

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

İSLAM SADIQ

**AZƏRBAYCAN
“KOROĞLU” EPOSU**

I KİTAB

BAKI – 2015

Elmi tədaktoru: Məhərrəm QASIMLI
filologiya elmləri üzrə elmlər doktoru,
professor

İslam Sadıq. Azərbaycan “Koroğlu” eposu (I kitab).
Bakı, Elm və təhsil, 2015, 248 səh.

İslam Sadıqın “Koroğlu” dastanı ilə bağlı araşdırmaları üç kitabdən ibarətdir. Birinci kitaba şifahi və yazılı ədəbiyyatda “Koroğlu” poetik ənənəsi ilə bağlı yazılar daxil edilmişdir. Burada “Koroğlu”ya qədərki türk dastançılıq ənənəsinin tarixinə nəzər salınmış, “Koroğlu” dastanının özündən sonra yaranmış qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına, həmçinin Azərbaycan aşıq ədəbiyyatına, Azərbaycan şeirinə və dramaturgiyasına təsiri geniş təhlil edilmişdir. Eyni zamanda “Koroğlu” dastanı ilə bağlı yaranmış atalar sözü və məsəllər, bayatılar, idiomlar da araşdırılmışdır.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

folklorinstitutu.com

S 4603000000 Qrifli nəşr

N-098-2015

© Folklor İnstitutu, 2015

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş	3
-------------	---

I FƏSİL

“KOROĞLU” DASTANI VƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI

1.1. “Koroğlu”ya qədərki türk dastançılıq ənənəsi	7
1.2. “Koroğlu” və Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları	18
1.3. “Koroğlu” və Azərbaycan məhəbbət dastanları	35
1.4. “Koroğlu” və Azərbaycan atalar sözləri, məsəllər	57
1.5. “Koroğlu” və bayatılar	71
1.6. “Koroğlu” və idiomlar, hikmətli deyimlər	92

II FƏSİL

“KOROĞLU” DASTANI VƏ AZƏRBAYCAN AŞIQ POEZİYASI

2.1. Azərbaycan aşiq şeirində Koroğlu motivləri	107
2.2. Qurbani poeziyasında “Koroğlu” motivləri	123
2.3. Aşiq Ələsgər poeziyasında Koroğlu motivləri	128
2.4. Qaracaoğlan yaradıcılığında Koroğlu motivləri	148
2.5. “Koroğlunun gözəl bilicisi Aşiq Hüseyn Bozalqanlı	153

III FƏSİL

“KOROĞLU” DASTANI VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT

3.1. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan şeirinə poetik təsiri	162
3.2. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan qadın şairlərinin yaradıcılığına poetik təsiri	212
3.3. Azərbaycan dramaturgiyasında “Koroğlu” motivləri	217

Qaynaqlar	232
------------------------	------------

GİRİŞ

“Koroğlu” dastanı təkcə Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının deyil, dünya söz sənətinin nadir incilərindən biridir. Bu epos əsasən keçmiş sovetlər dönəmində toplanıb nəşr edilmiş, araşdırılıb öyrənilmişdir. Doğrudur, bu sahədə çox böyük işlər görülmüş, hətta zamanın, dövrün çətinliklərinə, bir sıra siyasi basqıların yaratdığı psixoloji sarsıntılara baxmayaraq eposun türk mədəniyyət tarixinin şah əsəri kimi təqdim olunması istiqamətində cəsarətli addımlar atılmışdır. Onları danmaq olmaz. Bir çox folklorçularımızın 37-ci il repressiyasının qurbanı olduqları da həqiqətdir. Bütün bunlara baxmayaraq, sözsüz ki, eposun araşdırılması zamanı keçmiş sovet ideologiyasının tələbləri əsas götürülmüş, nəticədə çoxlu kobud və zərərli təhriflərə yol verilmişdir. “Koroğlu” eposunun XVII əsrdə yaranması, Koroğlunun üsyan başçısı kimi qələmə verilməsi, onun guya Cəlililər hərəkatı başçılarından biri olması, türk işğalçılara və yerli feodallara qarşı vuruşması haqqındakı yanlış fikirlərin üstündə keçmiş sovet ideologiyasının möhürü vardır. Burada həm Türkiyə-Azərbaycan arasındakı qardaşlıq əlaqələrini qırmaq, zəiflətmək, həm də xalqda öz keçmişinə nifrət hissi aşılamaq niyyəti güdülürdü. Koroğlunun şəxsiyyəti, neçənci əsrdə yaşaması, aşiq-şair olub-olmadığı, Çənlibelin coğrafiyası və tarixi və s. kimi onlarla mübahisəli məsələlər də hələlik öz konkret həllini tapmamışdır. Bütün bu məsələlər haqqında yalnız “Koroğlu” dastanının özündəki faktlara söykənməklə çox inandırıcı və tutarlı fikirlər söyləmək mümkündür.

C.Mustafayev “Koroğlu”da hələ açılmamış çoxlu sirlər olduğunu söyləmişdir: *“Koroğlu”da, başqa dastanlarımızda hələ kəşf olunmamış mənalar çoxdur. Bu fikir eyni zamanda bütün el yaradıcılığına, aşiq poeziyasının zəngin tarixinə aiddir. İndi aşiq poeziyası sahəsində araşdırmalar artsa belə, burada açılmamış sirlər az deyil*” (213, s.9).

Azərbaycan folklorunda “Koroğlu” qədər geniş təsir dairəsinə malik ikinci bir əsər tapmaq mümkün deyil. Azərbaycan

şifahi və yazılı ədəbiyyatında “Koroğlu” poetik ənənəsi isə çox geniş şəkildə nəzərə çarpır. Burda bircə faktı qeyd etmək kifayətdir ki, “Koroğlu” eposu ilə Azərbaycan dastançılıq tarixində yeni bir məktəbin əsası qoyulmuşdur. Ona görə də bütün sonrakı qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımıza “Koroğlu”nun çox güclü təsiri olmuşdur. Azərbaycan aşiq şeirindəki, atalar sözü, məsəllər, idiomlar və hikmətli deyimlərdəki Koroğlu nəfəsini duymamaq da mümkün deyil.

“Koroğlu” dastanı ən çox araşdırılan və öyrənilən folklor əsərlərimizdən biridir. Bu eposun tədqiqi ilə bağlı yüzlərlə əsərlər yazılmışdır. “Koroğlu” eposu yarandığı gündən çox geniş yayılmış, dillər əzbəri olmuş, XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq ona elmi maraq oyanmış, elə həmin dövrlərdən ayrı-ayrı parçaları, şeirləri, haqqındakı nağıl və rəvayətlər yazıya alınmış, cümlələrə düşmüşdür. XIX əsrin ortalarında “Koroğlu”ya maraq birdən-birə çox geniş vüsət almış, rus və Avropa alimlərinin, ziyalıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu işdə A.Xodzkonun 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirdiyi “Koroğlu” kitabı böyük rol oynamışdır. Bu nəşrdən sonra “Koroğlu” fransız və alman dillərinə tərcümə edilmiş və Avropada daha geniş şəkildə yayılıb tanınmışdır.

“Koroğlu”nun toplanması, nəşri və tədqiq edilməsində o zaman Bakıda və Tiflisdə rus dilində çıxan bir sıra mətbuat orqanlarının böyük rolu olmuşdur. O zaman M.Mahmudbəyov xüsusilə “Kaspi” qəzeti səhifələrində folklor haqqında, o cümlədən “Koroğlu” haqqında maraqlı yazılarla çıxış etmişdir. Lakin “Koroğlu”nun əsas toplanma, nəşr və tədqiqi XX əsrin 20-ci illərindən sonra başlamışdır. Bu sahədə ilk addımı Vəli Xuluf lu atmışdır. O “Koroğlu”nun əsaslı şəkildə toplanıb nəşr edilməsi və tədqiqi işinə başlamış, 1927 və 1929-cu illərdə əvvəlcə dastanın 2, sonra 4 qolunu ayrıca kitab halında çap etdirmişdir. 1937-ci ildə A.Rəcəbli “Koroğlu”dan bir parça”nı “Ədəbiyyat qəzeti”ndə oxuculara çatdırmışdır. H.Əlizadə dastanın 14, M.H.Təhmasib isə 17 polunu 1940, 1941 və 1949, 1956, 1959, 1975, 1982-ci illərdə nəşr etdirmişlər.

“Koroğlu”nun tədqiqi ilə ilk dəfə Vəli Xuluf lu, Abbas Rəcəbli, Hümmət Əlizadə, Həmid Araslı, sonralar isə əsaslı şəkildə

M.H.Təhmasib məşğul olmuşdur. O, Azərbaycan Koroğluşünaslığına böyük töhfələr vermişdir. Sonrakı illərdə Əhliman Axundov, Vaqif Vəliyev, İsrafil Abbaslı, Fərhad Fərhadov, Mirəli Seyidov, Paşa Əfəndiyev, Qara Namazov, Pənah Xəlilov, Xaliq Koroğlu, Tofiq Hacıyev, Azad Nəbiyev, Qəzənfər Paşayev, Mürsəl Həkimov, Muxtar İmanov, Kamran Əliyev, Füzuli Bayat, Hüseyin İsmayılov, Cəlil Nağıyev, Rüstəm Rüstəmzadə, Bəhlul Abdulla, Məhərrəm Qasımlı, Elməddin Əlibəy-zadə, Əjdər Fərzəli, Qüdrət Umudov, Məhəmməd Məmmədov, Elçin Abbasov və başqa alimlərimiz müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq “Koroğlu”nun tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Bu monoqrafiyada “Koroğlu” eposuna yeni prizmadan baxılmış, o Azərbaycan folklorunun digər janrları ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılmış, bu günə qədər toxunulmamış və ya səthi toxunulmuş, hətta bəzi hallarda təhrif olunmuş bir sıra aktual məsələlərin üstünə işıq salınmışdır.

I FƏSİL

“KOROĞLU” DASTANI VƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI

1.1. “Koroğlu”ya qədərki türk dastançılıq ənənəsi

Azərbaycan folklorundakı “Koroğlu” poetik ənənəsi haqqında düşünərkən qədim türk xalq yaradıcılığı ənənələrinin tarixin bu gün görünməyən dərinliklərindən keçib gəldiyi uzun bir yolun mənzərəsi canlanır gözlərimiz önündə. Azərbaycan folklorundakı “Koroğlu” poetik ənənəsini onun öz başlanğıcını götürdüyü bu ilkin qaynaqlardan təcrid olunmuş halda öyrənmək olmaz. Ona görə “Koroğlu” eposunun Azərbaycan dastanlarına təsirindən danışmadan öncə türk dastançılıq ənənələrinin tarixinə qısaca bir nəzər salmağı lazım bilirəm. Öncə demək lazımdır ki, hər bir xalqın tarixini, kimliyini, bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsindəki xidmətlərini, özünün bir etnos kimi siyasi-sosial, iqtisadi-mədəni inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirən onun ağız ədəbiyyatı, folklorudur. Bu sarıdan türk xalqı çox xoşbəxt-dir, sünki onun ölçüyəgəlməz dərəcədə zəngin folklor xəzinəsi, ağız ədəbiyyatı var. Hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının da mənəvi mədəniyyət tarixinin başlanğıcı onun şifahi söz yaradıcılığı ilə bağlıdır. Folklor xalqın mənəvi dünyasının ilkin qaynağı, su içdiyi bulağın gözüdür. Mənəvi mədəniyyət heçdən yaranmır. Mənəvi mədəniyyət öz başlanğıcını şifahi xalq yaradıcılığından, folklorlardan götürmüşdür. Şifahi xalq yaradıcılığı xalqın özünüifadəsi deməkdir. Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov çox doğru olaraq yazırdı ki, *“folklor xalqın keçmişlərdəki həyatını, mənəvi aləmin elmi, fəlsəfi, əxlaqi və sair təsəvvürlərini öyrənməkdə çox faydalı və mötəbər mənbələrdən biridir”* (148,s.3).

Təkcə dastan yaradıcılığı sahəsindəki kökləri çox əski çağlara bağlanan ənənələrinə və zəngin təcrübəsinə söykənərək türk xalqının keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolları haqqında dəyərli fikir söyləmək olar. Heç təsadüfi deyil ki, türk xalqı dünya mədə-

niyyətində «Bilqamis», «Alp Ər Tonqa», «Şu», «Törəyiş», «Boz-qurd», «Oğuz Kağan», «Ərgənəkön», «Köç», «Manas», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Alpamış», «Koroğlu» kimi bir-birindən dəyərlə möhtəşəm söz abidələri vermişdir. Türklərin bu qədər dastan yaratmasının səbəbini Məhərrəm Ergin belə açıqlamışdır: *“Dastan şərtlərinə sahib olmuş hər millətin bir milli dastanı varkən, Türklərin həyatı birdən çox milli dastan içində dilə gətirilmişdir. Bunun səbəbi Türklərin milli həyatının və tarixi macərələrinin bir dastana sığmamasıdır”* (305,s.6).

Bu, türk dastanlarının çoxluğunun bir səbəbidir. Onun əsas səbəbi türklərin tarixinin qədimliyi (bir dastana sığmayan tarixi macərələri də bu qədimlik yaratmışdır), folklor yaradıcılığı sahəsindəki təcrübə və ənənələrinin zənginliyi, yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyətin ölçüyəgəlməzliyi, nəhayət, bütün bunların fəvqündə duran milli yetkinliyidir.

Türklərin dastan yaradıcılığının və dastançılıq ənənəsinin tarixi o qədər qədimdir ki, bu gün onu dəqiqləşdirmək belə çox çətinidir. Yəqin ki, bu tarixi min illərlə ölçsək yanılmarıq. Burada bir fikri də vurğulamaq lazımdır ki, türk dastanları başlıca olaraq ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin, daha çox sərkərdələrin qəhrəmanlıq və igidliklərinə həsr olunmuşdur. Xalq öz qəhrəmanlarının unudulmaması və gənc nəsillər arasında qəhrəmanlıq ruhunun daha da güclənməsi üçün onların adına dastanlar qoşmuşdur.

Bu dastanların əksəriyyətinin yaranması həmin tarixi şəxsiyyətlərin - qəhrəmanların öz sağlıqlarında baş vermişdir. Tarixdən bəllidir ki, ən qədim dövrlərdən tutmuş orta əsrlərə qədər türk sərkərdələrinin məclisləri həmişə qopuzlu-sazlı-sözlü olmuşdu. Onlar döyüşə də həmişə bu cür çal-çağırda gəlmişlər. Döyüşlərdən sonra isə şaman-ozan-varsaq-yanşaq-aşıqlar onların qələbələrini, qəhrəmanlıqlarını sazla-sözlə öymüşlər. Bunlar da xalqın yaddaşında yavaş-yavaş formalaşaraq dastanlaşmış və yaşamaq haqqı qazanmışdır. Sazın və qopuzun oğuz igidlərinin çiyinlərində qılıncla qoşa gəzdiyini biz tarixin çox ulu çağlarından bəri izləyə bilirik: *“Kitabi-Dədə Qorqud”* boylarından görüldüyü kimi hər oğuz igidinin demək olar ki, özünün ayrıca

qopuzu vardır. Sonrakı mərhələdə Koroğlunu, Şah İsmayılı meydana saz və qılıncla görürük” (185,s.167-168).

Atalar sözündən tutmuş eposa qədər hər bir folklor örnəyində xalqın yaşadığı tarixin konkret bir səhifəsi kodlaşdırılmışdır. Bu kodlar şifahi yaradıcılıq prosesində xalqın yaddaşından süzülüb folklor əsərlərinə gəlmiş, sonra da min illər boyu cialalana-cialalana, püxtələşə-püxtələşə gözəlləşərək nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür.

Bu cəhətdən dastanlarımız folklor xəzinəsində xüsusi yer tutur. Dastanların daha geniş və hərtərəfli öyrənilməsinə ona görə böyük ehtiyac duyulur ki, onlarda xalqın dünəni, bu günü, həyatı, düşüncəsi, əxlaqı haqqında yetərinə material var. Əslində dastanları xalqın özü tərəfindən yazılmış tarix kitabı adlandırmaq heç də yanlış fikir deyil. Onların hər sözünün, hər cümləsinin arxasında bir tarixi olayın bədii ifadəsi yatır. Çoxlarını çaşdıran bu bədiilikdir. Halbuki xalqın tarixini və həyatını daha düzgün öyrənmək üçün dastanlarda bədii ifadəsini gördüyümüz həmin gerçəklikləri üzə çıxarmaq, onları bu yöndən yerli-yataqlı araşdırmaq lazımdır. Həqiqətən dastanlarımızda çox böyük tarixilik var. Hər bir dastan onu yaradan xalqın tarixinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, həyat tərzinin, sosial, iqtisadi, fəlsəfi, estetik təfəkkürünün, elmi və ədəbi-bədii düşüncəsinin aynasıdır. İriliyindən-xırdalığından asılı olmayaraq hər bir dastanın meydana gəlməsi xalqın həyatında baş vermiş yaddaqalan, əlamətdar hadisələrin bədii-ləşdirilməsindən başlayır, sonra zaman-zaman təkmilləşmə, püxtələşmə və digər hadisələr hesabına zənginləşmə yolu keçir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərov da dastanların tədqiqinə bu yöndən yanaşmağın daha doğru olduğu fikrindədir (95,s.25).

Bu dastanların çoxu bütöv halda gəlib bizə çatmamış, onların yalnız ayrı-ayrı parçaları tapılmışdır. Lakin yarımçıq olmasına baxmayaraq bu dastanların hər biri tariximizin, mədəniyyətimizin öyrənilməsində əvəzsiz qaynaqdır.

Nə “Kitabi-Dədə Qorqud”u, nə də “Koroğlu”nu qədim türk dastanlarından təcrid olunmuş halda araşdırmaq doğru deyil. Onların hər ikisi bütün ruhuyla, qanıyla bir-birinə bağlı olduğu

kimi, həm də minilliklərin o üzündən gələn qədim türk dastançılıq ənənəsinin özəllikləri üzərində yaranmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyevin aşağıdakı sözləri də bu fikrin təsdiqi kimi səslənir: *“Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarının dili üçün qədim ilkin bədii təfəkkürlə bağlı təşbehlər səciyyəvidir*” (121,s.31). Ona görə də türk dastan yaradıcılığını mərhələlər üzrə öyrənmək daha məqsədəuyğundur. Bunu şərti olaraq dörd mərhələyə bölmək olar:

1. Qədim dastan yaradıcılığı;
2. “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki dastan yaradıcılığı;
3. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya qədərki dastan yaradıcılığı;
4. “Koroğlu”dan sonrakı məhəbbət dastanlarının yaranması.
5. “Koroğlu”dan sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarının yaranması.

Birinci mərhələyə yuxarıda adları sadalanan dastanlar aiddir. Bu mərhələnin nə zaman başlayıb, nə zaman qurtardığını söyləmək çətindir. “Yaradılış”, “Şu”, “Oğuz Kağan”, “Bozqurd”, “Köç” kimi qədim türk dastanları bu dövrdə yaranmışdır. “Dədə Qorqud”un rüşeymləri də həmin dövrdə cücərməyə başlamışdır. Son tədqiqatlara söykənilib belə bir fikir söyləmək olar ki, türk dastan yaradıcılığının ən qədim dövrünə Şumer dastanları da aiddir.

İkinci mərhələ “Dədə Qorqud”la bağlıdır. “Dədə Qorqud” türk dastan yaradıcılığının çox nadir incisidir. Bu incinin necə yarandığını bilməsək də, hansı istedadın gücü ilə yarandığını və zaman-zaman çox gözəl cilalandığını düşünmək mümkündür. Bu, zaman baxımından ən uzun mərhələdir və indi onun başlanğıcını dəqiqləşdirmək çox çətindir. Ancaq bir şey dəqiqdir ki, “Dədə Qorqud”a qədər yaranmış dastanların hamısı bahadırlıq dastanlarıdır.

Burada “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranma tarixinin V-VI əsrlərlə bağlanması mübahisə doğura bilər. Məncə, eposun ilk cümləsi olan “Rəsul əleyhüssəlam zamanına yaxın” ifadəsinə bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bu ifadəni dastanı yazıya alan adamın fikri kimi qəbul etmək daha doğru olar. Unutmaq olmaz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi möhtəşəm

eposların yaranması və bizə bəlli olan səviyyədə mükəmməlləşməsi üçün bir neçə əsr, hətta min il çox da uzun zaman deyil. Buna görə, mən belə düşünürəm ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərində əsrlər boyu güclü inkişaf və təkmilləşmə prosesi getmişdir. Bir, iki, üç boy qısa vaxtda yarana bilərdi, eposlaşma isə çətin və mürəkkəb bir yaradıcılıq prosesi olduğundan onun birvə ya bir neçə əsr çərçivəsində baş verdiyinə inanmaq olmur.

İkinci mərhələ “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranması ilə başlayıb onun yazıya alınması ilə tamamlanır.

Üçüncü mərhələ “Dədə Qorqud”un yazıya alınması ilə başlayıb “Koroğlu”nun yaranması ilə tamamlanır. Bu dövrün VI-VII əsrlərdən başlayıb XV-XVI əsrlərə qədər davam etdiyini düşünmək olar. Bu mərhələdə zahirən bir boşluq hiss edilir. Lakin bu belə deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki mərhələ deyəndə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”ya qədərki mərhələ deyəndə “Koroğlu” ora daxil olur. “Dədə Qorqud”dan sonra türk dastan yaradıcılığında bir növ gizlin inkişaf prosesi gedir, “Koroğlu”nun meydana çıxması üçün zəmin hazırlanır. Məncə, bunu belə ifadə etmək daha doğru olar ki, üçüncü mərhələ “Koroğlu” ilə başlayıb, “Koroğlu” ilə də tamamlanır.

Dördüncü mərhələ dastan yaradıcılığı baxımından daha məhsuldar və zəngin olmuşdur. Bu dövrdə çoxlu bir-birindən gözəl məhəbbət dastanları yaranmışdır. “Koroğlu” eposu XVII əsrlə bağlı olduğuna görə, bəzi alimlər yanlış olaraq məhəbbət dastanlarının “Koroğlu”dan əvvəl yarandığını söyləyirlər (224,s.75-76). Mənim son araşdırmalarım göstərir ki, Koroğlu XIV əsrdə yaşamışdır. Bu fikri söyləmək üçün yetərinə faktlar var. Dastanın ilk rüşeymləri də ən gec XIV-XV əsrlərdə qəhrəmanın özü tərəfindən qoyulmuş, XVI-XVII əsrlərdə artıq bu söz abidəsi eposlaşmışdır. Digər tərəfdən, “Koroğlu” məhəbbət səhnələri ilə də qəhrəmanlıq səhnələri qədər zəngindir, ona görə də özündən sonra bir çox gözəl məhəbbət dastanlarının yaranmasında güclü stimül rolu oynamışdır. Bu mərhələ XV-XVI əsrlərdən başlayıb, XIX əsrin ikinci yarısında başa çatmışdır.

Beşinci mərhələ əsasən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllə-

rindəki qaçaqçılıq hərəkəti ilə bağlıdır və bir çox qəhrəmanlıq dastanları həmin dövrdə yaranmışdır.

Qaçaqçılıq dastanlarının ayrıca bir mərhələdə qruplaşdırılması ilk baxışda müəyyən qədər qeyri-elmi təsir bağışlasa da, dərinlən araşdırmalar apardıqda onun elmi əsaslara söykəndiyi aydın görünür. Bu mərhələ müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. *“Koroğlu” eposundan sonrakı qəhrəmanlıq dastanları XIX yüzilliyin axırlarına yaxın Azərbaycanda geniş vüsət almış qaçaqçılıq hərəkəti ilə bağlı olaraq konkret tarixi olayların epik-bədii ifadəsi kimi yaranmışdır.*

2. *Bu dastanların hamısının yaranması tarixin konkret bir dövrünü əhatə edir.*

3. *Onların qəhrəmanları real tarixi şəxsiyyətlərdir.*

4. *Bütün qəhrəmanlıq dastanları süjet, forma və məzmun xüsusiyyətlərinə görə həm “Koroğlu”ya, həm də bir-birinə çox oxşayır.*

5. *Bu dastanların çoxunu yaradan, düzüb-qoşan aşıqların adları da bəllidir.*

Bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, dastanların yaranma tarixlərinin xronoloji ardıcılığı, forma və məzmun xüsusiyyətləri əsasında aparılmış bu bölgü kifayət qədər elmi prinsiplərə söykənir.

“Yaradılış” dastanı hələlik tarixi bilinməyən ilk türk yazılı abidəsidir. Onun ilk cümlələri belə başlayır: *“Daha heç bir şey yoxkan Tanrı Qara xanla Su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yoxdu”* (298,s.43). Burada söhbətin dünyanın su ilə başdan-başa örtülü olduğu vaxtlardan getdiyi aydın görünür. Onun ilk cümlələri dastanın tarixi haqqında aydın təsvir yaradır. Burada türklərin dünyanın yaranması haqqındakı ən əski inanları və düşüncələri öz əksini tapmışdır. Bu dastanı XIX əsrdə Radlov Altay türklərindən toplamışdır.

“Alp Ər Tonqa” dastanı e.ə. 8-7 yüzilliklərdə yaşamış ünlü türk hökmdarı Alp Ər Tonqanın həyatından bəhs edən bir söz abidəsidir. Bu dastanın bəzi parçalarına Mahmud Kaşqarlının “Divani-Lügəti-Türk” əsərində rast gəlinir.

Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin qəhrəmanlarından biri olan

Əfrasiyab məhz Alp Ər Tonqa olduğuna görə araşdırıcılar farsların bu dastanı bildiklərini və sonra onu məhv etdiklərini söyləyirlər.

“Köç” dastanında da daha çox Buğu xanın ağacdən və Buku xanın – Alp Ər Tonqanın dağdan doğulması, onların xan olmaları təsvir edilmişdir.

“Bozqurd” və “Ərgənəkən” eyni dastanın ayrı-ayrı mənbələrdəki dəyişilmiş şəkilləridir. Çin qaynaqlarındakı dastan “Bozqurd”, Rəşidəddin və Əbül Qazı Bahadır Xandakı rəvayət isə “Ərgənəkən” adlanır. Onların hər ikisi göytürklərin törəyişindən və çoxalmasından bəhs edir.

“Oğuz Kağan” dastanında “Alp Ər Tonqa”dan izlər olmaqla yanaşı, burada e.ə. 209-174-cü illərdə hökmdarlıq etmiş Metedən söz açılır. Bəzi araşdırıcılara görə Mete dastanlarımızdakı Oğuz xanın prototipidir. Bu dastana aid üç rəvayət var. Onlardakı Dədə Qorqud hekayələri ilə yaxından səsleşmələrə əsaslanıb belə düşünmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” “Oğuz Kağan” dastanının parçalarıdır. Buradan belə çıxır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” da tam halda gəlib bizə çatmamışdır.

“Şu” dastanında İsgəndərin türk ellərinə yürüşündən, Şu adlı türk padşahı ilə qarşılaşmasından, onların vuruşlarından, İsgəndərin qoşununun basılmasından və axırda barışmalarından danışılır.

Bu dastanların hamısının ana xəttini dünyanın yaradılışı, türkün bəşər sivilizasiyasında tarixi xidmətləri təşkil etsə də, bütün bunların mayası vətənə məhəbbət, torpaq sevgisi, qəhrəmanlıq, igidlik, hünər, cəsarət, qorxmazlıq, mərdlik, kişilik, ləyaqət, ədalət, sədaqət, alicənablıq, xeyirxahlıq, humanizm kimi yüksək insani duyğularla yoğrulmuşdur. Bunlar bütün türk dastanları üçün səciyyəvidir, onlar arasında oxşarlıq, doğmalığ yarıdan tellərdir və bu doğmalığ tellərini qırmaq mümkün deyil. Lakin bu dastanları fərqləndirən cəhətlər də var. Bu fərqlər onların həm formasında, həm də məzmununda aydın görünür.

“Oğuznamə”lər də türk dastanlarına aid edilməli bədii yaradıcılıq nümunələridir. Hətta M.F.Köprülüzadə və Əmin Abid “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Oğuznamə”nin parçaları olduğunu

söyləmişlər (12,s.51). M.Təhmasibə görə, “oğuznamə” dastan sözünün sinonimidir (265,s.VII). Bu doğru olmasa belə, yuxarıda adları çəkilən türk dastanları, “Oğuznamə”lər və “Kitabi-Dədə Qorqud” bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Onlar xasiyyətə və bədencə nə qədər fərqlənsələr də, qanlarında eyni nəslin genlərini daşıyan bir atanın, bir ananın övladlarıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki türk dastanlarında nağılıçılıq, rəvayətçilik və mifik düşüncələr daha güclü nəzərə çarpır. “Yaradılış” dastanının ilk cümlələrini bir daha xatırlayaq: “Daha heç bir şey yoxkan Tanrı Qara xanla Su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yoxdu”. Bu cümlələr nağıllarımız üçün səciyyəvi olan “Biri vardı, biri yoxdu”nu yada salır. Həm də birincidə fikrin bədii ifadəsi daha gözəl təsir bağışlayır, çünki “biri vardı, biri yoxdu”ya nisbətən “Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yoxdu” daha poetik deyilmişdir. Bu ifadələrdən hansının birinci, hansının ikinci yarandığını söyləmək də mümkün deyil. Lakin dastan yaradıcılığı prosesində illər keçdikcə mifik təfəkkür öz yerini daha çox tarixi gerçəkliklərə vermiş, nağılıçılıq və rəvayətçiliyi isə poetik düşüncə, bədii ifadə vasitələri tamamilə üstələmişdir. “Kitabi Dədə Qorqud” başdan-ayağa müdrikliklə yoğrulmuş ölməz bir söz abidəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” da özündən əvvəl yaranmış türk dastanlarından qidalanmışdır (92,s.64-65).

Bütün xalq dastanları özündən öncə mövcud olmuş folklor örnəklərindən qidalanmış, özlərindən sonra yarananlar üçün zəngin qida mənbəyi olmuşdur. Bu bir həqiqətdir ki, dastanlarda xalqın özünüifadəsi üçün daha böyük imkanlar var. Sözsüz ki, “böyük imkanların” təsir dairəsi və gücü də böyük olmalıdır. Türk mədəniyyətində teatrın əsasını sinkretik sənətin yaradıcıları və ifaçıları olan aşıqlar qoymuşlar. Məclisdə aşıqların daim hərəkətdə olmaları, əksər hallarda qarşı-qarşıya durub deyişmələri, apardıqları canlı dialoqlar məhz teatr üçün səciyyəvi keyfiyyətlərdir. Ə.Mirəhmədov da dastanların təkcə ədəbiyyata deyil, teatr, musiqi, rəssamlıq kimi digər mədəniyyət sahələrinə də təsir göstərdiyini yazırdı (207,s.XII).

“Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki türk dastanlarının bizə gəlib çatmış parçalarında onları danışan, düzüb-qoşan şəxs görünür, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə dastanı düzüb-qoşan, söyləyən şəxs dastanın başlanğıcından sonuna qədər görünür və hadisələrin iştirakçısı olur. Bu, türk ozanlarının ümümləşmiş obrazı olan Dədə Qorquddur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki türk dastanlarında xalqın həyatının, məişətinin, təsərrüfat fəaliyyətinin, ailə quruluşunun, ev-əşik qayğılarının, adət və ənənələrinin, toy və yas mərasimlərinin, dövlət idarəçiliyinin, xalq yaradıcılığının (musiqi, folklor, dini ayinlər və s.), geyim-kecim, yemək-içmək, qab-qacaq istehsal və istehlakın yalnız çox xırda izləri gəlib bizə çatsa da “Kitabi-Dədə Qorqud”da bunların hər biri haqqında yetərinəcə geniş, əhatəli təsvir yaradan bilgilər vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları yaranana qədər türk dastançılıq ənənəsi zəngin və uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İ. Abbaslı da bu fikirdədir ki, *“Kitabi-Dədə Qorqud” kimi bir oğuznamənin formalaşması ozan yaradıcılığının qədim tarixliliyini sübut edir. Hərgah ozan çox uzaq keçmişdə mövcudluq tapıb hərtərəfli inkişaf yolu keçməsaydı, bu abidəni yarada bilməzdi*” (5,s.66-67).

“Kitabi-Dədə Qorqud” özündən əvvəlki dastanlarla ruhən, mənən bağlansa da, istər hadisələrin təsvirindəki ədəbi-bədii üsulların zənginliyinə, mükəmməlliyinə, istərsə də onu yaradan poetik təfəkkürün genişliyinə və dərinliyinə görə onlardan çox fərqlənir. Daha güclü ədəbi düşüncənin və dərin poetik təfəkkürün yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” sözsüz ki, özünə qədər mövcud olmuş dastan qəliblərinə sığışa bilməzdi. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni məzmunu onun yeni formasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un meydana gəlməsi ilə onu yaradan ozan dastan yaradıcılığında özünə qədər mövcud olmuş və uzun illər boyu yaşamış forma qəlibindən çıxmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un forması artıq təzədir, yenidir. Dastan 12 boydan ibarətdir. Onun hər boyu ayrılıqda bir dastan

təsiri bağışlayır, lakin onlar bir-birilə vahid süjet xətti ətrafında qırılmaz tellərlə birləşmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yaranması ilə epik sözlün daha böyük imkanlara malik olduğu öz təsdiqini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” əlimizdə olan dastanlar arasında yurd hissəsilə şeirin sintezindən yaranmış ilk söz abidəsidir. Lakin mənə elə gəlir ki, bu forma lap qədimlərdən mövcud olmuşdur. “Alp Ər Tonpa” dastanının gəlib bizə çatmış yurd hissəsinə aid parçalar və qəhrəmanın ölümünə ağılar onların bir dastanın dağılmış, pozulmuş ayrı-ayrı parçaları olduğunu düşünməyə əsas verir. Eyni sözləri “Oğuz Kağan” dastanı haqqında da demək olar. V. M. Jirmunski də 1958-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”da şeirlə nəsrin növbələşməsindən danışarkən demişdir: *“Nəslrlə nəzmin bu cür növbələşməsi türkdilli xalqların epik yaradıcılığında rast gəlinən ən qədim formalardan biridir”* (312,s.90). Sözsüz ki, bu forma “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”un forması artıq mükəmməldir, kamildir. Hər halda, “Kitabi-Dədə Qorqud”un tamam yeni forma və məzmununda yarandığı göz qabağındadır. Bu da türkün yaddaşında və təfəkküründə min illər boyu cilalana-cilalana yaşayan dastan yaradıcılığı ənənəsinin, bu sahədəki zəngin təcrübəsinin tarixi inkişafının qanunauyğun nəticəsiydi.

Eyni qanunauyğunluğun “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya qədərki mərhələdə də baş verdiyini görürük. “Kitabi-Dədə Qorqud” özündən əvvəl yaranmış türk dastanlarından nə dərəcədə qidalanmışdırsa, “Koroğlu” da on o qədər “Kitabi-Dədə Qorqud”-dan qidalanmışdır. Mən burada hadisələrin, əhvalatların oxşarlığından daha çox poetik bəhrələnməni nəzərdə tuturam. Bir çox alimlər doğru olaraq bunun səbəbini “Kitabi-Dədə Qorqud”un bədii tutumunun zənginliyində görürlər ((18,s.14; 321,s.4).

Burda Dədə Qorqud və Koroğlu obrazlarının böyüklüyü, onların hər ikisinin müdrik, ağsaqal olması faktı da unudulmamalıdır. Məhz bu böyüklük, müdriklik və ağsaqqallıq kimi mühüm keyfiyyətlər Dədə Qorquda və Koroğluya milli qəhrəman statusu qazandırmışdır.

Folklor yaradıcılığında xalqın yaddaşı mühüm rol oynamışdır. Xalqın yaddaşında yaşayan hər bir folklor əsəri yeni yaradıcılıq işində əsas olmuşdur: *“Koroğlu” dastanı da özündən əvvəl yaranmış və bütün boyları ilə heç şübhəsiz ki, xalq içərisində dildən-dilə gəzən “Dədə Qorqud” dastanlarından bilavasitə qüvvət almışdır*” (91,s.151).

“Koroğlu” təkcə Dədə Qorqudun deyil, ən qədim türk dastanlarının varisidir: *“Koroğlu” dastanında yaradılış dastanlarının elementləri qalmışdır*” (120,s.243).

Türk dastançılıq ənənəsinin kökündə türk milli düşüncə və təfəkkür tərzini formalaşdıran və min illər boyu yaşadan gizli bir kod durur. Bütün türk folklor örnəklərinə milli ruh aşılaman, milli don geyindirən məhz bu koddur. Ona görə də: *“türk xalqlarından birinin hər hansı dastanını araşdırmalı olsaq türk soyu başqa bir xalqın dastan yaradıcılığında onun ortağ və oxşar motivlərini aydınca görmüş oluruq”* (90,s.17).

Özündən əvvəlki türk dastanlarının ən gözəl cəhətlərindən bəhrələnən, türk dastançılıq ənənələrinin ən yaxşı örnəklərini qoruyub saxlayan “Koroğlu” eposu eyni zamanda köhnələri təkrarlamamış, onların sırasında zəncirin növbəti bir halqasına çevrilməmiş, istər forma, istərsə də məzmun baxımından daha çox Dədə Qorqud boylarını xatırladan, lakin bütün oxşarlıqlarına baxmayaraq oxşarsızlığı, bənzərsizliyi ilə yadda qalan orijinal bir soz abidəsi kimi meydana çıxmışdır. “Koroğlu” dastanının yaranması ilə türk dastançılıq tarixində yeni bir məktəbin başlanğıcı qoyulmuşdur. *“Hər bir xalqın özünün xüsusiyyətləri: öz məişəti, öz ənənələri və zövqü, adətləri və vərdişləri vardır ki, bütün bunlar da əsrlər boyunca yaranıb inkişaf etmişdir, hər bir xalqın öz təfəkkür tərzini və dünyanı dərk etmək tərzini vardır”* (255,s.252). Böyük xalq şairi, akademik Səməd Vurğunun bu fikrini burda elə-belə misal çəkmədim. Hər bir xalqın təfəkkür və dünyanı dərk etmək tərzini, hər şeydən öncə, onun folklorunda öz real əksini tapır. Bu baxımdan eposun xalqın tarixində və həyatında xüsusi yeri var. “Koroğlu” eposunun möhtəşəmliyi, ölməzliyi və dahiyənəliyi də ondadır ki, xalqımızın milli xarakte-

rinin yuxarıda deyilən və deyilməyən bütün cizgiləri burada öz gözəl bədii ifadəsini tapmışdır. Məhz bu cür yüksək bədii keyfiyyətlərinə görə də özündən sonra yaranmış yazılı və şifahi ədəbiyyata “Koroğlu” eposu qədər güclü təsir göstərmiş ikinci bir əsər tapmaq mümkün deyil. Əslində bu epos həm özünün, həm də dolayı yolla xalqın əxlaqının, mənəviyyatının, psixologiyasının formalaşmasına təsir göstərirdi. Nizami Cəfərov bu təsirin miqyasını məktəb səviyyəsinə qaldıraraq yazır: *“Koroğlu” mövcud olduğu xalqın əxlaqına, mənəviyyatına, psixologiyasına mükəmməl bir məktəb səviyyəsində əsrlərlə təsir göstərmiş, millətin əsas düşüncəsinin miqyasını bütün genişliyi, çoxtərəfliliyi, zənginliyi ilə əhatə etmişdir*” (93,s.286). Bu təsirin belə güclü olmasında eposun tarixlə bağlılığı mühüm rol oynamışdır. Xalq Koroğluya görə isə: *“Azərbaycan “Koroğlu” eposu öz tarixi əsaslarını daha çox qoruyub saxlamışdır*” (320,s.170).

1.2. “Koroğlu” və Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları

“Koroğlu” qəhrəmanlıq eposu olduğuna görə onun özündən sonra yaranmış qəhrəmanlıq dastanlarına təsirinin araşdırılması doğrudan da böyük maraq doğurur. “Koroğlu” dastanının özü daha əski çağlardan qaynayıb gələn türk dastançılıq ənənəsinin və təcrübəsinin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonrakı çox mükəmməl, möhtəşəm bir məhsuludur. Burada biz türk etnik təfəkküründən, həmçinin “Alp Ər Tonqa”, “Şu”, “Oğuz Kağan”, “Ərgənəkən”, “Boz qurq”, “Törəyiş”, “Köç” kimi qədim türk qəhrəmanlıq dastanlarından, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi bənzərsiz söz abidəsindən süzülüb gələn çox doğma səhnələrlə rastlaşırıq. Bunların da hamısına təbii baxmaq lazımdır. Çünki “Koroğlu” türk təfəkkürünün yaratdığı və min illər boyu yaddaşında yaşatdığı adları çəkilən əsərlərin məntiqi davamıydı və onun yaranması tarixi zərurətdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra gec, ya tez, “Koroğlu” yaranmalıydı və yarandı da. “Koroğlu”nun yaranması isə bir daha təsdiqlədi ki, türkün yaddaşında dərin kök salmış dastançılıq ənənəsi, dastan yaradıcılığı sahəsindəki zən-

gin təcrübə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan ona qədərki çox uzun zaman ərzində itməmiş, səngiməmiş, unudulmamış, əksinə daim inkişaf etmiş, kök atmış, şaxələnməmişdir. Nəhayət, bu cür güclü ənənə üzərində “Koroğlu” kimi əzəmətli bir söz abidəsinin ucalmasını gözləmək olardı.

“Koroğlu” eposu yüksək qəhrəmanlıq epopeyasıdır. Bu dastan qüvvətli vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhu, əməkçi xalqa məhəbbət, işğalçılara nifrət hissi ifadə edir. Həmid Araslının fikrincə: “*Koroğlu* öz bədii quruluşu ilə də orijinal bir xalq sənəti nümunəsidir” (16,s.45).

“Koroğlu” eposu real tarixi hadisələr əsasında yaransa da, məhz burada xalqın ən ülvi arzu və istəkləri, vətən sevgisi, mərdlik, humanizm kimi bəşəri duyğuları öz yüksək poetik ifadəsini tapdığına, “*xalqın maddi və mənəvi varlığı ilə səsleşdiyinə, onun azadlıq meyllərini və ictimai-siyasi təfəkkürünü düzgün əks etdirdiyinə*” (112,s.28) görə, yarandığı gündən xalqın yaddaşına yazılmış, dillər əzbərinə çevrilib, məclislərin yaraşığı olmuşdur. Bəlkə də dünya xalqlarının folklorunda “Koroğlu” kimi geniş coğrafi ərazidə yayılan ikinci bir folklor örnəyi tapmaq çətin olar. Bu da həmin eposun hədsiz dərəcədə sevilməsi, xalqın dilinin əzbəri olması, məclislərin yaraşığına çevrilməsi ilə bağlıdır. Qısa vaxtda dillər əzbərinə çevrilib çox geniş ərazidə yayılması bu eposu bütün şifahi və yazılı ədəbiyyat növlərinin fəvqünə yüksəltmişdir. Məhz buna görə də sonrakı bütün qəhrəmanlıq dastanlarımız birbaşa “Koroğlu” eposunun təsiri altında yaranmışdır. Bu təsir ayrı-ayrı dastanlarda həm bir ümumi xətt üzrə, həm də müxtəlif formalarda nəzərə çarpır. Ümumi xətt dedikdə qəhrəmanlıq səhnələrinin təsvirindəki mərdlik, igidlik, sədaqət, mübarizlik, insanpərvərlik, etibar, dostluq kimi insani keyfiyyətlərin tərənnümündəki oxşarlıqlar nəzərdə tutulur. Türk xarakterini səciyyələndirən bütün bu keyfiyyətlər XIX və XX yüzilliklərdə başlıca olaraq Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkatının genişlənməsi ilə bağlı yaranmış dastanlarımıza “Koroğlu” eposundan keçmişdir. Bu fikri söyləməyə əsas verən ən tutarlı fakt isə odur ki, “Koroğlu” eposu yarandığı

gündən xalqın dilinin əzbərinə çevrilmiş, yaddaşına yazılmış, bütün düşüncəsinə, təfəkkürünə hopmuşdur. Mənbələrdən aydın görünür ki, uzun əsrlər boyu Azərbaycanda və ona yaxın ərazilərdə bütün xalq mərasimlərində, el məclislərində, toy və bayram şənliklərində “Koroğlu” eposunun xüsusi yeri olmuşdur. Daha doğrusu, “Koroğlu” eposunun danışılmadığı, Koroğlu həvalərinin çalınıb, sözlərinin oxunmadığı şənlik və məclis təsəvvür etmək mümkün deyil. “Qaçaq Kərəm”, “Qara Tanrıverdi” “Qandal Nağı”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Süleyman”, “Hacı Tağı”, “Qara Söyün”, “Pəhlivan İsafile”, “Səttarxan” və s. dastanlarımızdakı ayrı-ayrı səhnələrin bədii təsvirindəki yaxınlıq və oxşarlıqlar yuxarıdakı fikirlərin təsdiqi üçün kifayətdir. Mən bu sırada “Qatır Məmməd” dastanının adını çəkmədim. Çünki onu dastan adlandırmaq olmaz.

“Koroğlu” eposunun özündən sonra yaranmış qəhrəmanlıq dastanlarına təsirindən danışarkən, hər şeydən öncə, onların yaranma səbəblərinə diqqət yetirmək lazımdır. Aparılan müşahidələr aydın göstərir ki, qəhrəmanlıq dastanlarımızın yaranma səbəbləri “Koroğlu” eposunun yaranma səbəbi ilə üst-üstə düşür. Hətta İ. Abbaslı adları çəkilən qəhrəmanlıq dastanlarını “Koroğlu” silsiləsinin davamı hesab edir: *“Real tarixi hadisələrlə səsləşən dastanlar bir növ “Koroğlu” silsiləsinin davamı olub qəhrəmanlıq motivi ilə zəngin əsərlərdir!”* (6,s.13).

Koroğlunun xanlarla, paşalarla düşmənçiliyinə Həsən xanın onun atası Alı kişinin gözlərini çıxartması səbəb olur. “Qaçaq Kərəm” dastanının qəhrəmanı Kərəm öz çobanını döyən qansız Tavat bəyi vurandan, “Qara Tanrıverdi” dastanının qəhrəmanı Qara Tanrıverdi ağası Süleyman bəylə, “Qaçaq Süleyman” dastanının qəhrəmanı əsl adı Gülsüm olan Süleyman qaynar samovarı onun atası Əmirqulu kişinin kürəyinə sarıtdırmış pristavı və kəndxudanı öldürəndən, Qandal Nağı ağası Nacı İsaخانla ədavətdən sonra qaçaq olmuşlar və xalq da onların igidliklərini, qəhrəmanlıqlarını dastanlaşdırmışdır. Bu motiv bütün qəhrəmanlıq dastanlarımızın ana xəttini təşkil edir və “Koroğlu”dan qaynaqlanır. Qəhrəmanlıq dastanlarında tarixi hadisələr yüksək

bədiilik və çox güclü mifik təfəkkürlə tərənnüm olunur: “...*qəhrəmanlıq eposu patetik incəsənətin ən parlaq nümunəsidir və mədəniyyətlə tarixi həqiqəti fantastik (mifoloji) uydurmalarla birləşdirir*” (310,s.70).

“Qaçaq Kərəm” dastanının bilavasitə “Koroğlu»”təsiri altında yarandığını hələ XIX əsrin son illərində M.Mahmudbəyov söyləmişdir (104,s.39). Vaqif Vəliyev “Qaçaq Kərəm” dastanındakı bəzi səhnələrin “Koroğlu” dastanında dəfələrlə eşitdiyimiz epizodlara oxşadığını müşahidə etmişdir” (286,s.357).

Qaçaq dastanlarının tədqiqi ilə məşğul olmuş Rüstəm Rüstəmzadə “Qaçaq Nəbi” dastanından danışarkən onun “Koroğlu”nun təsiri ilə yarandığını yazırdı (240,s.69).

Qəhrəmanlıq dastanlarının əksəriyyətinin qəhrəmanları özlərini Koroğluya, yoldaşlarını isə dəlilərə oxşadırdılar. Tovuzlu Aşıq Mirzə “Kamal” dastanına görün necə başlamışdır: “*Aşıq dili yüyrək olar, mən tez deyib keçəcəyəm, siz də mənim sözlərimə diqqətlə qulaq asın, görün ki, bizim igidlər at belinə mənəndə, Misri qılınc oynadanda, dəli Koroğlu kimi nəərə çəkib meydana girəndə nə tufanlar qoparır, düşməni necə qırır, yağların canına necə qorxu salırlar*” (67,s.429).

Əlbəttə, Kamalın nə Misri qılıncı var, nə Qıratı. Ancaq aşıq dastanı düzüb-qoşarkən “Koroğlu” eposunun forma və quruluşundan, motivlərindən yetərincə bəhrələnmişdir. Hətta Aşıq Mirzə “Koroğlu” motivlərinə elə ürəkdən aludə olmuşdur ki, öz qəhrəmanının Böyük Vətən müharibəsində vuruşduğunu unudaraq onun Qıratın üstündə Misri qılıncıla döyüşdüyünü təsvir etmişdir. Bu ifadələr “Koroğlu” eposunun “Kamal” dastanındakı təsirinin çox parlaq təzahürüdür.

“Qaçaq Kərəm” dastanının başlanğıcında bir əhvalat təsvir edilir. Kərəm aşığa: “Koroğlu”dan oxusan yaxşı olar» deyəndə İsrail ağa: “Bura “Koroğlu” yeri deyil” deyir. Bu səhnədə Kərəmin özünü Koroğluya oxşatmağı İsrail ağanın xoşuna gəlmir.

“Qara Söyün” dastanında Pristav Qara Söyünə deyir:

– *Əyә, Qaray Söyün, özünü Koroğluya oxşadırsan, de görüm onu tanıyırsanmı? Deyirlər onun bu yerlərdə səngəri var.*

– *Nəçənnik, mən heç yana qaçan döyüləm, heç olmasa ya ayağımı, ya da qollarımı açın, günüün istisidi, bir nəfəs alım, üstəlik Koroğlunun səngər yerini də göstərim* (290,s.129).

Yuxarıda adları çəkilən qəhrəmanlıq dastanlarımızı oxuyanda elə səhnələrlə rastlaşırıq ki, istər-istəməz “Koroğlu” eposundakı onlara oxşar əhvalatlar adamın yadına düşür. Belə tipoloji oxşarlıqlar dastanlarımızda çoxdur. “Qaçaq Kərəm” dastanının başlanğıcında Kərəmin tək-tənha dolandığını, sonra isə Qaçaq İsmayilla qabaqlaşdığını, onunla yoldaş olduğunu görürük. Sonra da başqa qaçaqlar onlara qoşulurlar. Bu səhnə Koroğlunun təkliyini, onun bir gün Çənlibelin ətəyindəki Karvan yoluna çıxdığını, burada Dəli Həsənlə rastlaşdığını, Dəli Həsənin də Koroğluya qoşulduğunu, sonra da dəlilərin ordan-burdan axışib Çənlibelə gəldiyini yada salır. “Hacı Tağı” dastanında Hacı Tağıyla Cavanşirin rastlaşdığı səhnə də təxminən buna oxşayır.

Yenə “Qaçaq Kərəm” dastanında Qəza naçalnikinin Kərəmi şərə salmaq üçün Namaz kişini ələ aldığı səhnəni oxuyanda Həsən paşanın Keçəl Həmzənin əliylə Koroğlunun Qıratını oğurladığı səhnəni xatırlamamaq mümkün deyil. Hər iki səhnədə qəhrəmana qarşı namərdliklə tələ qurulur. Hər ikisində də qəhrəman qalib gəlir, sağ-salamat qurtarır.

Bir gün Kərəm İrəvan tərəflərə gedir və orda Seyidəli adlı bir kişinin qonağı olur, Çuğul xəbər verir, İrəvan xanı onun evini mühasirəyə alır. Kərəm təslim olub öz qollarını bağlatdırır. Bu da Bolu bəyin Koroğlunun qollarını bağladığı səhnəyə oxşayır.

Kərəmin Qəhrəman xanın qoruğunda cüyürə eyni yerdən üç güllə vurmağı da Koroğlunun üzüyün həlqəsindən qırx ox keçirdiyini xatırladır. Bundan başqa, İrəvan xanı Kərəmi tutub qollarını bağlayarkən Kərəm ona deyir:

– *Onda müvəqqəti mənim atımı mana ver, tüfəngin içində də beş güllə qoydur, ağacdən beş alma asdır, atı minib səyirdim, at qaçdığı yerdə beş gülləyə almanın beşini də vurum. Hamı da görsün ki, mən Kərəməm!* (290,s.20).

“Koroğlu” eposunda isə Koroğlu bir üzüyü almanın saplığına taxıb Dəmirçioğlunun başına qoyur və üzüyün halqasından

qırx ox keçirir. Dəmirçioğlu gözünü də qırpmır.

Necə də oxşar səhnələrdir. Yenə “Koroğlu” eposundan aşığın yaddaşında qalıb “Qaçaq Kərəm” dastanına düşmüş çox incə bir detala fikir verək. Hamı bilir ki, Qaçaq Kərəm heç vaxt qılıncla döyüşməyib, lakin dastandakı şeirlərdən birində İsrafil ağaya deyir:

Ay camaat, dayanmayın arada,
Görək kim çatacaq indi murada.
Mən Kərəməm, qılinc vurram burada,
Xeyir işə, süfrə-nana yaxşı döy! (177,s.9)

Şeirin ruhunun bütünlükdə Koroğlu nəfəsilə yoğrulmağın-
dan başqa, bir də qılincin adının çəkilməyi Koroğlu təsirinin nə
qədər güclü olduğunu aydın göstərir.

“Koroğlu” eposu ideya- məzmun dolğunluğu baxımından da
çox sanballı bir söz abidəsidir. Onun əsas ruhunu mərdliklə,
igidliliklə yanaşı, insansevərlik, humanizm, vətənpərvərlik, səda-
qət, alicənablıq, xeyirxahlıq, ləyaqət kimi saf duyğular təşkil
edir və bunların hamısının gözəl poetik ifadəsini “Koroğlu” təsi-
ri ilə yaranmış sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarında da görürük.

Koroğlunun və onun dəlilərinin hər yerdə yoxsullara, ka-
sıblara əl tutduqlarına, kimsəsizlərə, arxasızlara arxa durduq-
larına dastanda dönə-dönə rast gəlmişik. “Qaçaq Kərəm” das-
tanında qubernator bir kəndçinin qızını zorla almaq istəyir.
Qızın atasının əlacı kəsilib Kərəmin yanına gedir, ondan kömək
istəyir. Kərəm qubernatora bir yaxşı qulaqburması verib öz xərci
ilə qızla istədiyi oğlana toy eləyir.

Bu səhnə “Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolundakı
bir söhbəti yada salır. Xotkarın hökmü işləyən heç bir yerdə
xoşbəxt olmayacaqlarını anlayın Mərcan xanımın da yeganə
ümidi Çənlibelədir. O, Kankanogluna deyir:

– *Sən çox doğru danışsən, Böyükkişi. İndi iş çox pis yerə
ilişib. Xotkar qabağa keçib. Amma mən elə bir yer bilirəm ki,
oraya xotkarın hökmü işləmir. Əgər oraya qaçsaq kamımıza
çatıb xoşbəxt olarıq. Qaçmağa da bir yaxşı fürsət var. Gərək bu
gecə qaçaq* (174,s.284- 285).

Deməli, xotkarın hökmü işləyən heç bir yerdə Mərcan xa-

nımla Kankanoghluna xoşbəxtlik yoxdu. Bəs o necə yerdi ki, oraya xotkarın hökmü işləmir? Bunu da Mərcañ xanım bir qədər sonra özü açıb deyir:

– *Əzizim, elə mən də səni ona görə çağırmışam. Gərək bu gecə Eyvazı azad eliyək, onnan bərabar Çənlibelə, Koroğluya pənah aparaq. Mənim dediyim yer elə oradı* (174,s.286).

İki sevgili bir-birinə birincidə Qaçaq Kərəmin, ikincidə Çənlibelin-Koroğlunun xeyirxahlığı sayəsində qovuşur. Onların bir-birinə qovuşmalarını istəməyən qüvvələr birincidə Qaçaq Kərəmin, ikincidə Çənlibelin-Koroğlunun gücü-qüdrəti qarşısında aciz qalıb öz pis niyyətlərindən əl çəkirlər.

Koroğlu heç vaxt yıxdığını kəsmir. Yalnız mərd, igid adam belə hərəkət eləyə bilər. Qaçaq Kərəm də İsrafil ağanı öldürmək istəyir, yaylaq vaxtı onun alaçığına girir, onu arvadı ilə bir yerdə yatan görüb fikrindən daşınır, balışının altına bir daraq güllə qoyub çıxıb gedir. Səhər dururlar. Güllələri görüb dəhşətə gəlirlər, bilirlər ki, onları Kərəm qoyub balışın altına. Arvadı təəcüblə İsrafil ağadan soruşur ki, bəs nə əcəb səni öldürməyib? Onda İsrafil ağa deyir: “Elə məsələ ondadır. İgid o adama deyirəm ki, basdığını kəsməsin” (290,s. 22).

Bunlar Koroğlu mərdliyinin, igidliyinin “Qaçaq Kərəm” dastanındakı nişanələridir.

Qəhrəmanlıq dastanlarımızın təhkiyə hissəsindəki ayrı-ayrı səhnələrin “Koroğlu” dastanı ilə səsleşmələrindən çox danışa bilərik. Ancaq dediklərimizlə də kifayətlənmək olar. Koroğlu şeirləri ilə sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarımızdakı şeirlər arasındakı oxşarlıqlardan danışmamaq isə mümkün deyil. Çünki bütün qəhrəmanlıq dastanlarında bir-birinə oxşar səhnələrə rast gəlinməsinə təbii baxmaq lazımdır. Qəhrəmanlığı, igidliyi, mərdliyi səciyyələndirən ayrı-ayrı keyfiyyətlər bütün qəhrəmanlıq dastanlarının ruhuna, mayasına hopduğundan bu cür oxşar səhnələrin mövcudluğu gözlənilən haldır. Bunlarda “Koroğlu”nun təsiri danışılmazdır. Ancaq biz bu təsirin qəhrəmanlıq dastanlarımızdakı şeirlərdə daha güclü olduğunu görürük. Həm də nəsrə təsvir olunan səhnələrin sonu əksər hallarda şeirlə tamamlanır və qəhrəmanların hissləri, duy-

ğuları, düşüncələri, arzu və istəkləri, niyyət və məqsədləri, hətta əməlləri poetik sözün gücü ilə daha yığcam və təsirli ifadə edilir.

Poeziyanın oxucu dünyğularına, dinləyici hissələrinə, tamaşaçı ovqatına nəsr və təhkiyəyə nisbətən daha güclü emosional təsir göstərdiyi həqiqətdir. Bəzən böyük bir nəsr əsəri insan qəlbinə dörd misralıq bayatı qədər təsir göstərə bilmir. Bu, poeziyanın ilahi qüvvəsidir. “Koroğlu” eposunda da qəhrəmanlıq səhnələri əvvəl nəsrə təsvir olunur və əksər hallarda şeirlə tamamlanır.

“Koroğlu” eposundan sonra yaranmış qəhrəmanlıq dastanlarında da eyni mənzərənin şahidi oluruq. Elə bil ki, qəhrəmanlıq səhnələrinin nəsrə təsvirindən sonra nəsə çatışmır, hansı fikirsə yarımçıq qalır və yaxud bunlar həmin andakı durumun emosional təsirini istənilən səviyyədə yarada bilmir. Bu zaman yerinə, məqamına uyğun olan bir şeir söylənir və bununla hər şey öz həllini tapır. Bütün bunlar “Koroğlu” poetik ənənəsinin davamıdır. Üstəlik də sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarımızdakı şeirlərin əksəriyyəti “Koroğlu” ovqatı ilə yögrulmuşdur, “Koroğlu” nəfəsi onların qanına-iliyinə hopmuşdur.

Koroğlunun qılıncdan, oxdan, nizədən öncə meydana sazlaşsözle girdiyini dastandan yaxşı bilirik. Bu səhnələrdə sazlaşsözle əslində Koroğlu bir tərəfdən düşmənlərə hərbe-zorba gəlib onların canlarına qorxu salır, digər tərəfdən isə musiqinin və sözün sehri altında özünü döyüşə hazırlayırdı.

Qəhrəmanlıq dastanlarını səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri ordakı səhnələrin hərbe-zorba üzərində qurulmasıdır. Hərbe-zorbalardan adətən aşıqların deyişməsində istifadə olunur. Lakin hərbe-zorbaların yaranması demək olar ki, qəhrəmanlıq səhnələrinin təsviri ilə bağlı olmuşdur. *“Koroğlu öz düşmənlərinə qarşı amansız bir sərkərdə kimi qoçaq və qorxmazdır. Onun düşmənləri xalqın düşmənləridir. Koroğlunun əsas məqsədi azadlıq, vətənpərvərlik uğrunda mübarizədir. Məhz buna görə də Koroğlu adı ilə bağlı olan hərbe-zorba əvvəl və sonra yaranmış hərbe-zorbalardan daha qüvvətli və ritmikdir”* (241,s.130). Koroğlu hərbe-zorbalarının bu cür poetik cəhətdən tutumlu və bədii cəhətdən daha qüvvətli, daha təsirli alınması

öncə ondan irəli gəlir ki, “Koroğlu”ya qədərki türk dastanlarında qəhrəmanlığın tərənnümünə üstünlük verilirdisə, “Koroğlu”da bu tərənnüm arxa plana keçir, qəhrəmanlığın özü ön plana çıxır. Bu zaman tərənnümün yerini daha çox hərbə-zorbalar tutur. “Koroğlu”dan sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarında da bunu aydın görürük. Bir çox dastanlarımızda qəhrəmanlar döyüşdən qabaq Koroğlu kimi hərbə-zorbaya əl atır, düşmənin mənəvi-psixoloji durumunu pisləşdirir, bir növ onların məğlubiyyətlərinin təməlini qoyurlar. Bu zaman Koroğlunun adını çəkməklə düşməni daha çox qorxuya salmağa çalışırlar. Qara Söyün pristavın önündə öyünüb özünü Koroğluya bənzədir və orda deyir:

İyidlər sərdarı o qoç Koroğlu,
Məskən salıb şənlik quran qayadı.
Bavalər buraya belə deyirlər:

“Koroğlu paşalar qıran dayadı”. (290,s.129)

Burada Qara Söyün “Koroğlunun paşalar qırdığı qaya”nın adını çəkməklə pristava xatırlatmaq istəyir ki, səni də əcəl çəkib bura gətirmişdir.

“Qaçaq Kərəm” dastanında İsmayıl Koroğlutək qılınc çalmağıyla öyündüyünü dostu Kərəmə belə deyir:

Vuruş meydanında mən bir balayam,
Leşi leş üstünə gərək qalayam!
Koroğlu tək indi qılınc çalayam,
Qatacam bunları daşa, vurhavur! (290,s.31)

İsmayıl ölüm ayağında belə Koroğlu kimi qılınc çalmağıyla öyünür və bununla Kərəmə təskinlik verir:

Kərəm, azğın düşmənləri
Qıra-qıra gəlmişəm mən.
Koroğlu tək bu meydanda
Gürzü, qılınc çalmışam mən. (177,s.36).

“Qaçaq Nəbi” dastanında aşıq Qaçaq Nəbini nəinki Koroğluya oxşadır, onun Koroğludan daha sərt, daha amansız olduğunu tərənnüm edir:

İgid Nəbi Koroğludan yamandı,
Bəylər, xanlar deyir: allah, amandır. (181,s .172).

Bunlar təkcə qəhrəmanların özlərini Koroğluya bənzətməklə öyündüklərinin yox, eyni zamanda Koroğluya sevginin, məhəbbətin, onun adının xalq arasında necə əziz və uca tutulduğunun gözəl ifadəsidir. Bu qəhrəmanların hamısı Koroğlunun nəvələridi, onlar öz babalarının igidlikləri, qəhrəmanlıqları, sədaqəti, ədaləti, mərdliyi və humanizmi ilə öyünməyə haqlıdılar.

“Koroğlu” dastanı yarandığı gündən təkcə aşıqların deyil, xalqın dilinin əzbəri olmuş, məclislərdə, toy-düyünlərdə dinləyicilərin daha çox qulaq asmaq istədikləri bir söz abidəsinə çevrilmişdir. Bu dastanı əzbər bilən aşıqlar sonradan qəhrəmanlıq dastanlarını düzüb-qoşarkan onun ayrı-ayrı misraları, beytləri, hətta ifadələri sənətkarın özündən asılı olmayaraq yaddaşlarından süzülüb şeirlərə qarışmışdır.

Qəhrəmanlıq dastanlarımızdakı Koroğlu nəfəsi ona görə bu qədər güclü olmuşdür ki, onların hamısının mayası azadlıq, vətənpərvərlik, zülmə, istismara, haqsızlığa qarşı nifrət, haqqa, ədalətə, düzliyə çağırış duyğuları ilə yoğrulmuşdur! 1941-ci ildə “Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu” kitabına yazdığı ön sözündə M.H.Təhmasib bu fikri aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: *“Hər hansı bir dövrdə, hər hansı bir düşmən olursa-olsun, vətənə ayaq basmaq istəmişsə, Koroğluların sönməz qəzəbi, kütləşməz qılıncı ilə qarşılaşmışdır”*(80,s.4; 267,s.4). Məhz həmin anlarda Koroğlu haray çəkib deyirdi:

Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi
Tökülün al qan üstünə. (175,s.48)

Digər dastanlarımızın qəhrəmanlarında da bu ruhu, bu ovqatı aydın görürük. “Səttarxan” dastanından götürülmüş aşağıdakı bəndlə Koroğlunun yuxarıdakı bəndi elə bil bir-birinin davamıdır:

Azərbaycan cavanları,
Mərd gedin meydan üstünə!
Koroğlular, Cavanşirlər,
Yeriyin düşmən üstünə! (44,s.114)

Bu şeirin sonuncu bəndi də Koroğlunun eyni adlı şeirinin

sonuncu bəndindən çox az fərqlənir:

At salın, girin meydana,
Cəng edin mərdi-mərdana.
Boyansın düşmən al qana,
Hərəniz bir xan üstünə! (44,s.114)

“Koroğlu” eposunun təsiri altında onlarla qəhrəmanlıq dastanı yaranmışdır. Lakin onların heç biri “Koroğlu”nun hətta bir qolu səviyyəsinə də yüksəlməmişdir. Buna baxmayaraq həmin qəhrəmanlıq dastanlarının “Koroğlu” poetik ənənəsinin qırılmaması, ədəbi-bədii təfəkkür, poetik düşüncə, milli xarakter varisliyinin xalq yaradıcılığında davam etdirilməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyəti var. Qəhrəmanlıq dastanları ilə “Koroğlu” eposu arasındakı forma, quruluş, məzmun, ideya, süjet oxşarlıqları, poetik bəhrələnmələr bu varisliyin necə böyük məhəbbətlə və milli ruhda davam etdirildiyini aydın göstərir. Bu baxımdan Tovuzlu ustad Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yaratdığı “Qara Tanrıverdi” dastanı xüsusi maraq doğurur və dastan yaradıcılığında “Koroğlu” ənənələrinin araşdırılmasında onun mühüm yeri var.

“Qara Tanrıverdi” dastanındakı istər nəsr, istərsə də şeir parçalarında “Koroğlu” dastanı ilə daha yaxın səsleşmələrə rast gəlirik. “Qara Tanrıverdi” dastanında “Koroğlu” ruhunu yaxından duyan İsrafil Abbaslı da bu barədə öz fikrini bildirərək yazır: *“Həm “Tanrıverdi”, həm də “Kamal”da açıq-aydın Koroğlu ruhu, Koroğlu nəfəsi duyulmaqda, Koroğlu qoşmalarının təsiri hiss edilməkdədir”* (6,s.15). Bu da “Qara Tanrıverdi” dastanının müəllifi olan Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Koroğlu” eposunun gözəl bilicilərindən olması ilə bağlıdır.

Dastanın başlanğıcında Aşıq Hüseyn Bozalqanlı Tanrıverdinin belə təsvir edir: *“On iki- on üç yaşı ancaq olardı Tanrıverdinin. Buna baxmayaraq çox diribaş, ağıllı, ucaboylu, qoçaq bir oğlan idi”* (41,s.35)

Tanrıverdinin bu cür təqdimatı “Koroğlu” eposunun “Alı kişi” qolunda Rövşənin təqdimatını xatırladır: *“Rövşən Rüstəm kimi igid, yeniyetmə, cavan bir oğlan idi. On beş, on altı yaşı ya ola, ya olmaya idi. Amma elə güclü, elə qüvvətli idi, ağacın*

budağından yapışsa kökündən çıxarar, öküzün buynuzundan yapışsa yerindən dik qaldırardı” (66,s.23)

Hər iki təqdimat qəhrəmanların sonrakı talelərinin bəri başdan təsəvvürünə imkan yaradır. Bu iki balaca arayış iki dastan üçün süjeti inkişaf etdirəcək hadisələrin rüşeymidir, çıxış nöqtəsidir, başlanğıcıdır.

Qara Tanrıverdi Knyazın üstünə gedərkən yoldaşlarını döyüşə görün necə həvəsləndirir:

Çağırırım haqqı, düşürəm yola,
Bu dərdi Knyazda ölə, qoymaram!
Sar gəlib tər lana meydan oxudu,
Ömrümə bircə gün qala, qoymaram! (41,s. 40)

Bu misralar Koroğlunun eyni rədifli hər bə-zorbasının təsiri altında düzülüb-qoşulmuşdur:

Allahı çağırıb düşürəm yola,
Bu dərdi sinəmdə qala qoymaram.
Qıratım həsrətdi, yolum gözləyir,
Düşmanlar əlində qala qoymaram. (66,s.188)

“Qara Tanrıverdi” dastanındakı şeirlərin Koroğlu şeirləri ilə bu qədər yaxından səsleşmələrinə aid nümunələr çoxdur. Hətta Koroğlunun ayrı-ayrı şeirlərindəki misralara “Qara Tanrıverdi” dastanında bəzən bir şeirdə rast gəlinir. Bunlar da təbiidir, çünki qəhrəmanlıq dastanlarını yaradan aşıqların yaddaşında “Koroğlu” kimi möhtəşəm bir epos vardır. Aşıq Hüseyin Bozalqanlı da “Qara Tanrıverdi” dastanını yaradarkən “Koroğlu”dan çox böyük ustalıqla bəhrələnməmişdir. “Qara Tanrıverdi” dastanındakı:

Qoç iyiddən oğul törər qoç kimi,
Mərd meydanda durar ağır daş kimi.
Kəsin hər tərəfi tər lan quş kimi,
Kəklük tək qayalara doldurun! (41,s. 42) –

bəndinin “Koroğlu”nun “Qoç quzudan quzu törər qoç olar” (66,s.136) misrası üzərində qurulduğu aydın görünür.

“Qara Tanrıverdi” dastanında bir bənd şeir var:

Yaxşı görün Tanrıverdi boyunu,
Aləm bilir əsilini, soyunu.

Sizin kimi sürü-sürü qoyunu

Dağıtmaqçün anam doğub qurd məni! (41,s.56)

“Qaçaq Nəbi” dastanından götürülmüş aşağıdakı misralar da yuxarıdakı bənddən çox az fərqlənir.

Yaxşı bax sən qoç Nəbinin boyuna,

Anan durar matəminə, loyuna.

Sizin kimi sürü-sürü qoyuna

Yaradıblar iti dişli qurd məni. (181,s.343)

“Koroğlunun Toqat şəfəri” (H.Əlizadə) qolu onlarla çox səsləşən bir bəndlə qurtarır.

Açdım başlarına olmaz oyunu,

Bilmədilər Koroğlunun soyunu.

Vurub dağıtmağa elə qoyunu

Haq yaradıb mənim kimi qurd güdü. (71,s.345)

M.H.Təhmasib nəşrindəki “Həmzənin Qıratı aparması” qolunda da bunlara oxşayan bir bənd var:

Qoç Koroğlu meydan açıb öyünü,

Namərd sinəsinə çəkər düyünü.

Ac qurdlardan saldırmağa qoyunu

Qurd ağızlı qoçaq oğlan gərəkdə. (174,s.136)

Bunlardakı fikir də, onun ifadəsi də bir-birinə çox yaxındır. İstər “Qara Tanrıverdi”, istərsə də “Qaçaq Nəbi” dastanından götürülmüş bu şeirlərin Koroğlu təsiri altında söyləndiyini onlardakı psixoloji ovqat yaxınlığı da, ayrı-ayrı misraların eyniliyi də aydın göstərir. Burada “Koroğlu” dastanından bəhrələnmənin ən gözəl nümunələrindən birini görürük.

“Qara Tanrıverdi” dastanında elə bir səhnə, elə bir epizod və şeir yoxdur ki, orda “Koroğlu”nun poetik nəfəsi duyulmasın. Bu dastanın əsas motivini, ideyasını mərdlik, igidlik, qəhrəmanlıq, zülmə, haqsızlığa, insan hüquqsuzluğuna qarşı barışmazlıq, kasıb-kusuba, fəqir-füqaraya arxa durmaq, xalqın dadına çatmaq, dar ayaqda hoyuna yetmək kimi nəcib duyğular təşkil edir ki, bütün bunlar “Koroğlu” eposundan bəhrələnmənin çox aydın görünən nişanələridir. Hətta bu təsir o qədər güclüdür ki, dastandakı “*Tanrıverdi sözünü qurtarıb Koroğlu kimi bir nəərə çəkir. Özünü qo-*

şuna vurur. Qoşun iki yarıdır” (41,s.50), *“Biz Tanrıverdinin adını eşitməmişik, üzünü görməmişik. Çox igid adam söyləyirlər onu”* (41,s.53) kimi ifadələr də bunu təsdiqləyir. Hətta bəzi obrazlar da bir-birinə oxşayır. Nəsim Dəli Həsəni, Knyaz Hasan Paşanı, Süleyman bəy Həsən xanı, Çuğul Həsən Keçəl Həməzəni xatırladır.

Koroğlunun “Qoymaram” rədifli bir neçə şeiri var. Bunlar ayrı-ayrı qollarda öz yerinə uyğun olaraq deyilmişdir. “Pəhlivan İsrəfil” dastanında həmin qoşmalardan birinin sonuncu bəndindən bəhrələnmə aydınca hiss olunur. “Koroğlu”dakı: “Şah da gəlsə, Çənlibelə qoymaram” (175,s.96-97), “Pəhlivan İsrəfil”dəki: “Düşməni yurduma gələ qoymaram!” (290,s.145) misraları bir-birilə necə də yaxından səsləşir. Hər ikisində vətənə sevgi, məhəbbət, onu yadlardan, yağılardan qorumaq duyğuları ifadə olunmuşdur.

Qəhrəmanlıq dastanlarımızda “Koroğlu”nun tək-cə poetik təsiri duyulmur, burada bəzən Koroğlunun istifadə etdiyi ədəbi priyomlardan bəhrələnmələrə də rast gəlirik. «Koroğlu ilə Bolu bəy» qolunda Bolu bəy Koroğlunu tutur. Ancaq nə qədər eləyirlərsə Koroğlu olduğunu boynuna qoya bilmirlər. Koroğlu deyir:

Koroğlu dediyin bir bəl-bəlidi;
Çənlibeldə dövrən quran dəlididi.
Öz adım Rövsəndi, atam Alıdı,
İnan Bolu, mən Koroğlu deyiləm. (66,s.288)

Eyni ədəbi priyomdan “Hacı Tağı” dastanında çox ustalıqla istifadə olunmuşdur. Zöhrab xan Hacı Tağını tutur, ancaq Hacı Tağı da ələ keçirdiyinə görə özünü danır. O da Zöhrab xana deyir ki, mən Hacı Tağı deyiləm:

Hacı Tağı deyilən igidlər xanı,
Onun sədaları gəzir dünyanı.
Çox yerdə axıdıb zalımlar qanı,
İnan Zöhrab, mən Hacı Tağı deyiləm. (288,s.106).

Əslində hər iki qəhrəman düz deyir, çünki hər ikisi həm silahsızdı, həm də piyada. Belə əliyalın və piyada vəziyyətdə sözsüz ki, birinci Koroğlu deyil, ikinci də Hacı Tağı. Məhz buna görə də Koroğlu öz adını da, atasının adını da düz deyir, ancaq Koroğlu olmadığını söyləyir.

Bütün qəhrəmanlıq dastanlarında at igidin qardaşı sayılır, onların igidliklərinin tən yarısı atların payına düşür. Biz qəhrəman-at münasibətlərinin “Koroğlu”da zirvəyə qalxdığını görürük. Bu da təsadüfi deyil. At türkün həyat rəmzidir, türk at üstündə doğulub, at üstündə ölmürsə, o türk deyil. Ona görə türk təfəkkürü folklorda Qırat obrazını yaratmalıydı. Biz bu obrazı istər “Koroğlu”dan əvvəlki, istərsə də sonrakı dastanlarımızda görürük. Xüsusilə, “Koroğlu”dan sonra yaranmış qəhrəmanlıq dastanlarımızda igidlərin atları Qırat kimi, Dürat kimi şahə qalxır, döyüşür, ona görə qəhrəmanlar da atları ilə öyünürlər. Qara Tanrıverdinin Boz atını necə öydüyünə fikir verin:

Boz at meydana girəndə
Quyruq belində duranda.
Hayqırıb nərə vuranda,
Qulaqlar da kar olaydı. (41,s.49)

Qaçaq Nəbi də düşmənlə döyüşlərə gedəndə Boz atının qəhrəmanlığına, onu darda qoymayacağına inanırdı və deyirdi: “Boz atı oynadıb gırrəm meydana” (181,s.34).

Nə Göy atı, nə də Boz atı Qıratsız-Düratsız təsəvvür etmək olmaz. Koroğlu öz atını “Canım Qırat, gözüm Qırat”, “Alma gözlüm, qız birçəklim, Qırat” (175,s.103), Qara Söyün də “Canım Göy at, gözüm Göy at” (290,s.133) deyər oxşayanda sonuncunun birincinin nəfəsinə qızındığı aydınca duyulur.

Bir həqiqəti qürurla deməliyik ki, bizim meyar olaraq “Koroğlu” kimi mükəmməl eposumuz var. Bizim hər birimiz fəxr etməliyik ki, xalqımız Koroğlu kimi bir qəhrəman yetişdirib və “Koroğlu” kimi möhtəşəm epos yaradıb. XIX və XX əsrlərdə yaranmış qəhrəmanlıq dastanlarımızın heç biri bu səviyyəyə yüksəlməmişdir. Mənim fikrimcə, bunun iki əsas səbəbi var. Birinci səbəb odur ki, haqqında danışdığımız qəhrəmanlıq dastanlarının qəhrəmanları Koroğlu ilə müqayisə oluna bilməzlər. Koroğlu ona görə bənzərsiz qəhrəman olmuşdur ki, həm də bənzərsiz şəxsiyyət idi. O özündə şairliyi, aşığı və qəhrəmanlığı birləşdirmişdir. Sonrakı dastanlarımızın qəhrəmanlarından heç birində bu keyfiyyətlərin üçü də cəmlənməmişdir. Ən başlıca səbəb budur. İkinci

səbəb Koroğlunun böyük bir imperiyanın Xotkar kimi sultanı ilə mübarizə aparmasıdır. Axı Xotkar nə pristavdı, nə kəndxuda. Koroğlu belə xırda adamları heç düşmənlə də saymırdı. Nəhayət, sonrakı dastanlar çox qısa vaxtda yazıya alınmış, onların yaddaşlarda təkmilləşmə, cilalanma prosesi dayanmışdır.

İnqilabi dastanlarımızdan “Kamal” və “Səttarxan” maraqlı doğurur. Təsadüfi deyil ki, müharibə dövründə “Koroğlu”ya dönə-dönə müraciət olunmuşdur. Əvvəldə gördüyümüz kimi, “Kamal” dastanı məhz belə yaranmışdır. “Səttarxan” dastanını Aşıq Hüseyn Cavan 1945-1946-cı illərdə yaratmış və ilk dəfə Aşıq Fərman imzası ilə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1947-ci il 7-8-ci sayında çap olunmuşdur. Dastanın bütünlükdə “Koroğlu” təsiri altında yarandığı onun formasından, quruluşundan və məzmunundan aydın görünür. Hətta ayrı-ayrı səhnələr və şeirlər “Koroğlu” eposundan bizə tanış olan bir sıra səhnələrin və şeirlərin təkrarını xatırladır. Aşıq Hüseyn Cavanın Səttarxanın qəhrəmanlıqlarını öyməsi Aşıq Cünunun Koroğlunu öydüyü səhnələri yada salır:

Səttarxan Azərin şir balasıdır,
Vətənin vurgunu, mübtəlasıdır.
Yurdu Koroğlunun daş qalasıdır.
Xain başın tez sərdara gətirin. (40,s.153)

Xalq şairi Osman Sarıvəlliyə görə, “*Aşıq Hüseyn Cavan yaradıcılığına “Koroğlu” dastanının çox müsbət təsiri olmuşdur*” (243,s.13). Aşıq Hüseyn Cavan yaradıcılığından danışarkən Cəfər Xəndan “Səttarxan” dastanını yaratmasını onun “Koroğlu”nu və digər dastanlarımızı əzbər bilməsilə bağlamışdır (142,s.142). Həqiqətən “Səttarxan” dastanı birinci cümləsindən sonuncu cümləsinə qədər Koroğlu ruhu ilə yoğrulmuşdur. Dastandakı şeirlərin çoxu “Koroğlu”dan süzülüb gəlmiş, bir çox misralar isə az qala olduğu kimi təkrarlanmışdır. Aşağıdakı misraları oxuyanda istər-istəməz Koroğlunun şeirləri yada düşür:

Şirin meydanına gələn tülkülər
Şir ilə bərabər cəng edə bilməz.
Göylərə uçsa da qara qarğalar,
Tərən ilə uçub tən gedə bilməz.

Belə misralar “Səttarxan” dastanındakı şeirlərdə çoxdur.

Qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəldiyimiz “Qoçla quzu dö-yüşməyi ayıbdır”, “Düşmən meydanına çatan mənəm, mən, səqrini kəbrinə qatan mənəm, mən”, “Qılınc oynasın havada, Quş da qalmaz bil, yuvada, Nərə çəkərəm davada”, “Qollarını geri yandan bağlayın” (“Qaçaq Kərəm”), “Çağırırım haqqı, dü-şürəm yola”, “Düzülsün bəylərin leşi yan-yana”, “Tülkü nədir, zərbə vura aslana, Girərəm meydana mərdi-mərdana!” (“Qara Tanrıverdi”) “İgidlərim, bu gün dava günüdür”, “Gümüşdən döy-dürürəm sənin nalını, yüz gözələ hördürürəm yalını”, “Yeriyin düşmən üstünə”, “Mərd gedin meydan üstünə”, “Hər biriz bir xan üstünə”, “Tülkülər qaçar meydandan, Gələmməz aslan üstünə” (“Səttarxan”) kimi “Koroğlu” misralarının ruhunu, ovqa-tını yaşadan, onların təkrarını xatırladan poetik nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar, lakin buna ehtiyac yoxdur. Yuxarıdakı misallar “Koroğlu” eposunun özündən sonrakı qəhrəmanlıq dastanlarına necə güclü təsir göstərdiyinin çox aydın ifadəsidir. Biz bu təsiri həmin dastanların həm ideyasında, həm məzmununda, həm də formasında görürük. Bu dastanları “Koroğlu”dan formaca, quruluşca fərqləndirən yeganə cəhət ustad sənətkarların onların bir çoxlarını ustadnamə ilə başlayıb duvaqqapma ilə bitirmələridir. Halbuki “Koroğlu” eposunun heç bir qolu ustadnamə ilə başlamır, lakin bəzi qollar şeirlə qurtarır ki, onlara duvaqqapma demək olar. Ən azı bu cür şeirlə bitən sonluqları duvaqqapmaya keçid mərhələsi adlandıra bilərik.

Son olaraq onu deyə bilərik ki, bütün qəhrəmanlıq dastanlarımızın qəhrəmanları Koroğlu kimi tarixi şəxsiyyətlərdir. Onların bir qəhrəman kimi böyümələrində, yetişmələrində “Koroğlu” eposunun misilsiz tərbiyəvi əhəmiyyəti olmuşdur, başqa sözlə, Koroğlunun igidliyi, mərdliyi, humanistliyi xalq arasında qəhrəmanlıq ruhunun daim yüksəlməyinə, güclənməyinə səbəb olmuşdur. Ona görə də onların hər biri özünü Koroğluya və ya onun dəlisinə bənzətməklə öyünmüşlər. Bütün bunlar da ayrı-ayrı qəhrəmanların yetişməsi və onların həyatına həsr olunmuş qəhrəmanlıq dastanlarının yaranması ilə nəticələnmişdir.

İdeya-məzmun baxımından və poetik cəhətdən isə “Koroğlu” özündən sonra yaranmış bütün qəhrəmanlıq dastanlarından yüksəkdə durur. Bir bədii əsər kimi onların heç birini “Koroğlu” ilə yanaşı qoymaq mümkün deyil.

1.3. “Koroğlu” və Azərbaycan məhəbbət dastanları

“Koroğlu” qəhrəmanlıq eposudur. Onun mayası qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik duyğuları ilə yoğrulmuşdur. Lakin onun ayrı-ayrı qollarındakı məhəbbət səhnələri heç də qəhrəmanlıq səhnələrindən geri qalmır, bir çox qollarda isə məhəbbət mövzusu daha qabarıq nəzərə çarpır, qəhrəmanlıq, igidlik mövzusu ilə üzvi surətdə birləşir, biri digərini tamamlayır. Başqa sözlə, qəhrəman öz sevgilisinə qovuşmaq üçün igidliklər göstərir, ona mane olan qüvvələrlə vuruşur və öz arzusuna çatır. “Koroğlu” eposu haqqında belə demək olar ki, onun ərişi, arğacı qəhrəmanlıqdırsa, ilmələri, gülləri, naxışları məhəbbətdir. Hətta “Koroğlu” qollarından bəzilərini dastandan ayırıb müstəqil məhəbbət dastanı da adlandırmaq olar. “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”, “Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun Qars səfəri” və s. məhz məhəbbət mövzusu üzərində qurulmuşdur. Buna görə də “Koroğlu” eposu təkcə qəhrəmanlıq deyil, məhəbbət dastanlarına da güclü təsir göstərmişdir. Çünki Cavad Heyətin sözlərilə desək: *“Koroğlu” dastanı qəhrəmanlıq və eyni zamanda eşq dastanıdır*” (127,s.71).

Məhəbbət dastanlarında “Koroğlu”dan gəlmə notlarla müxtəlif şəkillərdə rastlaşırıq. Bəzən görürsən ki, “Koroğlu”dan bizə tanış olan bir əhvalat hər hansı məhəbbət dastanında bu və ya başqa şəkildə təkrarlanır. Bu da ondan irəli gəlir ki, dastançı aşıq hər hansı bir dastanı danışarkən öz söhbətini şirinləşdirmək, dərinləşdirmək, gözəlləşdirmək üçün bura “Koroğlu”dan yaddaşında qalan naxışlar vurur.

“Seydi və Pəri” dastanında Hasan Paşa Pəri xanımla evlənmək üçün Seydiyi quyuya atdırır və Səmənd atını əlindən alır.

Lakin at heç kəsi yaxına buraxmır, onun üzəngisinə ayaq aparmaq olmur. Seydi quyudan çıxıb paltarını dəyişir və Hasan Paşanın yanına gəlir.

Hasan Paşa ona deyir:

– *Bir at var, onu minə bilərsənmi?*

Seydi dedi:

– *Minərəm, lap canını da alaram. Mən o ata altı ay qulluq eləmişəm.*

Hasan Paşa dedi:

– *Səni dünya malından qəni eləyəcəyəm. Get o atı min. Bunu aparın atın yanına* (69,s.194-195).

Bu səhnə Koroğlunun Qıratın dalınca Toqata gedib orda Hasan Paşa – məhz Hasan Paşa ilə qarşılaşdığı və Qıratı tövlədən çıxartdığı səhnə ilə necə də üst-üstə düşür. Orda Seydi, burda Koroğlu öz atının dalınca gəlir. Hər ikisi Hasan Paşa ilə qarşılaşır. Orda Səmənd at Seydini, burda Qırat Koroğlunu səmindən tanıyır. Seydi Səmənd atı, Koroğlu Qıratı minib meydana, Hasan paşanın qabağına sürür.

“Qurbani” dastanında Qurbani bir qarıya qonaq olur. Qarının bir qızı varmış. Qız Qurbaniyə vurulur, buna görə anası ilə sözləşir. Ana-balanın cəhli qurtaranda Qurbani onlara bir şeir deyir:

Axşam olar, düşər soyuq,
Damlara yığışar toyuq.
Yumurtası yüzə yovuq,
Xeyli dadlı şorbası var. (78,s.135)

“Həmzənin Qıratı aparması” qolunda Koroğlu da Toqatda bir qarıya qonaq olur. Qarının Koroğluya quşu qonur. Koroğlu da bunu duyur və qarıdan ayrılarkən ona bir şeir deyir:

Qarı gəlir bizə yavuq,
Elə bil ki, tutub soyuq.
Çeşdəliyə bircə toyuq,
Axşama qayğanağı var. (66,s.192).

Hər iki şeir arasında ruh doğmalığı, deyimin oxşarlığı, nəfəs yaxınlığı və bunlardan daha öncə ayrı-ayrı sətirlərin eyniliyi, hətta çox zaman təkrarı onlardan birinin o birindən törəndiyini

aydın göstərir. Əslində bunların ikisi də eyni şeirdir, yalnız aşuqların dilində bir qədər dəyişib başqa şəkllə düşmüşdür. “Koroğlu” dastanındakı şeir bədii baxımdan daha sanballı, daha gözəl və poetikdir. “Qurbani” dastanındakı şeirin bəzi misralarının təhrif olunduğu, bu təhriflərin hesabına şeirin bədii dəyərinə və poetik gözəlliyinə xeyli xələl gəlmiş aydınca sezilir.

Həmin əhvalat və şeirin “Koroğlu”dan “Qurbani”yə keçdiyinə heç bir şübhə yoxdur. “Koroğlu” eposunun ayrı-ayrı qollarında Koroğlunun özü və dəlillər bir neçə dəfə səfər zamanı qarıya qonaq olurlar ki, bu da yuxarıdakı fikri təsdiqləyir.

Dastanlarımızda tez-tez rast gəlinən durnalarla soraqlaşmaq, onlardan hal-əhval tutmaq, ismarıç yollamaq, vətəni, yarı, atananı xəbər almaq səhnələri də maraqlı doğurur. “Koroğlu” dastanında durnalarla bağlı bir neçə səhnə vardır. Koroğlu Tək-Türkmandan Eyvazı Çənlibelə gətirərkən yolda qabağını Ərəb Reyhan kəsir. Koroğlu tək, Ərəb Reyhan başının adamlarıyla, qürbət ölkə. Burda Koroğluya qərblilik və yalqızlıq üz verir. Bir də baxıb görür ki, Çənlibel tərəfdən bir qatar durna gəlir. Koroğlu sazı sinəsinə basıb durnalardan Çənlibeli soruşur:

Göydən gedən beş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?
Bir-birindən xoş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi? (66,s.131)

Bu şeir həm poetik cəhətdən olduqca gözəldir, həm də çox yerində deyilmişdir. Çünki şeirdə Koroğlunun həmin anda yaşadığı psixoloji ovqat öz bədii ifadəsini tapmışdır. Bu səpgili şeirlər yalnız o gərginliyin yaşandığı anda isti-isti söylənə bilərdi. Bu gərginlik səngiyəndən sonra o şeir söylənsə də, belə gözəl alınma bilməzdi.

“Əsli və Kərəm” dastanında Kərəmə qərblilik üz verir, o da qatar-qatar gələn durnaları görür, ürəyi atlanır, onlardan öz yerini-yurdunu xəbər alır, sonuncu bənddə isə Əsliyə bir salam göndərir:

Dərdli Kərəm deyər: hardan gələrsiz?
Xan Əslimin yerin, yurdun bilərsiz.

Görsəz, ona məndən salam deyərsiz.

Əylən, durnam, əylən, xəbər sorayım. (69,s.29)

Bu dastanda Kərəm durnalara beş dəfə şeir demişdir. Həmin şeirlər poetik gözəlliyi ilə seçilməsə də, Koroğlu şeirindən çox-çox zəif olsa da, durnalarla soraqlaşmaq baxımından “Koroğlu” dastanındakı səhnələrlə səsləşir və bu da maraq doğurur.

“Əmrah” dastanında da Əmrah qara gözlü Səlbinazını axtara-axtara gəlib Qarabağın bir gözəl oylağına çıxır. Səlbinazla bu yerlərdə gəzdiyi günlər yadına düşür. Durnalardan Səlbinazı soruşur və ona salam söyləyir:

Göylə gedən bağı qara,
Durnam, yara salam eylə.
Dili şəkər, nazlı yara
Durnam, yara salam eylə. (78,s.322).

Durnalara müraciət “Qasım bəy Zakir” dastanında da var. Bu dastan Qasım bəy Zakirin şeirləri əsasında yaradılmışdır. Qasım bəy Zakirin müstəqil “Durnalar” qoşması da dastançı aşığın diqqətindən yayınmamış, aşıq bu qoşmanı dastana daxil etmək üçün Qasım bəy Zakiri qərrib bir ölkəyə, Tiflisə aparmışdır. Zakirin Tiflisdəki qərribliyi, yar həsrəti ilə könlünün qubar içində üzöldüyü, gecə-gündüz Sədəfin eşqilə ağlaması “Durnalar” qoşması ilə yerində və çox gözəl ifadə edilmişdir.

Diyari qürbətdə müddətdi varam,
Gecə-gündüz Sədəf deyib ağlaram.
Mən də sizin kimi qərribü-zaram,
Eyləməyin məndən haşa, durnalar. (97,s.244).

Sözsüz ki, durnalarla soraqlaşmaq ənənəsi sonrakı dastanlarımızın hamısına “Koroğlu” eposundan keçmişdir. Çünki durnalarla soraqlaşmaq, salamlaşmaq, ərzi-hal bilmək səhnələrilə ilk dəfə “Koroğlu” eposunda rastlaşırıq.

Durnalardan danışarkən bir səhnəni də unutmamaq olmaz. “Koroğlu” dastanında xanımların öz saçlarına durna teli taxdıqlarından söhbət gedir və buna cıqqa deyirlərmiş. Eposun “Durna teli” qolunda da başdan ayağa dəlilərin xanımlar üçün durna teli gətirməyə getmələrindən və başlarına gələn hadisələrdən bəhs olunur.

“Novruz” dastanında da “durna telli” gözəllərdən söhbət açılır:

Köçübdü Misir elindən,
Novruz gəldi, Novruz gəldi!
Üç durna telli gözəllə
Novruz gəldi, Novruz gəldi! (64,s.178)

“Durna telli gözəl” ifadəsini birmənalı başa düşmək doğru olmaz. Öz saçlarına durna teli taxanlardan başqa, saçlarının düzümünü durna telinə oxşadanlara da “durna telli gözəl” deyirlər.

“Qurbani” dastanının Gəncə versiyasında Qurbani şıx oğlu Şah Abbasın yanına şikayətə gedir. Xudafərin yaxınlığında bir kəndə çatır: *“Kənddən keçmək istəyəndə gördü bir qoca kişi kərpic kəsir. Qurbani baxdı ki, qoca onun sözlərindən oxuyur. Ancaq düzgün oxumur”* (64,s.66).

“Şah İsmayıl” dastanında atası Şah İsmayılın gözlərini çixartdırıb quyuya atdırır. Şah İsmayıl quyudan çıxıb bir cütcüyə rast gəlir: *“Bir az getmişdi ki, bir qocaya rast gəldi. Gördü qoca ağlaya-ağlaya cüt əkir”* (71,s.266).

Bu sətirləri oxuyan kimi “Durna teli” qolunda Koroğlunun Bağdad bağları yaxınlığında rastlaşdığı qoca biçinçi yada düşür. Birinci qoca kərpic kəsir, ikinci cüt əkir, üçüncü isə taxıl biçir.

Bu səhnələr arasında çox gözəl daxili bağlılıq var. Ola bilsin ki, “Koroğlu” eposundan bu səhnə yadında qalmış aşiq özü biləbilə Qurbanini kərpic kəsən, Şah İsmayılı cüt əkən qocayla görüşdürmüşdür. Qurbani və Şah İsmayıl özü də həqiqətən kərpic kəsən, cüt əkən və ya taxıl biçən bir qocayla görüşə bilirdi, burda qeyri-adi heç nə yoxdur. Kərpic kəsən kişiylə görüş səhnəsilə biz ilk dəfə Nizami Gəncəvinin əsərində rastlaşırıq. Lakin “Qurbani”ni aşiq yaratdığına görə burada “Koroğlu” təsirindən danışmaq daha doğru olar.

Qəhrəmanı sazından tanımaq səhnələrinə həm “Koroğlu”da, həm də sonrakı dastanlarımızda rast gəlinir. “Koroğlu”da Aşiq Cünun Bəlli Əhmədə deyir: *“Al, sal çiyinə! Məhbub xanımla şərtimiz var. O səni bu sazla tanıyacaq* (66,s.214).

“Tahir və Zöhrə” dastanında Tahir Sona xanıma deyir: *“Razıyam. Ancaq alın bu sazı, aparın, bəlkə Zöhrə sizə inanmadı*

(68,s.141).

Hər iki dastanda əhvalat eyni axarda davam edir. Birində Məhbub xanım Bəlli Əhmədi Aşıq Cünunun sazından, digərində Zöhrə Sonanı Tahirin sazından tanıyır. Hər iki səhnədə saz qəhrəmanlar arasında istilik, mehribanlıq yaradır. Saza görə Məhbub xanım Bəlli Əhmədə, Zöhrə də Sonaya inanır, ürəyini açır. Hər iki dastanda saz inam yerinə çevrilir, müqəddəsləşir. Əslində saz doğrudan da inam, iman yeridir, müqəddəsdir. Saz çalmaq tanrı vergisidir. Biz bunu dastanlarımızda da görürük. Aşıqların çoxusuna aşıqlıq buta ilə birlikdə verilir. Buta verilənə qədər əlinə saz olmayan bir adamın buta yuxusundan ayılan kimi gözəl saz çalmağı əsl tanrı vergisi deyilmi?! Bəlkə də ona görə sazın tanrıya bağlılığı var. Saz özü bir möcüzədir.

Bu ənənə “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gəlir. Orda oğuz igidləri bir-birini qopuzla tanıyırlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qopuz həm ümumilikdə oğuzun rəmzidir, həm də hər bir igidin öz qopuzu var. “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Qanturalı yoldaşlarına deyir:

– *Həy qırx eşim, qırx yoldaşım! Niyə ağlarsız! Qolça qopuzum götürün, öyün məni!-dedi* (165,s.99).

Yoldaşları da onun öz qopuzuyla özünü öyürlər.

Sazla bağlı ikinci bir səhnə də qəhrəmanın sazbəndlə görüşüdür. Bəlli Əhməd sazın aşığının birini sındırır, onu düzəltmək üçün sazbəndin yanına gəlir.

Qurbani də Gəncə şəhərində sazbəndlə görüşür, ondan yaxşı bir saz istəyir. Hər iki dastanda qəhrəman sazbəndlə qərrib şəhərdə görüşür. Hər ikisinin də sözü sazbəndlə çəpləşir.

Bu cür sazla, aşıqla bağlı oxşar səhnələr digər dastanlarımızda da var ki, bunlar məhz “Koroğlu” eposunun ayrı-ayrı qollarından süzülüb gəlmişdir.

Nağıl, əfsanə və əsətlərimizdə qəhrəmanı başqa yolla, öncə də mərd-mərdana məğlub edə bilməyəndə ona quyu qazırlar. “Abdulla və Cahan” dastanında Abdullaynan bacarmayan Ağa xan hiyləyə əl atır: *“Ağa xan naəlac qalib, razı oldu. Vəzirin tədbiri ilə Ağa xan əmr elədi meydanın dörd tərəfinə lağım at-*

dırdı ki, Abdulla meydana gələndə atlı-zaddı lağıma düşüb ölsün” (65,s.247).

Ümumiyyətlə, qəhrəmanı quyuya salmaq, sandığa qoyub dəryaya atmaq nağıllarımızda adi haldır, digər dastanlarımızda da var. “Koroğlu” dastanında qəhrəmanı tutmaq üçün bir neçə dəfə quyuyu qazıldığını görürük. “Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda Bəlli Əhmədi tutmaq üçün məhz bu üsula əl atmaqdan özgə çıxış yolu görmürlər.

Atası Şah İsmayılın sevgilisi Gülzara vurulur, oğlunu öldürmək fikrinə düşür. Barigahın qabağında bir dərin quyuyu qazdırır və Şah İsmayılı qonaq çağırır ki, gələndə quyuya düşsün. Rəmdar Pəri rəml atır və Şah İsmayılı quyuya düşməkdən qurtarır. Belə olanda Şah İsmayılın atası oğlunun gözlərini çıxartdırıb zülmət quyusuna atdırır.

Quyuyu heç vaxt yaxşı məqsədlə qazdırmırlar. Harda quyuyu söhbəti varsa, orda mütləq hiyləgərlik, namərdlik, xəyanət var.

Dastanlarımızda qəhrəman öz dərdini dillə deyə bilməyib saz istəyir. Qızlar da öz sözlərini dillə deyə bilməyəndə saçlarından üç tel ayıraraq saz kimi sinələrinə basırırlar. Bu mənzərələri biz daha çox şeirləşmə səhnələrində müşahidə edirik. Şübhəsizdir ki, lirik söz epik sözdən daha poetik, daha təsirli və oynaq olur. Üstəlik bu söz saz havası üstündə deyiləndə onun gözəlliyi birə on qat artır. Oğlanların bir ağac götürüb, qızların isə saçlarından üç tel ayıraraq saz kimi sinələrinə basmaları məhz poetik sözün gücünü artırmaq məqsədi daşıyır. Burada bir məqamı nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, “Koroğlu” eposundan əvvəlki dastanlarımızda belə lövhələr yoxdur. Lakin oğlanların bir ağacı, qızların da saçlarından üç tel ayıraraq saz kimi sinələrinə basdıqlarını bilirik. Deməli, bu adət xalqın yaddaşından dastana keçmişdir. Əslində burada uydurma heç bir şey yoxdur. “Qurbani” dastanında: “Pəri xanım on iki hörük saçlarından bir tel ayıraraq döşünə basdı, görək Qurbaniyə nə dedi” (68,s.52).

“Tahir və Zöhrə” dastanında Zöhrə: “*Yeddi hörük saçından bir tel ayırdı, sinəsinin üstünə basıb, görək nə dedi*” (68,s.107).

“Alı xan” dastanında qardaşı Tapdığı tərslər damarını yum-

şaltmaq üçün: *“Pəri xanım yasəmən tellərindən üç dənə ayırır, sinəsinə basdı, qardaşına yalvarmağa başladı”* (64,s.187).

“Leyli və Məcnun” dastanında Leyli anasının sözlərinə cavab vermək üçün: *“...siyah saçlarından üç tel ayırır, sinəsinə basdı”* (65,s.280).

“Koroğlu” dastanının da əksər qollarında biz gözəllərin saçlarından üç tel ayırır saz əvəzinə öz sinələrinə basdıqlarını görürük. Nigar xanım: *“Saçından üç tel ayırır, basdı mərmər sinənin üstünə dedi”* (66,s.146).

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar, ancaq onu deyim ki, tək-cə gözəllər yox, bəzən oğlanlar da bir ağacı saz əvəzinə döşlərinə basıblar. “Tahir və Zöhrə” dastanında Tahir özünü qardaşlığı Xanlar xanın yanına yetirib Zöhrəni ondan soruşmaq üçün: *“...saz yerinə sinəsinə bir ağac basdı”* (68,s.105).

“Üç gün, üç gecə” yatıb yuxu görmək, alın yazısı və s. kimi inanların tarixi çox qədimdir, bunlar Azərbaycan xalqının mifik təfəkküründən süzülüb gələn inanlardır. Bu inanlar nağıllarımızda, əsətlərimizdə, “Koroğlu”ya qədərki və ondan sonrakı dastanlarımızda da var, “Koroğlu” eposunda da. “Koroğlu” eposu ilə məhəbbət dastanları arasındakı ümumi motivlərdən biri də məhz yuxuyla bağlı olan buta məsələsidir. Məhəbbət dastanlarımız üçün çox səciyyəvi olan butaya bir az fərqli şəkildə “Koroğlu”da da rast gəlinir. Fərq isə ondadır ki, buta məhəbbət dastanlarında çox qabarıq, “Koroğlu”da isə nisbətən qapalı, örtülü şəkildə verilmişdir. Bəs buta özü nədir: *“Yuxuda “buta almaq” qəhrəmanın daxili aləmini, bütün varlığını kökündən dəyişdirir, onu keyfiyyətə yeniləşdirir. Misal üçün, hələ buta almamış Qurbaninin əlindən, demək olar ki, heç bir iş gəlmir. O, hətta bircə gün işləyib atasının tapşırığı yeri də şumlaya bilmir”* (265,s.XVI).

Xüsusilə bir çox məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlarına yuxuda buta verilir, onlar yuxudan ayılanda dəyişib tamam başqa adam olurlar.

“Müğüm şah” dastanında Müğüm şah sərv ağacının dibində yuxuya gedir. Bir iman qarısı deyir ki, Müğüm şah üçüncü yuxuda aylacaq. Belə də olur: *“Anası onun başını alıb dizinin üstünə, üç*

gün gözlədi. Üçüncü günü Müğüm şah gözünü açdı. Baxdı gördü ki, başının altında bir cam, bir quran, bir də bir saz var. Bunları qarı demişdi, başının altına qoymuşdular” (69,s.207-208).

Yuxuda həm buta verilirdi, həm də yatanlar yuxudan ayılan kimi gözəl saz çalıb oxuyurdular. Müğüm şaha da yuxuda həm aşılıq verilmişdi, həm buta.

Digər dastanlarımızın qəhrəmanları olan Qurbaniyə də, Kərəmə də, Abbasa da yuxuda buta verilmişdi. Koroğlu ilə Nigar sevgisinin kökündə də buta durmuşdur. Koroğlu Qoşabulağın suyundan içəndən sonra onun daxili aləmi dəyişmiş, ona həm aşılıq və şairlik, həm də qəhrəmanlıq verilmişdir. Nigar xanımın Koroğluya buta verildiyini Koroğlu bir şeirində özü belə ifadə etmişdir:

İstambuldan buta alıb gəlmişəm,
İstambulda arzumanım qalmadı. (66,s.66).

Görünür, Koroğluya Nigar xanımı yuxuda çoxdan buta veribləmiş, sadəcə olaraq Koroğlu bunu açıb heç kimə söyləməmiş. Bəlli Əhmədin Nigar xanımdan namə gətirməyi göstərir ki, Nigar xanım da yuxuda Koroğlunu görübmiş, çünki buta sevənlərin birinə yox, hər ikisinə verilirdi.

Yuxuda adamlara təkcə buta verilmir. Çox zaman bir adamın başına gələcək qada-bala da kiminsə yuxusuna girib ona agah olur. “Koroğlu” dastanında biz dönə-dönə belə hallarla rastlaşırıq. “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Dəmirçioğlunu hiylə ilə tuturlar. Vədəsindən keçir, Koroğlu: “*Gecənin bir vaxtı bir də yuxuda gördü ki, bir diş laxlayıb, ağız qan ilə doldu*” (66,s.101). Əlbəttə, dişin laxlamağı, ağız qanla dolmağı Dəmirçioğlunun başında bir xata olduğunu bildirirdi.

Olacaqları öncədən yuxuda görmək halları “Koroğlu” dastanında çoxdur. Belə hallarla digər dastanlarımızda da rastlaşırıq. “Müğüm şah” dastanında Müğüm şah dara düşür, onun bu halı anasının yuxusuna girir: “*Banı xanım aləmi-vağyada gördü ki, oğlu bir dəryaya düşüb, hayana çabalayır, bir yana çıxma bil-mir*” (69,s.219).

Alın yazısına inam da dastanlarımızda geniş yer tutur. “Ko-

roğlu” dastanında alın yazısına inam var. Ona görə də qəhrəmanlar başlarına gələcək olaylardan qorxmurlar. Dəmirçioğlu bu inamı belə ifadə etmişdir:

Qadir mövladan gələcək
Nə yazılıb başımıza. (66,s.107).

Alın yazısına inam digər dastanlarımızda da var. “Əsli və Kərəm” dastanının bir yerində Kərəm deyir:

Yaşa sevdiciyim, yaşa
Nə yazılsa gələr başa. (69,s.106).

Bu misralar az qala olduğu kimi “Abbas və Gülgəz” dastanında da təkrar olunur:

Haşa, sevdicəyim, haşa,
Deyilənlər gəldi başa. (69,s.146).

Əslində alın yazısı ilə yuxugörmə bir-birini tamamlayan iki amildir. Alın yazısı tanrı tərəfindən bir adamın taleyinin öncədən müəyyənləşdirilməsi, yuxu isə onu öncəgörmə formasıdır.

Dastanlarımız üçün ortaq olan səhnələrdən biri də xanımların “qırx incəbelli qızla” seyrə çıxmalarıdır. Bu lövhə əslində Dədə Qorquddan gəlir. Burada bütün xanımların başında qırx incəbelli qız olduğu təsvir edilir. Eyni səhnələri “Koroğlu”da və ondan sonrakı dastanlarımızda da görürük. Nigar, Telli, Məhbub, Hürü, Mərcan və Ruqiyyə xanımın da başında qırx incəbelli qız vardı.

“Qurbani” dastanının Diri versiyasında Pəri xanımın “qırx nəfər qızla hamama getdiyindən” (64,s.87), “Tahir və Zöhrə” dastanında Zöhrənin “qırx incə qızın seyrə çıxdığından” (64,s.121) söhbət açılır.

Bu cür səhnələrin sonrakı dastanlara düşməsində “Koroğlu” eposu bir mənbə rolu oynamışdır. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı səhnələrin bir çoxu xalqın və xüsusilə aşıqların yaddaşında qaldığından “Koroğlu” dastanına düşmüş və oradan da sonrakı dastanlarımıza keçmişdir. “Qırx incəbelli qız” motivi də “Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya, ondan da sonrakı dastanlarımıza ötürülmüşdür.

Dastanlarımızda rast gəldiyimiz “Koroğlu” motivlərindən danışarkən ordaki şeirlərin təsirini unutmamaq olmaz. Biz ayrı-ayrı das-

tanları oxuyarkən onlarda “Koroğlu” şeirlərinin təsirini çox aydın duyuruq. Sözsüz ki, Koroğlu şeirlərinin heç biri olduğu kimi başqa dastanlarda təkrarlanmır, lakin onların ayrı-ayrı misraları, bəndləri, hətta çox hallarda şeirin ümumi ovqatı, axarı, deyimi dastançı aşıqların yaddaşından süzülüb sonrakı dastanlara hopmuşdur. Koroğlunun bir beyti bu baxımdan böyük maraqlıdır.

Bağ bəsləyib, qızıl gülün dərməsən,
Dərib, dərib yaylıq üstə sərməsən. (66,s.336).

Bu misralara bir çox dastanlarda, hətta bəzi aşıqların şeirlərində bu və ya digər şəkildə rast gəlirik. “Bəhram-Gülxəndan” dastanından:

Qızıl gülü dəstə-dəstə dərərsən,
Dəribən də pünhan yerə sərərsən.

Və yaxud:

Qızıl gülü dəstə-dəstə dərmişəm,
Dəribən də pünhan yerə sərmişəm. (193,s.21)

Bir çox dastanlarımızda bunlara oxşar misralara tez-tez rast gəlinir. “Aşıq Qərib”də oxuyuruq:

Qızıl gülü dəstə-dəstə dərmişlər,
Dəribən də sinə üstə sərmişlər. (73,s.150)

Bunlara oxşayan çoxlu nümunələr var ki, elə ilk baxışdan Koroğlu misralarının təkrarlandığı aydın görünür. “Əmrah” dastanındakı bir şeirin yalnız son misrası dəyişmişdir, ilk üç misra isə Koroğludan süzülüb gəlmişdir:

Söhbəti sazınan belə,
Ördəyi qazınan belə,
Qırx incə qızınan belə,
Gəl yarın bağdadı, bağda.

Peymanım dolhadoldadı,
Gözəllər sağı-soldadı,
Əhmədin gözü yoldadı,
Gəl yarın bağdadı, bağda. (73,s.109)

Koroğlunun ayrı-ayrı şeirlərindən götürülmüş bu bəndlərdən bir şeir düzülüb-qoşulmuşdur ki, Azərbaycan dastanlarının ço-

xunda belə hallara rast gəlinir. Koroğlu bir şeirində Nigar xanıma deyir:

Koroğlunun gözəl yarı,
Küsməyi kimdən öyrəndin? (66,s.184)

“Tarlaçı qız” dastanında da Tarlaçı qız Həsəndən küsür və Həsən deyir:

Axırında öz yarından
Küsməyi kimdən öyrəndin? (67,s.358)

“Əsli və Kərəm dastanında Kərəm deyir:

Qarşı yatan qarlı dağlar,
Dağlar bizim dağlarmola? (69,s.65)

Koroğlu isə deyir:

Qarşı yatan qarlı dağlar,
Dağlar, səndə qarım qaldı. (66,s.295).

Bu iki misalın qarşılaşdırılmasından görünür ki, təkcə “Əsli və Kərəm” dastanından götürülmüş misralar “Koroğlu” dastanından sızıb gəlmir, eyni zamanda şeirin quruluşu, deyimi, düzümü Koroğlu poetik üslubuna çox yaxındır.

“Koroğlu” dastanında:

Hər nə oldu, mənə oldu,
Qaynadı, peymanam doldu. (66,s.151).

“Tahir və Zöhrə” dastanında:

Hər nə oldu mənə oldu,
Saralıb bənizim soldu. (68,s.131).

“Novruz” dastanında:

Novruz nə yaman haldadı,
Paymanam dolhadoldadı. (68, s. 159).

Gətirilən misallar arasındakı oxşarlıqlar göz önündədir. Hətta onlardakı oxşarlıqdan daha çox, ayrı-ayrı misraların təkrarlanması diqqəti çəkir. Burada maraq doğuran odur ki, “qaynayıb peymanam doldu” deyiminin daha çox Koroğluya xas olmaq ehtimalının yüksəkliyi həmin sətirlərin Koroğlu eposundan digər dastanlara keçdiyini söyləməyə əsas verir.

Tahirin dilindən söylənən “saralıb bənizim soldu” misrasının sönüklüyü, zəifliyi “Hər nə oldu mənə oldu” misrasının

poetik təsirini azaltdığı halda, Koroğluda əksinə “Qaynadı peymanam doldu” misrası birinci misranı qat-qat gücləndirmiş, onu ətə-qana doldurmuş, poetik tutumunu xeyli artırmışdır. Təkcə buna əsaslanıb demək olar ki, bu misralar “Koroğlu” dastanının təsiri altında söylənmişdir.

“Əsli və Kərəm” dastanındakı şeirlərdən birində Kərəm deyir:

İgid gərək sər meydanda oynada,
Eşq atəşin sinəsində qaynada. (69,s.78).

Bir misralar da “Koroğlu” dastanından süzülüb gəlmişdir.

İgid gərək başda sevda qaynada,
Dava günü sər meydanda oynada. (66,s.390).

Bu misallarda iki-üç söz fərqi və yerdəyişməsinə nəzərə almasaq, onları bir-birinin təkrarı hesab edə bilərik. Məni düşündürən, maraqlandıran isə odur ki, yuxarıdakı misraların məzmunu, poetik tutumu, deyimi “Əsli və Kərəm” dastanından daha çox “Koroğlu”ya uyğun gəlir. Həm də belə misralar məhəbbət dastanlarından daha çox qəhrəmanlıq eposu olan “Koroğlu”ya xasdır.

“Məhəmməd və Güləndam” dastanındakı şeirlərin birindən götürülmüş “Könül bir şüşədir, sına sağılmaz” (65,s.385) misrasına “Koroğlu”da aşağıdakı şəkildə rast gəlirik: “Şüşə döyləm əl dəyəndə sınaq mən” (66,s.106).

“Novruz” dastanında Novruz Kəlləgözə deyir:

Meydan gumbur-gumburlanı,
Hazaran qalxan əlindən. (64,s.172).

“Meydan gumbur-gumburlanı” misrasının Koroğlu misrası ilə eyniliyi göz önündədir. “Hazaran qalxan əlindən” misrası isə Koroğlunun “Şeşpər qalxana vuranda Qalxan gumbur-gumburlanı” misralarının təsiri altında söylənmişdir.

“Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Dəmirçioğlu Telli xanıma bir şeir deyir:

Dəmirçioğlu dərdin kimə söyləyər?
Şirin canın sənə qurban eyləyər. (66,s.98).

Bir çox dastanlarımızda bu misraların qismən dəyişilmiş şəklinə, ordakı fikirlərin olduğu kimi təkrarına çox tez-tez rast gəlinir. “Qurbani” dastanının Gəncə versiyasında Qurbani şaha

şikayət edərkən deyir:

Dərin-dərin dəryaları boyladı,

Xəncər alıb qara bağrım teylədi. (64,s.70).

“Alı xan” dastanında Məhəmməd Pəri xanıma deyir:

Ay bacı, mən neyləmişəm, neylərəm.

Xəncərinən qara bağrım teylərəm. (64,s.191)

“Əsli və Kərəm” dastanında Sofi deyir:

Mən Sofiyəm, neyləmişəm, neylərəm,

Dərd əlindən qara bağrım teylərəm. (69,s.80)

“Bəhram-Gülxəndan” dastanında Bəhram Mahənvərə deyir:

Bəhram indi dərdin sənə söyləyər,

Xançal alıb qara bağrın teyləyər. (193,s.26)

Yuxarıdakı misraların hamısı “Koroğlu” dastanındakı misraların təkrarını xatırladır. Dəmirçioglunun dilindən söylənən bu bənddəki ayrı-ayrı misralara dastanın başqa qollarında da rast gəlinməsi söylədiyimiz fikri təsdiqləyir.

“Dilsuz və Xəzəngül” dastanında “Koroğlu”dan götürülmüş çox maraqlı bir səhnə var. Dilsuz Misri qılınc, qalxan, nizə götürüb Məhəmməd Haramı ilə döyüşə girir. Bu səhnə belə təsvir olunur: *“Əllərini qılıncın dəstəsinə yetirib qılıfından çəkildilər, hər ikisi qalxanı başına çəkib bir neçə zərbə vurdularsa da, qılıncdan kar olmadı. Əl atıb nizələrini götürdülər. Nizədən də murad hasil olmadı. Atlarından enib bir-birinin kəməmindən yapışib küştü tutdular...”* (67,s.40).

“Şah İsmayıl” dastanında Şah İsmayıl Ərəbzənginin yanından davasız-şavasız keçib getmək istəyir, lakin: *“Ərəbzəngi yol vermədi, nəyə çəkib davaya girişdi. Qılınc əl atdılar, qılıncdan murad hasil olmadı. Əmuda, nizəyə, kəməndə əl atdılar, yenə murad hasil olmadı”*(71,s.256).

Hər iki parçanı oxuyanda “Koroğlu” dastanındakı bir çox səhnələr adamın gözləri önündə canlanır: “Dəli Həsən ilə Koroğlu dava eləyəsi oldular. Qılınclarını çəkib, bir-birlərinə hücum elədilər. Qılıncdan murad hasil olmadı, əmuda əl atdılar. Əmuddan murad hasil olmadı, nizəyə əl uzatdılar. Nizədən də kar aşmadı. Axırda atdan düşdülər, güləşməyə başladılar” (66,s.38).

Hər üç səhnə necə də oxşayır, hətta demək olar ki, üçü də bir-birinin eynidir. Adama elə gəlir ki, üç rəssam eyni mənzərəni kətan üzərinə köçürmüşdür. Burada yalnız güləşən adamlar eyni deyildir, qalan hər şey, hətta davanın qaydası da, işlənən silahlar da, fəndlər də, tutulan küştü də eynidir. Bu səhnələrin eyniliyi onların ifadəsi üçün seçilmiş sözlərdən də aydın görünür. Belə səhnə isə daha çox “Koroğlu” dastanı üçün səciyyəvidir, çünki bu eposun əksər qolları döyüş səhnələri üzərində qurulmuşdur. “Dilsuz və Xəzəngül” dastanındakı “Gəl sənə söyləyim iyid nişanın, iyidlərdə namus, qeyrət, ar gərək”, (67,s.28), “Ala gözlü nazlı dilbər, inciməyim çağı deyil” (67,s.35), “Şir kimi meydanda edərəm cəngi, Bu meydanda sənə tutaram həngi, Çalaram qılıncı, vurram xədəngi” (67,s.39) misralarından, habelə qarı, çoban, və s. əhvalatlardan buradakı “Koroğlu” təsiri aydın görünür.

“Şah İsmayıl” dastanında “Koroğlu” eposu ilə çox yaxından səsləşən iki səhnə var. Bunlardan birincisi Şah İsmayılın Ərəbzəngi ilə qarşılaşdığı səhnədir. Burada Şah İsmayıl Ərəbzəngi güləşirlər. Ərəbzəngi iki dəfə Şah İsmayılı yıxır, ancaq öldürmür. Şah İsmayıl deyir: *“Pəhləvan, ərənlər üçə qədər deyib. Bu dəfə də məni öldürmə, üçüncü dəfə yıxsan öldürərsən”* (71,s.258).

Bu səhnə Koroğlunun oğlu Həsənlə görüşünə necə də oxşayır. Orda üçüncü güləşi Şah İsmayıl yıxır, burda Koroğlu. Orda Şah İsmayıl Ərəbzəngini yıxıb, onunla əhd-peyman bağlayır. Burda Koroğlu Həsəni yıxıb, onun öz oğlu olduğunu bilir və ata-oğul bir-birinə qovuşur. Əgər üçüncü güləşi orda Şah İsmayıl, burda Koroğlu uduzsaydı, Ərəbzəngi Şah İsmayılın, Həsən Koroğlunun başını kəsməliydi. Bu da dastanlarımız üçün qətiyyəən səciyyəvi hal deyil. “Koroğlu”dan götürülmüş ikinci səhnədə Ədil şah hiyləgərliyə əl atıb Şah İsmayılın qollarını bağlatmaq istəyir. Oğlundan soruşur: “De görüm, sənin nəyə gücün çatmır ki, mən onda səni sınaqdan keçirim.

Şah İsmayıl dedi: *“Mənim yeddi boyun cüt qayışına gücüm çatmaz.*

Ədil şah əmr elədi, yeddi boyun cüt qayışı gətirdilər. Şah İsmayılın qollarını bağladılar. Şah İsmayıl elə zor verdi ki, qayış

parça-parça oldu, yerə töküldü” (71,s.264).

Bu sətirlər istər-istəmər Koroğlu ilə Dəmirçioğlunun görüş-düyü səhnəni yada salır. Koroğlu Dəmirçioğlunun qollarını zəncirlə möhkəm bağlayır: *“Dəmirçioğlu “aha” deyib bircə dəfə güc verdi. Zəncir parça-parça olub yerə töküldü” (66,s.74).*

İstər üç dəfə gülüşmək, istərsə qayıışı parça-parça eləmək səhnələrinin “Şah İsmayıl” dastanına “Koroğlu”dan keçdiyinə heç bir şübhə yoxdur. Belə qəhrəmanlıq, igidlik səhnələrinin “Koroğlu” eposu üçün daha səciyyəvi olduğu da bu fikri təsdiqləyən başlıca şərtlərdəndir. “Koroğlu” dastanının təsirinin bu cür izlərini əksər dastanlarımızda görmək mümkündür.

Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanlar öz butalarının dalınca getməzdən öncə ana halallığı istəyirdilər. “Valeh və Zərnigar” dastanından götürülmüş aşağıdakı bənddə də qəhrəman öz anasından halallıq almaq üçün deyir:

Başına döndüyüm ana,
Halal eylə, hümmət eylə.
Südün əmdim qana-qana,
Halal eylə, hümmət eylə. (82,s.362)

“Koroğlunun Dərbənd səfəri”ndə Koroğlunun oğlu atasının görüşünə getmək üçün anasından halallıq istəyir:

Ana, südün halal eylə.
Rüsxət ver, mən gedər oldum. (66,s.342)

“Koroğlu” eposunun dastanlarımızdakı təsirindən çox geniş danışmaq olar, çünki bu təsir çoxcəhətli və genişdir. Hətta “Koroğlu” eposunun ayrı-ayrı qollarından götürülmüş süjetlət əsasında müstəqil dastanlar yaradılması halları da mövcuddur. Bu baxımdan “Mehri və Şəhri” dastanının araşdırılması böyük maraq doğurur.

Bu dastanın təhlilinə keçməzdən öncə demək lazımdır ki, bəzi müəlliflər onun haqqında yanlış fikirlər irəli sürmüş, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” ilə bağlılığından bir kəlmə də danışmamışlar: *“Hələ “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məlum olan bu tanış motivin yeni toplanmış dastanlarda, o cümlədən “Şəhri və Mehri”də əks olunması bu dastanın orta əsrlərdə Azərbaycan dastan yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə yaranması və bö-*

yük məhəbbət süjeti kimi xalq içərisində geniş yayılması ehtimalını doğurur” (79,s.7).

Burdakı ilk yanlışlıq ondan ibarətdir ki, əsas mayası və süjeti “Koroğlunun Dərbənd səfəri”ndən götürülmüş bu dastanın xalqın daha çox sevdiyi, yaddaşında yaşatdığı, aşıqların repertuarından düşməyən, Koroğlu kimi möhtəşəm, bənzərsiz bir söz abidəsi ilə eyni vaxtda müstəqil dastan kimi yaşaması və geniş yayılması əqləbatan görünür. İkincisi, bu dastan bir çox cəhətlərdən Azərbaycan dastançılığının çiçəkləndiyi orta əsrlərdə yaradılmış “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm”, “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərib” və s. kimi dastanlardan çox-çox zəifdir. Əslində bu dastana klassik dastançılıq meyarları ilə yanaşdıqda onun bütün zəif cəhətləri aydın görünür. Belə olan halda həmin dastan xalq arasında geniş yayıla bilməzdi. Ən ümudəsi isə “Koroğlu”dan tanış olan söhbətlərin bu cür bir qədər də zəif təkrarını xalq çox da maraqla qarşılamazdı. Biz bu qiyməti verərkən o dövrdə xalqın dastan sənətinə məhəbbət və marağını əsas götürürük. Bizim bir çox dastanlarımızın orta əsrlərdə dastan sənətinin zirvəsinə yüksəlməsini öncə xalqın tələbkərliliyinin, bu sənətə kor-korana vurğun olmayıb, onun bədii dəyərlərinə, poetik imkanlarına, süjetin gözəlliyinə qiymət vermək bacarığının ayağına yazmaq lazımdır. Bu elə bir dövr idi ki, “köhnə dağarcığı tumaş yerinə” bu xalqa sırımaq olmazdı. Mən bunları deməklə “Şəhri və Mehri” dastanını gözdən salmaq istəmirəm. Belə dastanlar Azərbaycanda lap çoxdur. Mənim iradım onadır ki, bu cür zəif dastanların “Qurbani”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”, “Şah İsmayıl”, “Əmrah”, Valeh və Zərnigar”, başda isə “Koroğlu” dastanı ilə eyni vaxtda geniş yayıldığını düşünmək yanlışlıqdır. “Şəhri və Mehri” dastanı “Koroğlunun Dərbənd səfəri”ndən götürülmüş bir əhvalatın bir qədər genişləndirilmiş formasından başqa bir şey deyil. Sözsüz ki, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”ni bilən xalqın qabağında aşıq “Şəhri və Mehri”ni müstəqil dastan kimi söyləyə bilməzdi. Axı burdakı səhnələr xalqa yaxşı tanışıydı. Hətta ordakı şeirləri də xalq əzbər bilirdi. “Koroğlu”da:

Vardı başının xatası,
Döşündə oxun butası.
Verməz Mehrini atası,
Bu sövdadan qayıt, aşığı. (174,s.248).

“Şəhri və Mehri”də:

Vardı başıyın xatası,
Döşündə oxun butası.
Verib Mehrini atası,
Bu sevdadan qayıt, igid. (79,s.29).

Bu şeirlər arasındakı bir-iki söz fərqi yalnız “Şəhri və Mehri” dastanını söyləyən aşığın və ya onu qələmə alanın improvizasiyası adlandırmaq olar. Hətta onların arasında fərq axtarmaya da bilərik. “Şəhri və Mehri”dəki şeirin “Koroğlu” dastanından götürüldüyünə isə göz yummaq mümkün deyil. Hətta bu dastanda başqa bir orijinalılıqla da rastlaşırıq. “Koroğlu” dastanının başqa qollarından da “Şəhri və Mehri”yə düşən şeirlər vardır ki, bunlar da yuxarıdakı fikri təsdiqləyən çox tutarlı faktlardır. “Koroğlunun Qars səfəri” qolunda:

Qızıl almanı dişləsin,
Ətrafını gümüşləsin.
Yol düşsün, karvan işləsin.
Nigar yarın obasına. (66,s.319).

“Şəhri və Mehri”də:

Qızıl almanı dişləsin,
Dörd yanını gümüşləsin.
Yol düşsün, karvan işləsin
Mehri yarın obasına. (79,s.25).

“Koroğlu”dan götürülmüş ayrı-ayrı bəndlərə və misralara dağınmış halda “Şəhri və Mehri” dastanında tez-tez rast gəlirik. Bütün bunlar da onu göstərir ki, “Şəhri və Mehri” dastanı “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolunun bir qədər dəyişdirilməsi, müəyyən səhnələrin ixtisarı və digər səhnələrin artırılması hesabına yaranmışdır. Özü də bu dastan çox zəif, klassik dastançılıq ənənələrinə uyğun gəlməyən bir sonluqla bitir. “Şəhri və Mehri bir-birinə qoşulub Türkman paşanın yanına qaçır, ondan kömək istəyirlər. Kürdoğlu

da qoşun çəkib Mehrini almaq üçün Türkman paşanın üstünə gedir. Kürdoğlu Türkman paşa ilə vuruşur, sonra at çapırlar. Türkman paşa burda Kürdoğluna deyir: *“Mərd adamsan, hamı səni mərd kimi tanımışdır. Mərdlik elə, bu sevdadan əl çək. Əmioğlu əmiqizini bir-birindən ayırmayaq, onlar bir-birini sevirlər.*

Hər ikisi razılaşıdı. Kürdoğlu bu sevdadan əl çəkdi” (79,s.30).

Göründüyü kimi, nə qədər sönük, maraqsız, klassik dastançılıq ənənələrinə uyğun gəlməyən bir sonluqdur. Bu dastanda Mehrinin sevgilisi Şəhri olsa da, Şəhri qəhrəman kimi qətiyyənlə gözə çarpmır, öz sevgilisinə qovuşmaq üçün heç bir igidlik və şücaət göstərmir, nəticədə onun obrazı qəhrəman səviyyəsinə yüksələ bilmir.

Folklorumuzun gözəl bilicisi, Azərbaycan-Kərkük elləri arasında folklor örnəklərindən qurulmuş və unudulmuş mənəvi körpünü yenidən xalqa qaytaran, kərküklüləri bizlərə, bizləri kərküklülərə bir daha doğmalaşdıran, isinişdirən Qəzənfər Paşayev “Şəhri və Mehri”nin süjetində bir “qondarmalıq” görməkdə haqlıdır (234, s. 39).

Azərbaycan folkloru üçün səciyyəvi olan obrazlardan biri də tacir-bəzircan obrazıdır. Bəzircan obrazı folklorumuza xeyirxahlıq rəmzi kimi daxil olmuşdur. Tacirlər şəhər-şəhər, ölkə-ölkə gəzir. Çox adamlar görür, çox söz-söhbətlər eşidir, olanlardan, olacaqlardan xəbər tuturlar. Onların dostları, tanışları da çox olur. Məhz buna görə də “Koroğlu” dastanında Xoca Əziz obrazı yaradılmışdır.

Dastanlarımızda tacir obrazları çoxdur. Hətta bəzi dastanlarımızdakı tacirlərin adları da Xoca Əzizdir. “Şah İsmayıl” dastanında Şah İsmayıl zülmət quyusundan məhz Xoca Əziz çıxardır: *“Xoca Əziz dolçanı çəkdi çıxartdı, gördü ki, su əvəzinə bir kor oğlan çıxdı. Xoca Əziz onun Şah İsmayıl olduğunu bildi”* (71,s.266).

“Məsim və Diləfruz” dastanının qəhrəmanı Məsim Xoca Əziz adlı bir bəzircanın oğludur. “Aşıq Qərib” dastanında Qəribin anası və sevgilisi Şahsənəm Əhməd bəzircandan Qəribin yerini öyrənməyi xahiş edirlər. Əhməd bəzircan Hələb şəhərində Qəribi tapır və ismarıcı ona çatdırır. “Koroğlu” eposunda Hasan paşanın tacirinin də adı Əhməddir.

“Mahmudla Nigar” dastanında Mahmud yolda bir bəzirganla rastlaşır. Bəzirgan onun Həmid şahın oğlu olduğunu bilir. Bundan sonra Mahmudun ismarıcını Misirdə Cəlal şahın qızı, Mahmudun butası Nigara çatdırmağa söz verir və sözünə də əməl edir.

Tacir obrazları folklorumuzda geniş rast gəlinən müsbət obrazlardandır. Azərbaycan xalq dastanlarında bu obrazı ilk dəfə “Koroğlu” eposunda görürük. Sonrakı dastanlarımıza da bu obraz “Koroğlu”dan keçmişdir.

Çobanla bağlı Azərbaycan folklorunda çoxlu nümunələr var. Bir çox atalar sözü, məsəllər, bayatılar, xalq mahnıları çobanların adıyla bağlıdır. “Yoruldu sarvana, acdın çobana”, “Keçinin əcali yetişəndə buynuzunu çobanın çomağına sürtər” kimi onlarla atalar sözü buna gözəl nümunədir. Sayaçı sözlərini isə çobanların söylədikləri şübhəsizdir. Onlar qoyun-quzularını saymaq üçün sayaçı sözlərini özləri düzüb-qoşmuşlar. Nağıllarımızda isə çoban obrazı daha çoxdur. Çoban obrazı folklorun digər janrlarından “Kitabi-Dədə Qorqud”a, oradan “Koroğlu”ya və sonrakı dastanlarımıza keçmişdir. Çoban hər yerdə müsbət qəhrəmandır, o köməksizə kömək, arxasıza arxa durur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qaraca çobanın igidlik və mərdlik göstərdiyini yada salmaq kifayətdir. “Koroğlu” dastanında çobanın elə bir qəhrəmanlıq göstərdiyi səhnə yoxdur. Sadəcə Koroğlu bərk acdığına görə çobana qonaq olur, onun çörəyini yeyir. Sonra da özünü tanıtmamaq üçün paltarını çobanla dəyişir. Bu əhvalatlar bizə “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi” qolundan tanışdır.

Çobanla paltar dəyişmək əhvalatına bir də “Alı xan” dastanında rast gəlirik. Qara Vəzirin əlindən qaçan Pəri xanım bir çobana rast gəlir. Çobandan bir dəst kişi paltarı alıb geyinir, öz paltarını da ona verir. Aranı xəlvətə salıb meşəyə qaçır. Çoban bir dəfə burda, bir dəfə də dastanın sonunda Alı xan və Qara Vəzirlə gəlib Pəri xanımın atasıgilə çıxanda orda xeyirxahlıq eləyir.

“Novruz” dastanında isə Novruz sevgilisi Qəndabı götürüb öz vətəninə dönərkən yolda atasının çobanına rast gəlir. Çoban Novruzun sevgilisini əlindən almaq fikrinə düşür, lakin sonda onun öz ağası Kərim paşanın oğlu Novruz olduğunu biləndə

muştuluğa qaçır. Bu mußtuluğa qaçmağın içərisində də bir sevinc, bir xeyirxahlıq duyğusunun yaşandığını görməmək olmaz.

“Koroğlu” dastanında da çobanın xeyirxah olduğunu görürük.

Keçəl obrazının Azərbaycan folklorundakı tarixi çox qədimdir. Bu obraz ən azı Novruz bayramı ilə yaşıddır. Nağıllarımızda və dastanlarımızda da keçəl obrazlarına rast gəlirik. Hətta “Koroğlu” dastanının bütöv bir qolunda Keçəl Həmzənin Qıratı aparmasından, Koroğlunun gedib Qıratı qaytarmasından söhbət açılır. Burada Keçəl Həmzə cildini dəyişib, məkrələnmiş, satqın, xəyanətkar, çörək itirən nakişi kimi qələmə verilir. Folklorunda keçəl biclik, hiyləgərlik rəmzidir. Keçəl Həmzə də öz bicliyi və hiyləgərliyi ilə yadda qalır.

“Alı xan” dastanında Pəri xanım özünü keçəl oğlan kimi qələmə verib bicliklə atası evində nökr işləməyə başlayır. Alı xan onu axtara-axtara gəlib Tiflis şəhərinə, Pəri xanımın atası Hacı Sayad sövdayarın evinə çıxır. Pəri xanım onları tanıyır və qabaqlarına qaçır. Özünü də Alı xana belə təqdim edir: *“Adım keçəl Əhməddi. Özüm də bu evdə nökrəm”* (64,s.208).

Doğrudur, Pəri xanım özünü keçəlliyə vurur, biclik işlədir. Hər halda bu səhnələri oxuyanda Keçəl Həmzə yada düşməyə bilməz.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da qopuzla sözün qovuşuğunu görürük. Dədə Qorqud qopuz çalır, söz söyləyir. Qopuz sazın əcdadı olsa da, sazla deyiləni sözlə demək ənənəsi “Koroğlu”dan başlayır. Dədə Qorqud bir dəfə də olsun qopuzla dediyini sözlə demir. Qopuzla nə deyibse, deyib, daha onun təkrarına ehtiyac yoxdur. “Koroğlu”da isə vəziyyət tamam başqadır. Koroğlu sazla dediyini çox zaman sözlə də deyir. “Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi” qolunda: *“Koroğlu sazla dediyi kimi, sözlə də dedi”* (66,s.134).

“Sazla dediyi kimi, sözlə də demək” ənənəsi Koroğlu dastanı ilə bağlıdır. “Koroğlu”dan əvvəlki dastanlarımızda, o sıradan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da belə bir ənənə yoxdur. Biz bunu ilk dəfə “Koroğlu”da görürük və “Koroğlu”dan sonrakı dastanlarımızın əksərində bu ənənə qorunub saxlanmışdır. Çünki bu ənənə öz orijinallığı ilə yadda qalmış, dastan yaradıcılığına oy-

naqlıq, şuxluq gətirmiş, xalq tərəfindən yaxşı qarşılanaraq yaşamaq haqqı qazanmışdır.

“Qurbani”də: *“Qurbani saz ilə dediyi kimi, söz ilə də deyib, atasını başa saldı...”* (64,s.83).

“Əsli və Kərəm”də: *“Kərəm sazla, sözlə dediyi kimi dillə də dedi ki...”* (65,s.38).

Bu ifadə bir qayda olaraq seirdən sonra işlədilir. Qəhrəman sazla dediyini sazsız da, yəni sözlə, dillə də deyir.

Yuxarıda gətirilən misallardan və dastanların özündən belə anlaşılır ki, sazla dediyini qulaq asan başa düşməyəndə qəhrəman öz fikrini həm də sözlə, dillə sözləməyə məcbur olur, bir növ onların açıqlamasını verir.

“Koroğlu” dastanının yaranması türk tarixində böyük ədəbi hadisəyə çevrilmişdir. Dastan istər forma, istərsə məzmun cəhətdən o qədər gözəl, mükəmməl, dolğun alınmışdır ki, az bir vaxtda xalqın dilinin əzbəri olmuşdur. Ona görə də “Koroğlu” dastanı özündən sonra yaranmış bütün dastanlara güclü təsir göstərmişdir. Əslində orta əsrlər türk dastan yaradıcılığı üçün “Koroğlu” bir növ etalona çevrilmişdir. “Koroğlu” kökləri çox-çox qədimlərə gedib çıxan türk dastan yaradıcılığına yeni bir ruh, yeni bir nəfəs gətirmişdir.

“Koroğlu” eposu poetik ənənələrlə zənginlik baxımından da çox böyük maraq doğuran folklor örnəyidir. Dastan yaradıcılığı sahəsində özünə qədər mövcud olmuş türk poetik ənənələrinin bütün gözəllikləri və özəllikləri zəminində yaranıb formalaşmış “Koroğlu” eposunda həm də bir sıra yeni poetik ənənələrin bünövrəsi qoyulmuşdur. Başqa sözlə desək, “Koroğlu” eposu türk dastan yaradıcılığının yeni-yeni poetik ənənələrlə zənginləşməsində ayrıca bir mərhələ olmuşdur. Sonrakı məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarını düzüb-qoşan ustad aşığılarımız da bu poetik zənginlikdən bacarıqla, yüksək sənətkarlıqla bəhrələnərək bir-birindən gözəl folklor örnəkləri yaratmışlar.

1.4. “Koroğlu” və Azərbaycan atalar sözləri, məsəllər

Azərbaycan folklorunun ən güclü və zəngin qollarından biri atalar sözü və məsəllərdir. Xalq gündəlik həyatında baş verən ən ibrətəməz hadisələri ümumiləşdirərək onların məzmununu, mahiyyətini yığcam və dolğun şəkildə sözlə ifadə etmişdir ki, bunlar da ağızdan-ağıza gəzə-gəzə yaddaşlarda cilalanmış, daha da gözəlləşmiş, atalar sözlərinə çevrilmişdir. Atalar sözlərini və məsəlləri xalqın keçib gəldiyi minillər boyu taleyində baş vermiş tarixi olayların bədii güzgüsü adlandırmaq doğru olar. Çünki yoxdan heç nə yaranmır, xalq nə yaradırsa, gördüyünün, duyduğunun əsasında yaradır. Folklorun atalar sözü və məsəllərlə zənginliyi xalqın yetkinliyinin, müdrikliyinin və kamilliyinin təsdiqidir. Müdriklik isə xalqın qədimliyindən soraq verir. Təhmasib Fərzəliyev atalar sözünü sənətin tacı adlandıranda bunu nəzərdə tutmuşdur (113,s.44).

Folklor adlandırdığımız bu zəngin xəzinənin hər bir incisinin əvvəlcə fərdi yaradıcısı olub, sonradan onlar dildən-dilə, ağızdan-ağıza deyilə-deyilə yaşayıb, cilalana-cilalana gəlib bizə çatıb. Müəllifləri zaman keçdikcə unudulduğuna görə indi həmin xəzinə şifahi xalq ədəbiyyatı adlanır. *“Aforizmlər və müdrik sözlər böyük həyatı həqiqətləti, əxlaqi, tərbiyəvi düşüncələri yığcam şəkildə, sözə qənaətlə, dolğun, mənalı, həm də məcazi tərzdə ifadə etdiyinə görə, həmişə dərin təsir gücünə malik olur. Onlar məhz bu keyfiyyətlərinə görə insanın ürəyinə, şüuruna tez və asan yol tapır”* (214,s.4).

Yüzlər, minillər boyu sınaqdan keçirilib həyat vəsiqəsi qazanmış atalar sözü digər folklor janrlarından bir çox özəllikləri və gözəllikləri ilə fərqlənir.

1) Atalar sözü yığcam və lakonik olur, bəzən 2-3 sözlə bir romanlıq fikri ifadə edir.

2) Atalar sözünün deyilişi gözəl olur və tez yadda qalır.

3) Atalar sözünün yaşı nə qədər çoxdursa, ətri, tərəvəti o qədər təzədir.

4) Atalar sözünün artıb-çoxalma imkanları çox böyükdür. Bəzən bir atalar sözündən onlarla atalar sözü yaranır.

5). Atalar sözü yüzillər, minillər boyu sınaqdan keçirilmiş və həyat vəsiqəsi qazanmış ibrətli-nəsihətli ifadələrdir.

6). Hamı tərəfindən qəbul edilməyən ifadə nə qədər gözəl olsa da, atalar sözü adlanmır. Atalar sözünün ən gözəl cəhəti hamı tərəfindən bəyənilməsidir.

Samət Əlizadə atalar sözünü yüksək qiymətləndirirdi: *“Doğrudan da, atalar sözü bütün sözlərdən uludur, cümlə miq-yashı, traktat siqlətli sözdür; hər bir atalar sözündə bir kitablıq fikir, məlumat xəzinəsi vardır”* (108,s.10).

“Koroğlu” eposu da atalar sözü və məsəllərlə zənginliyinə görə çox böyük maraq doğurur, çünki *“Atalar sözlərinin istifadə etdiyi mənbələrdən biri də xalq ədəbiyyatının epik və lirik janrlarıdır”* (146,s.138). “Koroğlu” eposu da bu mənbələrdən biri olmuşdur. Bundan başqa, folklorun ayrı-ayrı janrları bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlı olmuş və qarşılıqlı əlaqədə yaranıb zənginləşmişdir.

Koroğlu da Dədə Qorqud kimi müdriklik, kamillik, ağsaqqallıq rəmzidir. Koroğlu bütün səfərlərində və Çənlibelin idarə edilməsində təkə qılincına və qoluna yox, həm də sazın, sözün yaratdığı müdrikliyə güvənmiş, dəlillərə və xanımlara dəyərli öyüd-nəsihətlər vermişdir. Bu nəsihətlər çox zaman atalar sözü və məsəllərdən ibarət olurdu. Səməd Vurğunun dililə desək bu incilər *“ikicə sözlə bir dastan yaradan”* (249,s.32) müdrik babalarımızın ağılından, zəkasından süzülüb min illər boyu yaşamışdır.

Koroğlu öyüd-nəsihət verir ki, sirrini namərdə söyləmə, müxənnət adam üzünə gülsə də, ona inanma və bu öyüd-nəsihətlər *“namərddə sir qalmaz”, “müxənnət adamda etibar olmaz”, “ovu bərəsində vururlar”, “fürsəti fəvvtə verməzlər”* kimi atalar sözlərinin mənalara ilə üst-üstə düşür. Koroğlunun *“Məqamda düşməni atmağın gərək”* mısrası *“Fürsəti əldən verməzlər”* atalar sözü ilə səsleşir ki, buna *“Oğuznamə”*də *“Fürsəti fəvvt eləmə”* (229,s.140) şəklində rast gəlinir.

Ərzurum dağlarında Dəmirçioğlunun Ərəb atı itirəkən söylədiyi *“Bənnasız hörgü hörülməz, Təbibsiz xəstə dirirlməz”* (172,s.105) mısralarının ikisi də atalar sözüdür.

“Atalar sözləri xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir” (24,s.458). Bu müdrikliyi biz atalar sözlərinin yağ-camlığında, fikir tutumunun dolğunluğunda, deyilişinin gözəlliyində görürük. “Koroğlu nun İstanbul səfəri” ndə Nigar xanımın “Sənin o varın, karın hardaydı ki, məni alasan” sözlərinin cavabında Koroğlu deyir:

Bir igidin zatı gərək,

Pullu da olur, pulsuz da olur. (172,s.38)

“Bir igidin zatı gərək” misrası “Ot kökü üstə bitər”, “İgidin əsl-i -zatı olar”, “Əslində olan dırnağında göstərər” kimi atalar sözləri ilə yaxından səsleşir. Beyt isə bütövlükdə bir məsəl kimi şeirdən ayrılıqda işlənir. Bir mərd-igid adama kasıblıq üz verəndə, namərdlər varlanıb, mərdlər yoxsullaşanda təsəlli tapmaq üçün deyirlər ki, “Bir igidin zatı gərək, pullu da olur, pulsuz da”.

Aşıq Cünunun Koroğlunu Cəfər paşaya təqdim edərkən dediyi: “Yüz sar gəlsə, bir tər lana neyləyər” (172,s.62) misrası atalar sözü təsiri bağışlayır.

“Durna teli” qolunda Koroğlu Eyvaz, Dəmirçioğlu və Bəlli Əhmədin arxasınca gedərkən Bağdad bağları yaxınlığında biçinçi bir qocaya rast gəlir və orada “*Gördün ki, düşmən güc gəldi, Qov bir yana, qaş bir yana*” (172,s.133) deyir.

Ümumiyyətlə, qovmaq, qaçmaq “Koroğlu” dastanında tez-tez ras gəlinən ifadələrdir. Onların hamısı ayrı-ayrı döyüş səhnələrinin reallığı ilə bağlı deyilir. “Koroğlunun Qars səfəri” qolunda Eyvaz Ərəb Reyhanı o dünyaya göndərir, dəlilərin minarənin qapısını açırlar, Koroğlu bayıra çıxır. Qars paşasını nə qədər axtarırlarsa tapa bilmirlər. Koroğlu deyir: “*Eybi yoxdu. Bu da bir cür igidlikdir. Bu cür adamların igidliyi ondur. Doqquzu qaçmaqdı, biri heç gözə görünməmək*” (172,s.311). Əslində bu atalar sözündə paşaların qorxaqlığı, cəsarətsizliyi, ürəksizliyi öz ifadəsini tapmışdır, yəni bu atalar sözü ilkin variantda onların qorxaqlığını ifadə etmək üçün işlədilmiş, sonralar atalar sözünə çevrilmişdir. Axı Koroğlu paşanın qaçmağını da igidlik sayır. Ona görə bu atalar sözünü Koroğlunun özü haqqında işlətmək doğru deyil.

“Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Qara pəhləvan meydan sulayır. Ərəb pəhləvanı yerə vurub sinəsinə çökür. Bu səhnə Dəmirçioğlunu cuşa gətirir. O, meydana girib Qara pəhləvanla küştü tutur və deyir:

İki təkə bir məclisə varanda,
O məclisin halı pərişan olu” (172,s.72).

Dəmirçioğlu Qara pəhləvana deyir ki, bu meydanda özünü tək görmə, Ərəb pəhləvanı yıxıb öyünmə, indi qabağına özün kimi bir pəhləvan çıxar, məclisin halı pərişan olar. “İki təkə bir məclisə varanda” misrası “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” atalar sözü ilə necə də yaxından səsləşir.

Həmin qolda Telli xanım Dəmirçioğluna deyir ki, dayanma, gəl qaçaq, paşanın qoşunu çoxdur. Dəmirçioğlu onun cavabında deyir:

Yüz min tülkü bir aslana neyləyər?
Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən!” (172,s.79).

Xülasə, dava başlayır, Dəmirçioğlu özünü qoşuna vurur və üzünü Cəfər paşaya tutub deyir:

Qəsəm olsun bu meydandan dönmərəm,
Axır suda sınar suyun səhəngi. (172,s.81)

“Su səhəngi suda sınar” atalar sözü ilə bəndin axırını misrası necə də bir-birinin eynidir. “Su səhəngi suda sınar” ifadəsi “Hasan paşanın Çənlibelə gəlməsi” qolunda Koroğlunun dilindən də işlədilmişdir: “*Axır suda sınar suyun səhəngi!*” (172,s.350)

“Su səhəngi suda sınar” deyiminə “Mərca xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda da rast gəlirik. Eyvazın atası Qəssab Alı Çənlibelə atəklərinə çatır, Koroğlunun dəstəsini və qara gəcavəni görür. Baxır ki, Koroğlunun halı heç özündə deyil. Ona ürək-dirək verir: “*Koroğlu, sən dünya görmüş adamsan, özün bilirsən ki, təqdirə tədbir yoxdu. İşdi olub keçib. Su səhəngi suda sınar* (174,s.300).

Koroğlunun Nigar xanıma dediyi: “Bir meşəyə ki, od düşdü, Quru yanar, yaş inildər” (175,s.46) misralarının bədii siqləti, poetik sanbalı öz yerində, sonuncu misra ilə “qurunun oduna yaş da yanar” atalar sözünün arasındakı bağlılıq maraqlıdır. Həmin atalar sözü “Oğuznamə”də “Quru qatında yaş da yanar”

(229,s.141) şəklindədir.

Atalar sözləri də ilk dəfə bir adam tərəfindən deyilmiş, sonra yaddaşlarda yaşaya-yaşaya cilalanmış, gözəlləşmişdir. Koroğlu bir şeirində Ərəb Reyhana deyir:

Qoç quzudan quzu törər, qoç olar,
Qoç igiddən qoçaq olar, sultanım! (174,s.90)

Koroğlu başqa bir yerdə deyir:
Qoç igiddən oğul törər,
Düşman gözündə beşləni! (66,s.303)

“Qoç igiddən oğul törər” misrası zaman-zaman dildə-ağızda gəzə-gəzə “Qoç igiddən qoç törər” (58,s.218) atalar sözü şəklində gəlib bizə çatmışdır.

Koroğlu Ərəb Reyhana: “Borclu borclunun sağlığını istər” deyir ki, həmin ifadə bu gün də atalar sözü kimi işlənir.

“Koroğlu” dastanında atla bağlı çox səmimi və hikmətli deyimlər var. Hətta bu deyimlərin bir çoxu indi də atalar sözü kimi öz işləkliyini saxlamışdır. “At igitin qardaşdı” (66,s.180) misrası buna ən yaxşı misaldır.

“Koroğlu”dakı “At igitin qardaşdı” deyimi Altay dastanlarında “Gecələr qanadım, Gündüzlər isə arkadaşım” şəklindədir (299,s.298; 298,s.61; 303,s.32; 314,s.57).

Həmzə Qıratı aparıb gedir. Koroğlu kor-peşman dəyirmanında qalır. Kövrəlib yanıqlı-yanıqlı deyir.

Çünki oldun dəyirmançı,
Çağır gəlsin dən, Koroğlu.

Üyüd arpa, buğda, darı,
Al şahadın sən, Koroğlu! (66,s.181)

Bu beytin hər ikisi xalqın dilində məsələ çevrilmişdir. Bir adam öz aqlının ucundan pis hala düşəndə “Çünki oldun dəyirmançı, Çağır gəlsin dən Koroğlu”, öz işini buraxıb bacarmadığı və ömründə məşğul olmadığı başqa işin qulpundan yapışmağa məcbur olanda “Üyüd arpa, buğda, darı, Al şahadın sən Koroğlu!” misralarını məsəl çəkirlər.

Koroğlunun bir çox sözləri Kerkük türkmənləri arasında da

atalar sözü və məsəl kimi işlənir ki, bu da eposun yayılma və poetik təsir arealının nə qədər geniş olduğunu göstərir. “İgidlik ondu, doqquzu qaçmaqdı” (75,s.227), “Bir igid yoxsul olsa, ona əl-ayaq gülər” (75,s.218), “Qurd balası qurd olar” (75,s.221) bu qəbildəndir.

“Mərcañ xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolunda Eyvazın Mahmud paşaya dediyi: “Dəymişlərin duran yerdə, Leysan olar kalın sənin” (174,s.273) misraları “Dəymişin dura-dura kalın tökülər” atalar sözünü yada salmırmı?!

“Oxunu atıb, yayını gizlədir” atalar sözü “Koroğlu” dastanı ilə ruhca çox doğmadır. Mərcañ xanım Eyvazı qaşqabaqlı görüb deyir ki: “Yayın gizlədirsən, oxun atırsan” (174,s.304).

Bu məsəlin Koroğlu zamanında yarandığı haqqında gümanımız həm bu şeirlə, həm də yay və oxun həmin dövrdə geniş yayıldığı ilə bağlıdır.

Koroğlu Aslan paşaya deyir ki, qabağa durub günahını söyləyib cəzasını istəsin. Aslan paşa Koroğluya yalvarır: “Qoç Koroğlu, sən igidsən, özün də bilirsən ki, igid basdığını kəsməz” (174,s.309-310). “İgid basdığını kəsməz” məsəli ilk dəfə Aslan paşanın dilindən çıxmayıbsa da, Koroğlu ilə bağlıdır. Koroğlu igidiydi və heç vaxt basdığını kəsmirdi. Bunu onun düşmənləri də bilirdilər və Koroğlu onları öldürmək istəyəndə bu məsəli çəkib canlarını onun əlindən qurtarırdılar.

Əhməd tacirbaşının hiylə ilə göndərdiyi qula Koroğlu deyir: “*Oğul, mənim ki, nə sazım, nə səsim, nə sözüm sənə əsər eləmədi, səndən Koroğlu dəlisi olmaz. Amma mən namərd deyiləm. Ətəyimdən tutan əli kəsmərəm*” (66,s.238). “Əl mənim, ətək sənin”, “Kişi uzanan əli kəsməz”, “Tutsan da mərdin ətəyindən tut” kimi hikmətli deyimlərin hamısı Koroğlu misralarından su içmişdir.

Atalar sözləri və məsəllər dünyanın bütün xalqlarında var. Lakin onlar mənsub olduqları xalqın xarakterindən doğduğuna görə çox vaxt fərqlənirlər. Ümumiyyətlə, hər bir folklor əsərində onu yaradan xalqın milli xarakterini səciyələndirən gizli kodlar vardır. Türk folklorçusu, atalar sözü və özdeyişlərin toplayıcısı, naşiri və araşdırıcısı Saleh Sarıca da bu fikirdədir: “*Atasözləri bir*

ulusun düşüncələri, yaşam analizləri, inanışları, gələnək-görənəklərindəki genişliyin, duyğularındakı incəliyin, sağduyu və xoşgörünün ən ilginclik örnəkləri kurallaşaraq açıqca görünür” (306,s.11). Aşağıdakı əhvalat buna gözəl nümunədir. Əhməd tacirbaşı Koroğludan ceyran kababı istəyir. Özü də Bayazid yazısında yaxşı ceyranlar olduğunu söyləyir. Koroğlu mərdliyi yenə hər şeyi üstləyir. Eyvazı, Halaypozanı, Toxmaqvuranı ceyran ovuna göndərir, Nigar xanım bu işin içində bir hiylə olduğunu duyub razı olmur. Koroğlu ona deyir: “Koroğlu sözü bir dəfə deyər” (66,s.244). “Kişinin sözü bir olar” (229,s.130) atalar sözü ilə “Koroğlu sözü bir dəfə deyər” ifadəsinin eyniliyinə söz olmadığı kimi, həmin atalar sözünün Koroğluya məxsusluğunu danmaq da olmaz. Həm də bu türk düşüncəsinin, türk xarakterinin ifadəsidir.

Atalar sözləri və məsəllərin heç biri uydurulmayıb, onların hər biri xalqın, yaxud ayrı-ayrı adamların həyatında yaşanmış təsirli, yadda qalan bir olayın bədii ifadəsi kimi yaranıb. Atalar sözlərini bəzən yozum adlandırırlar (9,s.197). Əslində atalar sözlərini yozum adlandırmaq olmaz. Yozum gerçəkliyə, həqiqətə o qədər də yaxın olmaya bilər. Atalar sözlərində isə sınaqdan çıxmış fikir, hökm ifadə olunduğuna görə, onlar həqiqətdir, gerçəklikdir. Atalar sözü və məsəllər gözəlliyi, dolğunluğu, ifadə etdiyi firkin dərinliyi, ifadə formasının kamilliyi ilə seçilir. Bütün bu keyfiyyətlər atalar sözü və məsəllərə onları yaradan xalqın öz mənəvi dünyasından, düşüncə və təfəkküründən gəlir. “Aşıq gördüyünü çağırır” atalar sözü bu fikrimizin təsdiqi üçün yetərlidir, yəni aşıq yaşananı görür, gördüyünü də ifadə edir. Bu məsəli ilk dəfə Aşıq Cünunun dilindən Təkə-Türkməndə eşidirik: “*Başına dönüm, ustad deyib ki, aşıq gördüyünü çağırır*” (66,s.117). Aşıq Cünunun sözündən belə çıxır ki, onun da öz ustası olub və bu atalar sözünü onun dilindən eşidib. Deməli, həmin atalar sözünün tarixi xeyli əvvəllərə gedir. Bu ifadə həm atalar sözünün “Koroğlu” eposunun yarandığı vaxtdan əvvəl mövcud olduğunu, həm də aşıq sənətinin qədimliyini göstərir.

Hamıya bəllidir ki, ata-babalarımız atı, arvadı, bir də papağı namusdan saymışlar. Folklorumuzda və yazılı ədəbiyyatımızda

at, arvad və papağın namus sayılması barədə çoxlu əsərlər var. “Koroğlu” dastanında da at, arvad və papağın namusdan sayıldığı vurğulanır. “Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda (onu Mürsəl Həkimov toplamışdır) Koroğlu oğlu Həsənə deyir: *“İndi, oğul, atdı, arvaddı, papaqdı, kişi üçün qeyrətdi”* (137,s.222). Orada ata-oğul arasında belə bir dialoq gedir:

– *Oğul, daşı ətəyindən tök. Bunu bilməsən yaxşıdır. Həyatda elə şeylər var ki, adama dəm gətirər, elə şeylər də var ki, qəm. Bu əksin gətirdiyi dəm deyil, qəmdir. Mən isə səni qəmli yox, dəmli görmək istəyirəm.*

Həsən dedi:

– *Atacan! Dəm də, qəm də əkizdir. Oğlun başı ya dəmdə, ya qəmdə gərək* (137,s.222).

Bu kiçik dialoqda bir neçə hikmətli ifadə var ki, təhlil etdikdə onların hazırda atalar sözü və məsəl kimi işlətdiyimiz ifadələrlə yaxınlığını görmək olur. “Gəl daşı ətəyindən tök” ifadəsi indi də “Daşı ətəyindən tök” şəklində aforizm kimi canlı xalq danışığında geniş işlənən deyimlərdən biridir. “Dəm də, qəm də əkizdir” deyimi “Sevinclə qəm əkiz qardaşdır”, “Xeyirlə şər əkizdir” atalar sözlərinin ilk variantı ola bilər. “Oğlun başı ya dəmdə, ya qəmdə gərək” ifadəsi isə “kişi ya xeyirdə, ya şərdə” şəklində dəyişərək atalar sözünə çevrilmişdir.

“İgidi darda, taciri varda sınayarlar”, “Dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “Ağıl ağıldan üstün olar”, “Sözü düz gərək igidin”, “Öldü var, döndü yox” kimi atalar sözlərinə “Koroğlu” dastanında çox rast gəlinir. Çünki atalar sözü ifadə olunan fikri gücləndirir, onun təsirini artırır. Bu güc, bu təsir qüvvəsi atalar sözünün daxilində gizlənilir, nə qədər ki, işlənməmişdir, hiss olunmur. Deyilməmiş atalar sözü açılmamış güllə kimidir, onun səsi çıxmır. Deyilmiş atalar sözü isə açılmış güllədir. Deyilən kimi onun daxilindəki bu təsir gücü üzə çıxır.. Koroğlu Bolu bəyə deyir: *“Mən xotkar ənamı alanlardan deyiləm ki, min dilli olam. İgiddə söz bir olar”* (137,s.247).

İstər Koroğlunun şeirindən götürdüyümüz “Sözü düz gərək igidin” misrası, istərsə də “öldü var, döndü yox”, “İgiddə söz bir

olar” ifadələri hazırda dilimizdə işlənən bir şox atalar sözü və məsəlın ilkin qaynaqları ola bilərdi. “Kişinin sözü bir olar”, “Düzə zaval yoxdu”, “Kişi sözü üzə deyər”, “Kişi yalan danışmaz”, “Düz söz daşdan keçər”, “Sözünü danan namərddi” kimi atalar sözlərinin “Sözü düz gərək igidin” mısrası və “igiddə söz bir olar” atalar sözü ilə, “Kişi tüpürdüyünü yalamaz”, “Kişi sözü bir dəfə deyər”, “Kişi dediyindən dönməz”, “Kişi sözünün ağası olar” kimi atalar sözləri və məsəllərin isə “Öldü var, döndü yox” deyimi ilə nə qədər yaxından səsleşdiyi göz önündədir. Bəzən bir atalar sözündən bir neçə atalar sözü yaranır. Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi, məsəllərlə atalar sözü arasında fərqlər var. İ.İbrahimov deyir ki, “*Atalar sözləri heç bir bağlı həqiqəti açmır, əksinə, kəşf edilmiş həqiqətləri ifadə edir*” (146,s.152). G.Yusifova görə “*Atalar sözü ümumi hökm bildirir, bu ifadələr heç bir hədəf güdmür*” (296,s.166). Hər iki fikrin məğzi ondadır ki, atalar sözlərində sınaqdan çıxarılmış həqiqətlər öz əksini tapır.

Bolu bəyin Çənlibelə qoşun çəkməsi xəbərini Toqatda çərçi bazarında eşidən İsabalı tez Çənlibelə gəlib Koroğlunu bu işdən halı eləyir. Koroğlu qəh-qəh çəkib gülür. İsabalı deyir: “*Qoç Koroğlu, niyə güldün? Ehtiyat igidin yaraşığıdır*” (137,s.241).

“Ehtiyat igidin yaraşığıdır” deyimi bu gün olduğu kimi işlənən atalar sözüdür. “Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz” , “İgidin igiddən ehtiyatı artıqdır” (229,s.52), “Ehtiyat igidin yaraşığıdır” (58,s.313) atalar sözləri eyni mənanı daşıyır və onların bir kökdən budaqlanıb, şaxələndiyini söyləmək üçün sözlərin düzülüşünə fikir vermək yetər. Özü də bunlar lazımınca cilalanmış çox gözəl atalar sözləridir.

Koroğlu Bolu bəyə deyir: “Qul xatasız olmaz, ağa kərəmsiz”. Koroğlunun əlinin suyunu görən Bolu bəy “Keçəl daha suya getməz” deyir və Koroğlu ilə bir də sınaşmaq fikrində olmadığını bildirir. Burdan da belə çıxır ki, “Keçəl suya getməz” atalar sözü o vaxtlara qədər dilimizdə işlədilən hikmətli ifadələrdən olub.

Bolu bəy Koroğlunu Toqata aparmaq fikrindən əl çəkib, ona deyir: “Göz gördüyündən qorxar. Mən səndə gördüyümü gördüm”. “Göz gördüyündən qorxar” atalar sözü burada olduğu kimi

işlənmişdir. “Qorxan gözə çöp düşər” atalar sözünün də “göz gördüyündən qorxar” atalar sözündən pöhrələndiyini düşünmək olar.

Bir atalar sözündə deyilir ki, “igid ağzını açmaz, əlini açar” (98,s.127). Koroğlu onu yağlı dilə tutmaq istəyən Hasan paşaya deyir: “*Hasan paşa, adam var o necə deyərlər, dil işlədər, adam var, əl işlədər. Mən indiyə kimi əl işlətməmişəm*” (66,s.363). Təxminən eyni sözləri Koroğlunun dilindən Dəli Həsənlə ilk dəfə görüşdüyü zaman da eşidirik. Koroğlu deyir: “*Dəli Həsən, səsinə qüvvət vermə, igid dil açmaz, əl açar*” (66,s.35).

Yuxarıdakı məsələ Koroğlunun sözləri arasındakı yaxınlıq göz qabağındadır. Həm də burada Koroğlunun sözlərinin məsəl üçün qaynaq olduğu şübhəsizdir. Koroğlu Bolu bəyə deyir: “... *qisas qiyamətə qalmaz*” (137,s.245). “Qisas qiyamətə qalmaz” bu gün də olduğu kimi işlənən atalar sözlərindəndir.

Bir çox mütəxəssislərin fikrincə: “*Xalq ifadələri də atalar sözü kimi tarixi səciyyəyə malikdir*” (102,s.3). Bu baxımdan “Koroğlu” dastanında rast gəlinən atalar sözlərini, məsəlləri və hikmətli deyimləri üç qrupa ayırmaq olar. Koroğluya qədər işlənən və xalq danışığından dastana keçən, Koroğlunun özü, dəliləri, Aşığı Cünun və Çənlibel xanımları tərəfindən söylənilib sonra xalq arasında yayılan və yaşamaq hüququ qazanan, nəhayət dastançı tərəfindən ayrı-ayrı qolların ifası zamanı işlədilən atalar sözləri, məsəllər və hikmətli ifadələr. Əlbəttə, bu bölgü tamamilə şərtidir. Çünki dastanda hansı atalar sözləri və məsəllərin ilk dəfə nə zaman söyləndiyini qəti şəkildə demək çətindir. Ancaq xalq arasında geniş işlənən “Döy başına yan Koroğlu” (99,s.33), “Yetdiyinə yetir, yetmədiyinə daş atır” (99,s.44), “Ölər Koroğlu, getməz bu yurddan” (214,s.32), “Fərsiz oğul atasının gözünü çıxartdı ki, adına Koroğlu desinlər, amma kor kişinin oğlu dedilər” (76,s.225) kimi onlarla atalar sözləri və məsəllər var ki, birbaşa Koroğlunun adı ilə bağlıdır: “*Koroğlu ilə əlaqədar xalq arasında bir çox atalar sözü və məsəllər yaranmışdır. Məsələn: Mərdlik Koroğluya yaraşır. Səndən Koroğlu dəlisi olmaz. Hər at minən Koroğlu olmaz. Koroğlu tək qurd ürəyi yemisən*” (131,s.65). Mürsəl Həkimov göstərir ki: “Ko-

roğlu” dastanı və Koroğlunun öz adı ilə bağlı olan bir çox aforizmlər, atalar sözü və məsəllər öz əhəmiyyətini bu gün də itirməmiş, ümumxalq dilində öz qiymətini saxlamışdır” (131,s.63).

Həqiqətən “Koroğlu” eposundan xalqın yaddaşında qalmış bir çox ifadələr aforizmləşərək atalar sözü, məsəl, yaxud hikmətli deyim kimi bu gün də geniş işlənməkdədir. Özü də bu, təkə ayrı-ayrı ifadələrə aid deyil. Koroğlunun bəzi şeirləri xalq tərəfindən o qədər sevilmişdir ki, dildən-dilə, ağızdan-ağıza düşə-düşə bəzən bütöv, bəzən yarımçıq, hətta bəndlər, misralar şəklində yaşamış, cilalana-cilalana ya atalar sözü, ya da hikmətli deyimə çevrilmişdir. Hətta bəzən onların müəllifinə əhəmiyyət verilməmiş, “Koroğlu”dan götürüldüyü belə unudulmuşdur. Məsələn, görkəmli pedaqoq Əliheydər Həşimov can sağlığından danışarkən Koroğlunun “Uca-uca dağlar başı qarlı da olar, qarsız da, İgidin canı sağ olsun, varlı da olar, varsız da” misralarını imzasız-filansız nümunə gətirmiş, heç “Koroğlu” dastanından götürüldüyünü də qeyd etməmişdir. Əslində bu, Koroğlu şeirinin xalqın dilində məsələ çevrilmiş şəkildir.

“İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”, “Qurunun oduna yaş da yanar”, “Əslində olan dırnağında göstərər”, “At igidin qardaşdı”, “Ehtiyat igidin yaraşığıdı”, “Ehtiyatlı oğulun anası ağlamaz”, “Kişinin sözü bir olar”, “İgidin igiddən ehtiyatı artıqdır”, “İgid ölər, adı qalar”, “Dəymişin dura-dura kalın tökülər”, “İgid basdığıni kəsməz”, “Oxu atıb, yayını gizlətməzlər”, “Kişi tüpürdüyünü yalamaz”, “Ot kökü üstə bitər”, “Su səhəngi suda sınar”, “Əl mənim ətək sənin”, “Yurdunda turp əkmək”, “Kişi kəsdiyi çörəyi ayaqlamaz”, “Xeyirlə şər əkiz qardaşdır”, “Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “Ağıl ağıldan üstün olar”, “Qul xatasız, ağa mərhəmərsiz olmaz”, “Keçəl suya getməz”, “Aslanın erkəyi dişisi olmaz”, “Ulu sözü, baxmayan ulaya-ulaya qalar”, “Borclu borclunun sağlığını istər”, “Keçəne güzəşt deyərler” kimi atalar sözlərinin, məsəl və hikmətli deyimlərin Koroğludan çox-çox əvvəllərə getdiyi bəllidir. Onlardan bəzilərinə Nizami Gəncəvinin əsərlərində rast gəlinir, bəziləri “Oğuznamə”ləri və Dədə Qorqud boylarını yada salır, bəziləri

isə nağıllarımızla, əsətlərimizlə, bayatılarımızla səsleşir ki, bu səslər də tarixin daha dərin qatlarından gəlir.

“Koroğlu” dastanında qurdla bağlı atalar sözləri tez-tez işlədilir. Bu da çox təbiidir, çünki qurd türk xalqının ən qədim totemlərindən biri olmuşdur (118,s.91). Ona görə də türk folklorunda qurd obrazı çoxdur və onların hamısında qurda müsbət mənada yanaşılır. Bu da türkün qurda sevgisindən, sayğısından yaranmışdır. Koroğlu bir şeirdə deyir:

Çaqqal əniyi qurd olmaz,
Yenə qurd oğlu qurd olu! (174,s.137)

Qurdla bağlı atalar sözlərinin kökləri də qurda inamın tarixi qədər qədimdir. Biz belə atalar sözləri ilə “Oğuznamə”lərdə və “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rastlaşırıq. “Çaqqal əniyi qurd olmaz” və “Qurd balası qurd olar” mısraları ilə “Qurddan qurd törəyər” (58,s.227), “Qurd balası qurd olar” (58,s.224), “Aslan balası aslan olar” (263,s.19; 58,s.71) atalar sözləri arasındakı bağlılıq göz qabağındadır. “Oğuznamə”lərdə və “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu atalar sözüne “Aslan əniyi yenə aslandı” (165,s.128) və “Qurd əniyi yenə qurd olur” (229,s.144 və 230,s.72) şəkillərində rast gəlinir. Eyni sözləri “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” məsəli Nizami Gəncəvidə eyni, “Oğuznamə”də “Dişi aslan da aslandı” (229,s.101; 230,s.71) şəklindədir.

Qurdla bağlı atalar sözlərinin tarixi ən azı qurda inamın türkün yaddaşında formalaşdığı zaman qədər qədimdir. Təkcə bu fakt atalar sözlərinin tarixi haqqında düşünməyə əsas verir. Hələlik əlimizdə olan ilk qaynaqlar şumerlərə aiddir. Şumer mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə uzun illər boyu ciddi məşğul olmuş, “Tarix Şumerdən başlanır” kimi sanballı kitab yazmış Amerika şumeroloqu S.N.Kramer öz müşahidələrinə əsaslanaraq atalar sözlərinin ən azı 3500 il bizdən öncə yazıya alındığını söyləmişdir. Məşhur şumeroloq bu fikrində yanılmasa da, burda bir qədər ehtiyatlı tərpənmişdir. Şumer mədəniyyətinin ölməz abidəsi kimi gəlib bizə çatmış “Bilqamıs” dastanının yazıya alınma tarixi 5000 ili ötür. Ən yaxşı halda “Bilqamıs” dastanının yazıya alınma tarixi atalar sözlərinin yazıya alınma tarixi kimi qəbul

oluna bilər. Çünki bu dastana da xalqın canlı danışığından xeyli atalar sözləri düşmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, kökləri tariximizin daha əski qatlarından gələn atalar sözləri, məsəl və hikmətli ifadələr “Koroğlu” dastanında çox vaxt olduğu kimi təkrarlanmır, onlara yaradıcı şəkildə yanaşılır, mövcud olanların əsasında yeni-yeni atalar sözləri, məsəllər və hikmətli deyimlər yaradılır. Bunlar dastanı oxuyanda aydın görünür.

Nəhayət, bir çox atalar sözləri məsəl və hikmətli deyimlər “Koroğlu” dastanına dastançılar tərəfindən gətirilmişdir. Bunlar dastanı oxuyanda aydın görünür. Hətta dastanın qollarına ayrı-ayrı ustad aşıqların ifasında qulaq asanda məlum olur ki onların hər biri yerinə uyğun olaraq müxtəlif atalar sözü, məsəl, hikmətli deyim işlədir. Bunlar yalnız dastanın şirinliyini artırmaq, əhvalatların təsirini gücləndirmək, dinləyənləri yormamaq məqsədi daşıyır.

Atalar sözlərinin bir səciyyəvi xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır ki, onlar həm məcazi, həm müstəqim mənalara malik olur. Məsələn, “Düz söz daşdan keçər” atalar sözünü götürək. Əlbəttə, söz daşı dəlib keçmir, burada sözün kəsəri, emosional təsir gücünün böyüklüyü ifadə edilmişdir. Atalar sözü bütövlükdə məcazlaşmışdır. Yaxud “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz”. Bu atalar sözündə konkret iki qoçun başının bir qazanda qaynamadığından söhbət getmir. Bu atalar sözü bir-birilə yola getməmək, bir-birinə yovuşmamaq mənalarını ifadə edir və məcazdır. “Kisinin sözü bir olar”, “Ehtiyat igidin yaraşığıdır” kimi yüzlərlə atalar sözü isə məcazlaşmamışdır, müstəqim mənalarda işlənir.

Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri çox geniş yayılmış, başqa xalqların da dillərində işlənmişdir. Bu yayılmanın mənbələrindən biri də “Koroğlu” eposu olmuşdur. B. Tahirbəyova görə: “...*bir neçə dildə qarşıya çıxan eyni atalar sözünün mənşə etibarilə hansı xalqa məxsus olduğunu düürüst müəyyən etmək yalnız nadir hallarda mümkündür*” (261,s.5). Məsələyə geniş aspektdə yanaşdıqda bu fikir özünü doğrultmur. Erməni folklorçusu Y.Arustamyan ermənilərin işlətdikləri Azərbaycan atalar sözləri haqqında yazırdı: “*Bir çox Azərbaycan atalar sözü və məsəllərini ermənilər tərcümə*

etmir və olduğu kimi işlədirlər” (23,s.72). Deməli, atalar sözlərinin hansı xalqa məxsus olduğunu ayırd etmək mümkündür.

Ermənilər Azərbaycan (türk) atalar sözlərini ona görə tərcümə etmirdilər ki, XIX yüzilliyin axırlarına qədər erməni dilinin lüğət fondunun kasıblığı və poetik imkanlarının məhdudluğu “bir balaca boyu” olan bu söz incilərinin dərin məna tutumunun, bədii gözəlliyinin ifadəsində çətinlik törədirdi. XIX yüzilliyin sonlarında türk dilinin bazasında yaranıb onun quruluşunu da qəbul etmiş aşxarabarin lüğət fondunun isə 80-90 faizi türk sözlərindən ibarətdir. Yalnız bu dil yaranandan sonra ermənilər türk atalar sözlərini tərcümə edib, hətta onları utanmadan erməni atalar sözü kimi kitablara da doldurdular. Bircə faktı deyim ki, X.Abovyanın “Ermənistanın yaraları” romanında tərcümə olunmadan türk dilində işlədilmiş atalar sözlərini sonralar ermənilər öz adlarına çıxmışlar.

Biz atalar sözü, məsəl və hikmətli deyimlərin mənşəyini müəyyənləşdirərkən bir tərəfdən türk folklor yaradıcılığı ənənələrinin çox qədim köklərə söykəndiyini, digər tərəfdən onların milli-etnik və tarixi səciyyə daşdığını əsas götürməliyik. Ankarada çap olunmuş “Atasözləri və deyimlər sözlüyü” kitabının ön sözündə bu fikir gözəl ifadə edilmişdir: *“Atasözlərimiz bir millətin kultürünü, mənəvi dəyərlərini, millətin kəndinə özgü duyuşunu, düşüncüsünü, həyata və olaylara baxış acısını ən iyi şəkildə ortaya qoyan bir xəzinədir” (297,s.5).*

Ümumiyyətlə, “Koroğlu” eposunun atalar sözləri, məsəllər və hikmətli deyimlərlə belə zənginliyi dastanın kamil, mükəmməl bir sənət incisi olduğunu təsdiqləyən ən tutarlı dəlillərdir. “Koroğlu” eposunda demək olar ki, hər şey yerli-yerindədir, burada sözcülük, qondarmaçılıq yox dərəcəsindədi, sözlər, ifadələr zərgər dəqiqliyi ilə seçilib işlədilir. Hadisələrin bir-birini çox ardıcıl izləməsi, süjet qırıqlığına yol verilməməsi görünür, ilk növbədə, eposdakı təbiiliyin nəticəsidir. “Koroğlu” eposu insan təfəkkürünün qüdrəti ilə real hadisələrin çox yüksək səviyyədə bədiiləşdirilmiş nümunəsidir. Bunu da sazın-sözün qüdrəti ilə bağlamaq daha düzgün olar.

1.5. “Koroğlu” eposu və bayatılarımız

İnsan doğulur, yaşayır və ölür. Doğulana da, yaşayana da bayatı qoşur, dünyadan köçənə isə ağı deyirlər. Əslində ya bayatı ağıdan, ya da ağı bayatıdan yaranmışdır. Bu o deməkdir ki, xalqımızın həyatını bayatılsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Şair Vladimir Qafarov rus oxucularını bayatılarımızdan öncə onların haqqında söylədiyi aşağıdakı bilgilərlə tanış etməyi üstün tutmuşdur: *“Analarımızın beşik başında söylədikləri laylalardan tutmuş ağılara qədər bütün ömrümüz bayatların müşayiəti ilə keçir. Hər bir azərbaycanlı bayatı ilə doğulub, bayatı ilə dəfn olunur”* (317,s.8-9). Bu fikir tamamilə doğrudur ki, minillər boyu xalqımız bayatılarla yol yoldaşı olub, ona yediyi çörək, içdiyi su, udduğu hava qədər öyrəşib. Sevincli günündə də, qəmli günündə də bir ağız bayatı çağırır. Vaqif Vəliyev bayatların xalqımızın həyatındakı əhəmiyyətindən, önəmindən danışarkən onları qan kapilyarlarına oxşatmışdır: *“Çünkü bayatlar xalqımızın məişətinə canlı bədənə qan paylayan kapilyarlar kimi daxil olmuşdur”* (289,s.6). Həm də bayatı digər folklor janrlarından daha qədimdir. Bu qədimlik dilimizin, mədəniyyətimizin, poetik təfəkkürümüzün qədimliyinin təsdiqidir. Asif Hacılı doğru olaraq yazır: *“Bayatı təfsiri əslində mədəniyyət və dilimizin, özliyümüzün dərk deməkdir”* (117,s.3). Ona görə Koroğludan danışarkən bayatıları unutmaq olmaz. Burda bir incə məqam da var ki, Koroğlu nəresi ilə bayatı harayı bir-birini tamamlayan amillərdir. Axı bayatını çox zaman sakit-sakit yox, həyəcanla ucadan söyləyirlər. “Bayatı çağırmaq” ifadəsi də bayatı ucadan söyləndiyinə görə yaranmışdır. “Koroğlu” dastanında elə canlı, elə dramatik səhnələr var ki, orada Koroğlunun bir ağız bayatı çağırmadığına inanmaq olmur. Həm də “Koroğlu” dastanının araşdırılması zamanı demək olar ki, bayatılarımızla bu dastan arasındakı bağlılığa toxunulmamış, bayatılarımızdakı Koroğlu ruhu, Koroğlu nəfəsi, Koroğlu ovqatı bir növ gözdən yayınmışdır. Halbuki bayatılarımızda bu ovqat çox aydın şəkildə hiss olunur.

“Koroğlu” eposu ilə bayatılarımız arasındakı bağlılığa iki cəhətdən yanaşmaq lazımdır. Birincisi odur ki, bir çox bayatı-

larımızda Koroğlu, Eyvaz, Hürü, Zərnişan, Alı, Həsən, Çənlibel, Ərəb at, Misri qılınc sözlərinin işlənməsi onları “Koroğlu” eposu ilə birbaşa bağlayır. İkincisi isə odur ki, bayatılarda bu adların heç birinə rast gəlinmir, ancaq onların mayasının Koroğlu motivləri ilə yoğrulduğu aydın nəzərə çarpır.

Eposun bir neçə qolunda bayatılı şeirlərə rast gəlinir. “Koroğlunun Bayazid səfəri”ndə Koroğlu Misri qılıncı havada yel-lədid deyir:

Yığılsa məxluqat, qurulsa məhşər,
İsrafil surunu çala, qoymaram.
Çəkərəm qılıncı gırrəm meydana,
Uçurdaram, burda qala qoymaram.

Burada Aşıq Cünun bir bayatı çəkir:

Mən aşıq Təhlədənəm,
Tək evli Təhlədənəm,
Arasbar tərlandıyam,
Sonalar təklədənəm.

Bu səhnədə Koroğlunun hər bəndindən sonra Aşıq Cünun bir bayatı çağırır və şeir bayatıyla tamamlanır:

Mən aşığam bu daşa,
Bu qaynaya, bu daşa.
Elə vur ki, yağını

Kəlləsindən bud aş. (175,s.105-106)

Vaxtilə Mehdi Hüseyn demişdir ki, bayatılar fərdi yaradıcılıq məhsuludur: “*Folklor şeirinin başqa janrları kimi bayatılar da fərdi yaradıcılıq məhsuludur. Müəlliflərini tanımadığımız bu həqiqi şeir inciləri, yəqin ki, bir zaman böyük bədii istedadada malik olan adamlar tərəfindən yaradılmışdır*” (85,s.6). Belə olan halda dastanda verilmiş bayatıların müəlliflərinin Koroğlu, Aşıq Cünun, dəlilərdən və ya xanımlardan biri olduğuna necə inanmayasan?! Axı, onların hamısı Koroğlu havası ilə yoğrulub. Dastandan ayrılıqda da bu bayatıları oxuyanda adamın gözləri qarşısında Koroğlunun döyüş səhnələri, o döyüşlərdə göstərdiyi igidliklər canlanır.

Salman Mümtaz bir məqaləsində bayatıların ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yaradıldığını söyləyir və bir neçə bayatı müəl-

lifinin adını çəkir. Bu adlar arasında Eyvazın adına rast gəlinməsi doğrudan da maraqlıdır. Salman Mümtaz yazır: *“Amma yenə hər tövr olursa-olsun, adsız, təxəllüsiüz bayatların ərişindən, arğacından və ümumiyyətlə toxunuşundan kimin ağzi ilə çağırıldığı bəlli olur. Bayatı çağıran məşhur bəlli şairlərimiz çox olmuşlar. Mənim tanıdıqlarım ancaq bunlardır: Həsəti, Qurban, Vəchi, Mədədi, Hüseyini, Məmi, Razi, Abbas, Müştəqi, Aşiq, Əzizi, Eyvaz və s”* (215,s.161).

Salman Mümtaz bu fikrini əsaslandırmaq üçün adlarını çəkdiyi müəlliflərin bayatlarından nümunələr vermişdir. Orada Eyvazın da bir bayatısı verilmişdir ki, bu bizim üçün çox maraqlıdır:

Xoş gəldin ərəb Alı,
Zənbursan arabalı.
Çəkməz Eyvaz dərdini
Gəlsə yüz arabalı. (215,s.163)

Bu bayatının ümumi ovqatı, ruhu, ilk növbədə, Koroğlunun oğlu, yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisinin sərkərdəsi Xan Eyvazı yada salır. “Ərəb Alı” ifadəsi dastanın ümumi ruhu ilə dolayısı ilə səsleşsə də, burada Koroğlu nəfəsi birbaşa duyulur. Bu bayatını oxuyanda “Mərcañ xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolu bütün dolğunluğu ilə adamın gözləri qarşısında canlanır. Eyvazın anası Zərqələm və atası Qəssab Alı oğlanlarını görmək üçün Çənlibelə gəlirlər. Onların Çənlibelin ətəyinə çatmaları ilə o yandan da Eyvazın gəcavəsi görünür. İndi bu səhnədə Koroğlunun nələr çəkdiyini, içindən hansı hisslərin, hansı duyğuların keçdiyini təsəvvür etmək mümkündürmü?! Yuxarıdakı bayatını həmin anda Koroğlunun çağırıldığını düşünmək olar.

Bayatların dilinin gözəlliyi, misralarının bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlılığı, dərin bir fikri az sözlə bənzərsiz poetik biçimdə ifadə etməsi, asan yadda qalması onların bir neçə variantının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu incə məqamı Mehdi Hüseyin də duymuş və fikrini belə ifadə etmişdir: *“Bayatların bədii qiyməti bir də onların dilindəki zənginlikdə və yığcamlıqdadır. Ən dərin həyəcanları ən qısa bir şəkildə ifadə etmək, yığcam obrazlar, ifadələr tapmaq bayatının ən gözəl bədii cəhətlərindəndir”* (85.s.17).

Elxan Məmmədli isə çox haqlı olaraq cinası poetik kəşf adlandırmışdır: *“İlk parlaq nümunələrinə bayatılarımızda təsadüf etdiyimiz cinaslı şeirlər onu yaradanların poetik kəşfidir”* (204,s.3). Əslində bayatının özü bir poetik kəşfdir. Buna inanmaq üçün ikicə bayatının bədii gözəlliyinə və poetik zənginliyinə diqqət yetirmək kifayətdir:

Əzizim, baxtı yarım,
Baxtımın taxtı yarım.
Üzündə göz izi var.
Sənə kim baxdı, yarım.

Əzizinəm, gül əllər,
Ağ biləklər, gül əllər.
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan güləllər.

Bu iki bayatını oxuyanda poetik təfəkkürün nəyə qadir olduğu adamı heyrətləndirir. İnsan bir romandan ala bilmədiyi bədii zövqü dörd misralıq bayatıdan alır. Bu bir möcüzədir, bir sirdir. Bayatının son iki misrasında cəmi yeddi-səkkiz söz var. Ancaq bu yeddi-səkkiz sözlə elə bir fikir ifadə olunmuşdur ki, onun dərinliyi, poetik tutumu, yığcamlığı və gözəlliyi insan təfəkkürünün gücünü, qüdrətini aydın göstərir. Xalqın səkkiz sözlə yaratdığını səksən sözlə açıqlamaq olmur. Xalq bayatılara elə bir qıfıl vurub ki, ora hər adamın açarı düşür. Kərkük bayatılarının gözəlliklərindən danışan Qəzənfər Paşayev də elə bu fikirdədir: *“Bayatların əksər hissəsi çox mənalı, dərin düşüncə, təfəkkür məhsuludur. Bayatılarda külli miqdarda atalar sözlərinə rast gəlirik”* (236,s.180). Əksər bayatıların son iki misrası atalar sözünə oxşayır, çünki bayatıların bütün poetik yükü son iki misranın üstünə düşür. Ona görə Sarı Aşığın bayatılarından danışan Paşa Əfəndiyev də doğru deyir ki, bayatıların yığcamlığı və zənginliyi ilə seçilən *“son iki misrası atalar sözünə, aforizmə çevrilir və ilk iki misradan fərqli olaraq onları dəyişmək mümkün olmur”* (325,s.11). Bayatılara bu poetik gözəlliyi verən, hər şeydən öncə, onların dilinin son dərəcə aydınlığı və bədii

təsvir vasitələri ilə zənginliyidir. 1978-ci ildə Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) işıq üzü görmüş “Azərbaycan xalq poeziyası” kitabına ön söz yazmış Əfrasiyab Vəkilov da bayatılarımızı rus oxucularına belə təqdim etmişdir: *“Yığcamlığına və dəqiqliyinə baxmayaraq, onlarda azərbaycan dilinin müxtəlif bədii təsvir vasitələrindən geniş istifadə olunur”* (3011,s.28). Bu fikrin təsdiqi üçün yuxarıda misal çəkilmiş bayatıların dilinin gözəlliyinə diqqət yetirmək kifayətdir.

“Mərcaan xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolundakı çox gərgin, dramatik səhnələrlə olduqca yaxından səsleşən, az qala üst-üstə düşən iki bayatı haqqında burda danışmamaq olmaz. Bunlardan biri də aşağıdakı bayatıdır.

Zülfünü bağda dara,
Bağda yu, bağda dara.
Bir yaxşı həmdəm üçün
Ərzurum gəz, Bağdad ara. (83,s.110)

Bu bayatı Sarı Aşıqda belədir:

Mən Aşıq Bağdad ara,
Zülfünü bağda dara.
Bir vəfalı yar üçün
Rumu gəz, Bağdad ara. (242,s.65)

Bu bayatının bəzi variantlarında Ərzurum, bəzilərinə Rum, hamısında isə Bağdad adları çəkilir ki, bunları qətiyyənlə təsədüfi saymaq olmaz. Azərbaycan variantlarından fərqli olaraq bu bayatının Kərkük variantında Şam və Hələb adları da çəkilir:

Bağda dara,
Yar, zülfün bağda dara.
Bir vəfalı yar üçün
Şam, Hələb, Bağdad ara. (152,s.80)

Bu adlar bilavasitə bayatının nə vaxt və nə üçün söyləndiyini açmaq baxımından maraqlıdır.

Bu bayatının başqa variantları da var. Onlardan ikisini xatırladıram:

Zülfünü bağda dara,
Düşübdü bağ da dara.

Vəfalı bir dost üçün
Rumu göz, Bağdad ara. (72,s.218)

Eləmi, bağda dara,
Zülfünü bağda dara.
Vəfalı yardan ötrü
Rumu göz, Bağdad ara. (70,s.49)

Bu bayatının hələ qırx il bundan əvvəl anam Dilşaddan eşitdiyim və o vaxtdan bu günə qədər yaddaşımda qalan variantı aşağıdakı kimidir:

Əzizim bağda dara,
Yu zülfün bağda dara.
Vəfalı dost yolunda
Rumu göz, Bağdad ara.

Məncə, axırcı bayatı ilkin variantdır və o birilər onun sonradan təhrif olunmuş şəkillərindən başqa bir şey deyil.

Birinci bayatıda bir sıra cəhətlər var ki, onun bayatı gözəlliyinə xələl gətirir. Yəqin ki, “bir yaxşı həmdəm üçün” heç kəs “Ərzurumu gözib, Bağdadı aramaz”. İkinci bayatıda da “Zülfünü bağda dara” misrasının ardınca “Düşübdü bağ da dara” misrasının gəlməsi heç bir poetik gözəllik yaratmır, onun birinci misra ilə poetik bağlılığı da yoxdur. “Əzizim, bağda dara, Yu zülfün bağda dara” misraları həm poetikliyinə, həm gözəlliyinə görə ilk iki variantla nisbətən daha çox kamil, daha çox bitkindir.

Bayatılarımızın rus dilinə ən gözəl tərcümələrinin müəllifi olan şair Vladimir Qafarov “*Gözəl bayatılar əsl poetik tapıntılarıdır*” (318,s.7) deməkdə nə qədər haqlıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, bu bayatının ayrı-ayrı variantlarında rast gəldiyimiz Bağdad, Ərzurum, Rum, Şam və Hələb adları birbaşa bayatının məzmunu və yaranma məqamı ilə bağlıdır. Bu bayatını oxuyanda istər-istəməz “Koroğlu” dastanındakı “Durna teli” qolu yada düşür. Bayatının məzmunu, xüsusi ilə “Rumu göz, Bağdad ara” misrası gümanımızı tamam başqa yerə çəkir. Dastandan bilirik ki, “Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda Rum paşası Aslan paşanın qardaşı qızı Leyli xanım Ko-

roğlunu tora salmaq üçün ona bir namə yazır. Namə Çənlibelə çatır, Leyli xanımın dalınca Eyvaz gedəsi olur. Ancaq Eyvaz Ruma yox, Bayazidə gedir. Eyvazın vədəsindən çox keçir, gəlib çıxmır. Koroğlu Dəli Həsənlə oğlu Həsəni Eyvazın dalınca Ruma göndərir. Onlar da Leyli xanımdan öyrənirlər ki, Eyvaz Ruma gəlməyib. Üstəlik Aslan paşa onları tutub zindana salır, vədələrindən keçir, işi belə görəndə Koroğlu qoşun çəkib Ruma gedir.

Bu bayatını Koroğlu Dəli Həsəni Ruma yola salanda da söyləyə bilərdi, özü dəlilərin dalınca Ruma gedəndə də. Ancaq bayatının bir söylənmə məqamı da ola bilər. Koroğlu Ruma gəlir və Eyvazın Ruma gəlmədiyini öyrənir. Bax onda Koroğlu hay vurub dəlilərə deyə bilərdi ki:

Əzizim bağda dara,
Yu zülfün bağda dara.
Vəfalı dost yolunda,
Rumu gəz, Bağdad ara.

Məhz burda Eyvazın yeri bəlli olmadığına görə, bayatının məzmunu həmin məqama çox uyğun gəlir.

Dastanın həmin qolundakı bir bayatı haqqında da danışmaq istəyirəm.

Koroğlu Bayazidə gəlir. Bayazid qapısında Eyvazın asıldığını görür. Qara kəcavə düzəlir, qəm ləşkəri Bayaziddən Çənlibelə yola düşür. Çənlibelin ətəyində Eyvazı görməyə gələn atası Qəssab Alı və anası Zərqələm Eyvazın cənazəsi ilə rastlaşırlar. Bax həmin məqamda bir neçə bayatı səslənir:

Elin toyu həzarat,
Balam boyu həzarat!
Gəlmişəm toyun görəm,
Qurun toyu həzarat! (174,s.301)

Bu bayatını Eyvazın anası Zərqələm deyir. Aşıq Cünun da onun səsinə başqa bir bayatıyla səs verir:

Mən aşıq, ulu dağlar,
Çəşməli, sulu dağlar.
Burda bir igid ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar. (174,s.301)

Bu bayatı tək cə “Göylərin kişnəməsi, buludların ağlaması” misrasında fikrin çox gözəl, bənzərsiz bədii ifadəsi ilə yadda qalmır, həm də olduqca gərgin, dramatik bir tarixi olayın poetik mənzərəsini yaşatdığına görə yaddaşlardan silinmir, yüz illər boyudur ki, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçə-keçə yaşayır. Bu bayatının başqa variantı da var:

Bu dağlar, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar. (84,s.207)

“Göy kişnər, bulud ağlar” misrasının dərd, qəm yükünün tutumu, ağırlığı “Burda bir qərib ölüb” misrası ilə qətiyyəən uyusmur, səsləşmir. Hər ölən qərib üçün “Göy kişnəyib, bulud ağlamaz”. Hətta mən deyərdim ki, hər igiddən ötrü də “göylərin kişnəyib, buludların ağlamağı” inandırıcı görünür. Yalnız Eyvaz kimi Koroğlu namını daşıyan bir igidin ölümü “göyləri kişnəyib, buludları ağlada” bilərdi. Elə buna görə də bu bayatının həmin anla, Eyvazın “cənazəsi üstündə” söyləndiyi çox inandırıcı görünür.

Bayatılar lirik şeirin ən gözəl, yığcam, dərin fəlsəfi tutumlu formasıdır. Bu şeir şəkli yalnız türklərə məxsusdur. Hətta bütün türklərin folklorunda bayatılar yoxdur, tək cə Azərbaycan və Kərkük türkləri bayatı qoşmuşlar. Pənah Xəlilov bayatılarının poetik gözəlliyi, bənzərsizliyi haqqında ürəkdolusu danışaraq demişdir: “*Bayatılarda məzmun, hissiyat, təfəkkür zənginliyi olduğu kimi dil, ifadə, bədii vasitə, fiqurlar cəhətdən də bitkinlik, əlvanlıq vardır. Bədii lövhəni, həyati səhnəni, mənəviyyəti həyəcanlı, təlatümlü vermək cəhətdən də kamillik, müxtəsərlik, kəsər, qüdrət aydın görünür*” (141,s.136). Pənah Xəlilov bayatılarının başqa bir keyfiyyətini də çox gözəl duymuşdur: “*Elə məcaz, təsvir, tərənnüm şəkilləri yaradılır ki, yazılı ədəbiyyatın yüksək misallarında da təsadüf etmək olmur*” (141,s.135). Bu fikirləri təsdiqləmək üçün yuxarıdakı bayatının “Burda bir qərib ölüb, Göy kişnər, bulud ağlar”, yaxud başqa bir bayatının “Üzündə göz izi var, Sənə kim baxdı, yarım” misralarına diqqət yetirmək kifayətdir.

Mehdi Hüseyn folklorumuz, o sıradan bayatılarımız haq-

qında çox dəyərli fikirlər söyləmişdir. O, bayatı qoşanları lirik şair adlandırmışdır: *“Bayatının müəllifi həqiqi mənada lirik şairdir. O əksəriyyətlə özünün daxili varlığını, özünün şəxsi münasibətini gizlətmir, əksinə, daha da yanıqlı və ürəyinə dərinliyindən gələn bir məftunluq hissi ilə dinləyicini sarsıtmağa çalışır. Sevgiyə həsr olunmuş bayatların çoxunda vəfa, həsrət və intizar motivləri böyük sənətkarlıqla tərənnüm edilir. Ümumən, bayatların ən qiymətli nümunələrini sevgi lirikası adlandırmaq daha doğru olar. Burada həmişə incə insan hissləri dərin və səmimi bədii obrazlar vasitəsi ilə verilir”* (85,s.17).

Həqiqət budur ki, bayatı qoşmaq üçün adi istedad bəs eləmir. Cəmi beş-altı sözlə insan qəlbinin dərinliklərində gizlənmiş hiss və həyəcanları, duyğu və düşüncələri, sevinc və fərəh, ağrı-acı motivlərini yüksək poetik şəkildə ifadə etmək üçün çox böyük istedadla malik olmaq lazımdır. Bayatı qoşan sənətkarı çəməndə gül yığan adama bənzətmək olar. Gözəl gül ustası çəməndəki milyonlarla gül-çiçəyin arasından bel-altı ədəd elə gül seçir ki, onlar bütün çəmənin ətrini verə bilər. Bayatı qoşan da dilin söz gülşənindən beş-altıca dənə elə söz seçir ki, onlarla özünün bütün daxili aləmini bənzərsiz obrazlarla ifadə edir. Mənə elə gəlir ki, Mehdi Hüseyn də bayatı qoşan sənətkarları lirik şair adlandıranda məhz onların bu hünərini, bu qabiliyyətini nəzərdə tutmuşdur. Həm də bayatı qoşanlarımız bu ada doğrudan da tamamilə layiqdirlər.

Bayatılar tariximizin ölməyən qan yaddaşındadır. Onların hər misrasında bir tarix yatır. Mürsəl Həkimov da bayatılarımızdan danışarkən heyvətini gizlədə bilməmişdir: *“Bu bircə bənd şeir parçasını oxuyarkən elimizin, obamızın qara günü də, şad günü də bir lövhə kimi gözlərimiz önündə canlanır. İlk baxışda bizə adi görünən misraları oxuyub dərk etdikcə, onlardakı daxili dinamiklik, məna incəlikləri adamı heyvətə gətirir”* (130,s.86).

Bayatılarımızdakı İstanbul, Bağdad, Rum, Ərzurum, Çənlibel, Həsən, Hürü adları göydən ha düşməyib, onların hər biri bir tarixi olayla bağlı yaranıb və əksəriyyətində “Koroğlu” dastanındakı şeirlərlə bədii doğmalığ, poetik yaxınlıq duyulur.

İstəkana sal şəkər,
İstambul ordu tökər.
Yar yadına düşəndə,
Yürək yanıb, qan tökər. (83,s.185)

Bu bayatı bir çox baxımdan olduqca maraqlıdır. İstanbulda yar sevmək, o yarın həsrətilə ürəyi yanmaq duyğuları, ilk növbədə, Koroğlunu yada salır. Üstəlik, İstanbulda kim yar sevməlidir ki, onun ardınca ordu töksünlər. Ordunu ancaq paşalar, xanlar öz qızlarını və bacılarını götürüb qaçanların dalınca tökə bilərlər. Belə çıxır ki, bu bayatını məhz Koroğlu Nigar xanımı İstanbuldan Çənlibelə gətirməyə getməzdən qabaq söyləmişdir və Xotkarın sözsüz ki, onun dalınca ordu tökəcəyini bilirdi.

Koroğlu Nigar xanımı gətirməyə gedir, onunla görüşür, salam verir, Nigar xanım onun salamını almır. Koroğlu bir də salam verir. Nigar xanım bu dəfə də onun salamını almayanda Koroğlu deyir:

Salam verdim, salam almaz,
Görüm kəssin salam səni.
Axçasız, pulsuz aşığam,
Pulum yoxdur alam səni. (66,s.30)

Bu şeirdəki hisslər, duyğular dastandan bizə tanışdır. Ancaq bu hisslərlə, duyğularla yoğrulmuş bir neçə bayatı da var.

Saxlasın salam səni,
Gördüm pürkəlam səni.
Əttar malı deyilsən,
Pul tökəm alam səni. (84,s.38)

Şaftalıyam, kalam mən,
Dilim yoxdu, lalam mən.
Qonşumuzda bir qız var,
Pulum yoxdu alam mən. (74,s.110)

Şeirdə “Axçasız, pulsuz aşığam, Pulum yoxdur alam səni” deyən Koroğlunun sözləri hər iki bayatıda eyni nəfəsdə, eyni havada (“Əttar malı deyilsən, Pul tökəm alam səni” və “Qonşumuzda bir qız var, Pulum yoxdu alam mən”) şəkillərində ifadə olunmuş-

dur. Doğrudan da deyim çox gözəldir. Gözəlliği də ondadır ki, gözəli pulla almazlar, sevgilə, məhəbbətlə alarlar. Gözəlin qəlbini ələ alandan sonra onu almağa nə var. Koroğlu da bunu deyir.

Bu bayatını Koroğlu özü də söyləyə bilərdi. Onun misraları əsasında başqası da. Əsas məsələ şeirlə bayatının ruh doğmalığı, nəfəs yaxınlığıdır. Bayatının Koroğlu şeiri əsasında yaradıldığı gerçəkliyə daha yaxındır. Məncə, bu gün əzbər bildiyimiz bayatların bir qismi aşuqlar dastan danışarkən oxuduqları gözəl qoşma və gəraylıların təsiri ilə istedadlı dinləyicilər tərəfindən yaradılmışdır. Çünki bayatları diqqətlə araşdıranda onlarda dastan şeirlərinin təsirini aydın görmək olar. Bu təkcə “Koroğlu” dastanına deyil, digər dastanlarımıza da aiddir. Yəqin ki, bayatılardan qoşma və gəraylıların yarandığı hallar da az deyil.

Koroğlunun bir gəraylısının aşağıdakı bəndi xalqda müəyyən dəyişikliyə uğrayıb, eyni mənəni, məzmunu saxlamaqla bədii siqlətini, poetik gözəlliyini daha da artırmışdır. Koroğluda:

Koroğlunun atı gərək
Dəmir polad qatı gərək.
Bir igidin zatı gərək
Pullu da olur, pulsuz da. (171, s. 31)

Xalqda:

Uca-uca dağlar başı
Qarlı da olur, qarsız da.
İyidin canı sağ olsun,
Varlı da olur, varsız da. (132,s.251)

Burada Koroğlu şeirinin xalqda dəyişərək cilalanıb yuxarıdakı şəklə düşdüyü şübhəsizdir.

Çənlibel üstündə qurulmuş bayatılar da maraqlı doğurur. Belə bayatılardan biri Zabit möhürü ilə cünglərə düşmüşdür:

Yol düşdü Belədağa,
Çənlibel (belə) dağa.
Zabidən qeyri, qazılar
Kim dözər belə dağa! (96,s.109)

Bu bayatının ya Koroğlunun öz dövründə, ya ondan sonra söyləndiyi bəlli deyil. Zabit adlı şairin nə vaxt yaşadığı da bilin-

mir. Ancaq şeirin ümumi ruhundan belə başa düşmək olar ki, zamanın haqsızlıqlarından bezmiş bayatı müəllifinin qəlbindən Çənlibelə getmək, Koroğlu dəlisi olmaq keçirmiş.

“Çənlibel” cinaslı digər bir bayatıda isə tamam başqa ovqatla qarşılaşırıq.

Çənlibelə,
Sığındım Çənlibelə.
Yağı düşmən, həddin bil,
Hay sallam Çənlibelə. (137, s.48)

“Sığındım Çənlibelə” misrasından aydın görünür ki, bayatı Koroğlu zamanında söylənib və onun müəllifi Çənlibelə pənah gətiribmiş. “Yağı düşmən” ifadəsi göstərir ki, bayatının müəllifi Koroğlu dəlilərindən biridir.

Əzizinəm, Həsən gəl,
Gül budağın kəsən gəl.
Qəlbim səni istəyir,
Ya mən gəlim, ya sən gəl. (84,s.41)

Bu, Dəli Həsəndi, yoxsa Dəmirçioğlu. Bəlkə də Koroğlu dəliləri ilə bu bayatının heç bir bağlılığı yoxdur. Ancaq bayatının misralarına bir Koroğlu nəfəsi hopmuşdur.

Ay qız, adın Hürüdü,
Gün dağları bürüdü.
Verdiyən qızıl üzük
Barmağımda çürüdü. (84,s.190)

Bəs görəsən bu hansı Hürüdü? Görəsən Koroğlu gəlini, xan Eyvaz sevgilisi, Qars paşasının qızı Hürü xanım deyil ki?! Bu bayatını görəsən Eyvaz xan özümü söyləyib?!

Mürsəl Həkimovun topladığı “Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi” qolundakı bayatılar da maraqlıdır. Koroğlunun Möminə xanımdan olan oğlu Həsən Zərnişan xanımın dalınca getməyə hazırlaşır. Onu tək buraxmaq istəmirlər. Koroğlu hələ Nigar xanımı Çənlibelə gətirməyə gedərkən söylədiyi “Özü tək gedə, tək gedə” rədifli gəraylısını oxuyur. Onda Həsən bir bayatı çağırır:

İgid gərək atlana,
Atın minə atlana.

Mərd odur ki, döyüşdə
Hər cəfaya qatlana. (137,s.224)

Uzun söz-söhbətdən sonra Koroğlu və Nigar xanım Həsənin Ağ şəhərə, Qara paşanın qızı Zərnişan xanımı gətirməyə getməyinə razılıq verirlər. Orda Aşıq Cünun bir bayatı çəkir:

Əziziyəm, mərdanə,
İgid gərək mərdanə.
Qorxağa oğul deməz
İgid ata, mərd ana. (137,s.226)

Xülasə, Həsən gəlib Ağ şəhərə çatır, Koroğlunun dostu mehtər Abdurrahmanı tapır. Özünü ona nişan verir, ancaq mehtər Abdurrahman onu tanımazlığa vurur. Belə olanda əlac qalır bayatıya. Həsən bir dəli nəre çəkib deyir:

Yerdən dursa Koroğlu,
Torun qursa Koroğlu,
Qan sel kimi tökülər,
Bir qıy vursa Koroğlu. (137,s.228)

Bu bayatıdakı “Qan sel kimi tökülər, Bir qıy vursa Koroğlu” misralarının “havadakı şahin kimi Tökülün al qan üstünə” misraları ilə nə qədər yaxından səsləşdiyi göz önündədir. Onları oxuyanda adam istər-istəməz hər ikisinin eyni ürəkdən olmasa da, bir sevgi, bir həvəs, bir şövq, bir amalla döyünən iki ürəkdən süzülüb gəldiyini düşünür.

Həsən Zərnişan xanımla görüşür, onu götürüb aradan çıxır, qoşun dalınca düşür. Həsən orda da bir bayatı deyir.

Arif olan söz qana,
Söz anlaya, söz qana.
Yüz min tülkü yığılsa,
Neylər bir ac aslana. (137,s.234)

Bu bayatının səsi qulaqlarından getməmiş qoşun onları yalayıp və döyüş başlayır. Həsən Qara paşanın qoşununa divan tutur, ancaq hansı namərdinsə haçabaş oxu onun kürəyinə sancılır. Zərnişan xanım öz atını Ərəbata yanlayıb ona bir qamçı çəkir, atlar bir göz qırpımında yel olub gözdən itirlər. Zərnişan xanım Həsəni uvuqla atdan endirib bir kahada rahatlayır. Sonra ya-

nıqlı-yanıqlı bir bayatı çağırır:

Əziziyəm, yar qana,
Yar oxuya, yar qana.
Yaralı bir tərlandıam,
Sığınmışam yarğana. (137,s.236)

Zərnişan xanımın bayatı söyləməyi məni çox maraqlandırdı və “Bayatılar” kitabında rast gəldiyim “Zərnişan” möhürlü bir bayatını xatırladım.

Dağlar aşan mənəm,
Adı Zərnişan mənəm.
Ölüncə yol gözlərəm,
Əhdim var, boşanmaram. (84,s.171)

Bu bayatının müəllifi Zərnişanın kim olduğunu söyləmək çətindir, ancaq hər iki bayatının nəfəs yaxınlığı, ruh doğmalığı göz qabağındadır. Sonuncu bayatıdakı “boşanmaq” sözü çaşqınlıq yaratmamalıdır. Burada ola bilsin ki, “boşanmaq” sözü ata evinə qayıtmaq mənasında işlənmişdir. Həsənin ağır vəziyyəti, ölümcül yaralanması, görünür, Zərnişan xanıma qorxudub, o da demək istəyir ki, Həsən ölsə də mən atam evinə qayıdan deyiləm, ölüncə burda, kahada gözləyəsiyəm.

Azərbaycan bayatılarının toplanmasında və nəşrində çox iş görmüş Həsən Qasimov “Bayatılar” kitabındakı ön sözündə bayatıların xalqımızın milli xarakterinin ifadəsində mühüm yer tutduğundan danışmışdır: *“Bayatılarda danışılan mühüm cəhətlərdən biri də dostluq, sədaqət, mərdlik və namərdlik məsələlərinin izahıdır. Bu cəhət şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarının başqa növlərində olduğu kimi, bayatılarda da əsas yer tutmaqdadır. Dostluqda möhkəm olmaq, riyakarlıqdan uzaq olmaq məsələsi bəzən xüsusi və şəxsi münasibətlərlə bağlı olaraq verilsə də, lakin bu məsələ xalq yaradıcılığında ictimai bir mənə daşımaqdadır”* (186,s.5). Bəlkə elə buna görə də bir çox bayatılarımızı oxuyanda gözlərimiz qarşısında Koroğlunun ayrı-ayrı səfərləri, həmin səfərlər zamanı Koroğlunun və onun igid dəlilərinin qəhrəmanlıq səhnələri canlanır.

Eləmi, mərdə tası,
Doldur ver mərdə tası.

Namərd gəlib mərd olmaz,
Olmasa mərd atası. (84,s.228)

Bu bayatının Borçalı variantı aşağıdakı kimidir:

Mərd atası,
Doldur ver mərdə tası.
Namərd oğul mərd olmaz,
Olmasa mərd atası. (74.s.106)

“Borçalı folkloru” kitabında bir bayatı var:

Ağ almanı dişlədim,
Dişlədim, gümüşlədim.
Qardaş gəldi-qıymadım,
Yar gəldi-bağışladım. (74,s.88)

Bu bayatını oxuyan kimi Koroğlunun bir gəraylısı yada düşür. Onlar necə də bir-birinə oxşayır:

Qızıl almanı dişləsin,
Ətrafını gümüşləsin.
Yol düşsün, karvan işləsin
Nigar yarın obasına. (175,s.52)

Bayatının və gəraylının ilk iki misrası az qala bir-birinin eynidir. “Ağ alma” və “qızıl alma” deyimləri onların arasında güclü fərq yaratmır. Ona görə də bayatının Koroğlu şeirindən yarandığını söyləmək olar.

Bəzi bayatların kökləri “Kitabi-Dədə Qorqud” çeşməsindən su içirsə, qol-budaqlarının “Koroğlu” dastanına bağlandığı göz qabağındadır.

Əziziyəm, aslandı,
Qılinc qından aslandı.
Tülküdən aslan olmaz,
Aslan özü aslandı. (83,s.214)

Bürüyüb düzü qurban,
Qoç qurban, quzu qurban.
Mərdin bircə tükünə
Namərdin yüzü qurban. (84,s.222)

Sonuncu bayatını Koroğlu bəlkə Bağdadda söyləyib, Aslan

paşanı bir qılıncla iki yerə bölmüşdü. Bəlkə Ərzurumda Cəfər paşanın əməllərindən qeyzə gələrək Dəmirçioğlunu yaralı görünəndə bu bayatı ilə nəre çəkmişdir.

Bir çox bayatılarda Koroğlunun bu və ya digər fikrinə olduğu kimi rast gəlirik. Koroğlu deyirdi: “İgid dil açmaz, əl açar”.

Əlində var bol açar,
Qapı bağlar, yol açar.
İyid ağzını açmaz,
Bərk ayaqda qol açar. (84,s.224)

Başqa bir şeirində Koroğlu deyir ki, “Həmzə, atı yaxşı saxla, At igitin qardaşdır”. Bu fikir bir bayatıda belə ifadə olunmuşdur:

Dər gülün at igitə,
Malın var sat igitə.
Bərk gündə, bərk ayaqda
Yoldaşdı at igitə. (84,s.218)

Koroğlu bir gəraylısında deyir ki, “Müxənnətə söz dərd olmaz”. Bu o deməkdir ki, müxənnət adama söz təsir eləməz. Koroğlunun bu fikri belə bayatılaşmışdır:

Kababı köz öldürər,
Sürməni göz öldürər.
İyidi qılinc kəsməz,
Tənəli söz öldürər. (84,s.235)

Kərkük bayatılarında da Koroğlu nəfəsi duyulur, onların da çoxunda Koroğlunun ayrı-ayrı misraları ilə səsleşmələrə rast gəlinir:

Namərdə mərd,
Kim deyər namərdə mərd.
Qiyamət onda qopar
Baş əyər namərdə mərd. (163,s.139) –

bayatısı Koroğlunun bir neçə şeirini yada salır. İlk növbədə isə “Belə zaman hara, qoç igit hara, Mərdləri çəkirlər namərdlər dara” misralarını xatırlayırıq. Bayatı ilə bu misralar bir-birinə necə də doğmadır. Burada təsadüfi heç nə yoxdur. “Koroğlu” eposu kərküklülər arasında da geniş yayıldığından onların bayatılarında və digər folklor örnəklərində Koroğlu motivlərinə rast

gəlinməsi qanunauyğun bir haldır. Kərkük folklorunun yorulmaz tədqiqatçısı, bu söz incilərini Azərbaycana gətirən, onları dönə-dönə kitab halında nəşr etdirib yayan, araşdırıb-arayan, poetik sanbalını-salğarını öz analitik təfəkkürünün süzgəcindən keçirən Qəzənfər Paşayev “Kərkük folkloru antologiyası”nın ön sözündə yazır: “*Qəhrəmanlıq dastanlarından danışarkən ilk növbədə “Koroğlu” göz önünə gəlir. “Koroğlu” dastanı onlarda da bizdə olduğu kimi başlayır, davam edir və bizdəki kimi sona yetir*”.

Dastanın əvvəlində:

Mən bir kor oğluyam dağlar gəzərəm,
Dağ sultanı, yeldən qüvvət sezərəm.
Zalımların başlarını əzərəm,
Əcələ yap, usta, mənim sazımı. –

deyərək intiqam almağa tələsən qəhrəman tufəng icad olduqdan sonra məyus olur, “mərdliyin pozulduğunu” bildirir:

Düşmən gəldi tabır-tabır düzüldü,
Allımıza qara yazı yazıldı.
Tufəng icad oldu, mərdlik pozuldu,
Əyri qılınc qında parslanmalıdır. (164,s.15).

Koroğlunun “Hesabiyə dağ da olsa əyilləm” (174,s.68) misrasındakı fikir də bir bayatıda belə ifadə edilmişdir:

Adam solsa əyilər,
Yaşa dolsa əyilər.
Hesabı söz deyəndə
Dağ da olsa əyilər. (84,s.235)

Göründüyü kimi, Koroğlunun “Hesabiyə dağ da olsa əyilləm” misrası bayatının son iki misrası ilə nə qədər yaxından səs-ləşir. Hətta ifadə olunan fikir tamamilə üst-üstə düşür. Koroğlunun şeirində də, bayatıda da söhbət haq-hesabın, sözün, işin əməlin düzlüyündən gedir. “Doğruya zaval yoxdur” atalar sözü-nün də məna biçimindən görünür ki, həm şeirlə, həm də bayatı ilə qohumdur. Koroğlunun “Dəlilərim məndən oldu, Dağlar düş-dü arasına” (175,s.52) misralarının bayatı şəkli belədir:

Dağlar, haramı dağlar,
Təbib yaramı bağlar.

Əl çatmaz, ünüm yetməz,
Kəsib aranı dağlar. (84,s.183)

Gəraylıda və bayatıda söhbət ayrılıqdan gedir. Hər iki halda aranı dağlar kəsir.

“Hay haray”, “ay mədəd” çağırış-nidalarını poeziyamıza “Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, hay haray” misrasıyla Koroğlu gətirmişdir. Sarı Aşıq da bir bayatısında Koroğlu kimi haray çəkir:

Qarşıda bu dağ haray,
Dumandı bu dağ haray.
Yaxşını görməz aşıq,
Əyilməz bu dağ haray! (242,s.66)

Və yaxud:

Ay mədəd,
Ülkər yüksək, ay mədəd.
Aləm yetdi murada,
Mən yetmədim, ay mədəd. (151,s.41)

Başqa bir bayatıda Xotkarın adı çəkilir. Həm də bu təkçə bayatı yox, qıfılbənd-bayatıdır.

Mən aşıqəm, azalmaz,
Xotkar payın az almaz.
Aşıq bir şam görübdü,
Yanar, yağı azalmaz. (Günəş) (137,s.68)

Koroğlunun adı çəkilən, igidliyi, mərdliyi öyülən bayatılar da var. Bu da tamamilə təbiidir. Mərdliyi, igidliyi Alosmana yayılmış, adı gələndə zalım xanlar, bəylər, paşalar, hətta Xotkar özü qorxuya düşən Qoç Koroğlunun qəhrəmanlığı ilə öyünən, qürrələ-nən bir xalq bu hisslərini, duyğularını bayatılaşdırmaya bilməzdi. Sözsüz ki, neçə-neçə igid oğlanlar Koroğlu dəlisi olmaq üçün canlarından belə keçmək istəmiş, onun adı ilə öyünmüş, qürrələ-nmişlər. Belələrinin yəqin ki, bayatı söyləyənləri də olmamış deyil.

Karı gördü,
Zamanı karı gördü.
Dağ çəkdi sitəmkara,
Koroğlu, karı gördü. (137,s.49)

Başqa bir bayatıda aşıq öz sevgilisinə üz tutub onun qada-

sını Koroğlu kimi almaq arzusunu bildirir:

Əzizim, Alı mindi,
Düratı Alı mindi.
Koroğlu təki mən də
Yar, qadan alım indi. (137,s.34)

Bu bayatının ikinci misrası onun müəllifinin Koroğlunun həyatını yaxından bildiyini, dastanla tanış olduğunu göstərir. Dastanın “Alı kişi” qolunda Həsən xandan intiqam almağa gedərkən Alı kişi Düratı minmişdi. Deməli, bayatıda söhbətin Koroğludan və onun atası Alı kişidən getdiyi heç bir şübhə doğurmur.

Başqa bir bayatıda yenə Koroğlunun adı çəkilir. Bu bayatının məhz Koroğlunun özünün, yaxud dəlilərinin birinin dilindən söyləndiyini danmaq isə mümkün deyil. Çünki bu bayatı hansısa paşanın özünə deyilir. Bunu isə ya Koroğlunun özü, ya da adlısanlı dəlilərdən biri deyə bilərdi. Bayatının Koroğlunun sağlığında söyləndiyi də bu fikri deməyə əsas verir:

İyid paşa, say paşa,
Sənə yoxdur tay, paşa.
Koroğlu bir gəlibdir,
Bir də gəlsə, vay paşa. (84,s.221)

Atlarla bağlı bayatlarımız da maraqlı doğurur. Məlumdur ki, “Dədə Qorqud”dan sonra heç bir dastanımızda at “Koroğlu” dastanındakı qədər müqəddəsləşdirilməmişdir. Atın dastandakı yerini təsəvvürə gətirmək üçün “At igitin qardaşdı” ifadəsini xatırlamaq yetər.

Ərəb atı zay olmaz,
Köhlən ata tay olmaz.
Mən ki, səndən pay umdum,
Bir öpüşdən pay olmaz. (84,s.30)

Bəlkə ərəb atla səfərə çıxmış Koroğlu dəlilərindən hansısa bu bayatını öz sevgilisinə söyləmişdir. Dəmirçioglunun özü də bu bayatını Telli xanıma deyə bilərdi. Başqa bir bayatı Koroğlunun öyüd-nəsihətlərini xatırladır:

Minsən, at yaxşı şeydir,
Təmiz zat yaxşı şeydir.

Düşmən zəif də olsa,
Ehtiyat yaxşı şeydir. (84,s.236)

Elə səhnələr var ki, Koroğlu orda tək-cə igidliyi ilə yox, həm də ağılı, müdriqliyi ilə qələbə çalır. Bir bayatıda da deyilir:

İyidin bir atıdır,
Bir də təmiz zatıdır.
Koroğluda qoçaqlıq,
Onun ehtiyatıdır. (84,s.226)

Atın etibarını, sədaqəti, igidi darda qoymaması folklor örnəklərimizdə dönə-dönə öyülmüş, yaddaşlardan-yaddaşlara köçürülə-köçürülə gəlib bizə çatmışdır. Bir bayatıda müəllif kimlərəse atlarını nallatmağı tapşırır ki, səfər səsi var.

Dağlarda qar səsi var,
Bulud yox, qar səsi var.
Atınızı nalladın,
Yenə səfər səsi var. (84,s.181)

Bu bayatı da hər şeydən öncə Koroğlunu, onun səfərlərini yada salır və gözlərimiz önündə canlandırır.

Bulud gəlir qathaqat,
Bir-birinə çathaqat.
İyidi darda qoymaz,
Mənzil kəsən bədöy at. (84,s.226)

Bayatını oxuyandan sonra adama elə gəlir ki, Koroğlu öz dəlilərini başına yığıb bu bayatını çağırmışdır.

Görəsən Ərəb atın adı bayatılara düşdüyü halda, Qırat unudula bilərdimi?! Heç ola bilərmə ki, Koroğlu ilə yanaşı, onun Qıratı, Misri qılıncı öyülməsin? Axı hamı bilirdi ki, Koroğlunun igidliyinin, qəhrəmanlığının yarısı Qıratla Misri qılıncın payına düşür. Bayatı söyləyənlərimiz də bunu unutmayıblar:

Misri qılınc,
Qındadı Misri qılınc.
Koroğlunun dostudur,
Qıratla Misri qılınc. (137,s.48)

Bu dördlük bayatı kimi zəif olsa da, Koroğlu-Qırat-Misri qılınc üçlüyünün birlikdə yenilməz olduğunu ifadə etdiyinə görə

maraqlıdır. Həm də bu bayatının Koroğlundan çox-çox sonralar yarandığı hiss olunur.

“Ərzurum” cinası üstündə qurulmuş bir bayatını müğənnilərimiz çox oxuduqlarına görə, onu hamı əzbər bilir. Bu bayatı kitablara bir cür düşüb, müğənnilər başqa cür oxuyur və adətən yazıya alınmış örnəklər ifa zamanı təhrifə uğradığı halda, bu dəfə əksinə, ifaçıların variantı bayatı kimi daha poetik, daha rəvan və mənalıdır. İfaçı variantı belədir:

Mən aşiq, Ərzuruma,
Yol gedər Ərzuruma.
Dəvəsi ölmüş ərəbəm,
Dözəjəm hər zuluma.

Kitab variantı isə belədir:

Mən aşiq, Ərzuruma,
Yol gedər Ərzuruma.
Kimim yox, kimsəm yox,
Dözürəm hər zuluma. (84,s.122)

Əvvəla, üçüncü misrada hecaların biri azdır. Ona görə misra heç olmasa, “Kimim yox, kimsənəm yox” şəklində qələmə alınsaydı, daha yaxşı səslənərdi. İkincisi, “kimim yox, kimsənəm yox” nə ağır dərdiymiş ki, onun üçün hər zuluma dözməli olur. Birinci variantda isə “Dözəjəm hər zuluma” misrası “Dəvəsi ölmüş ərəbəm” kimi çox ağır, çəkilməz bir dərdi bildirən misranı tamamlayır. Axı dəvənin ölməyi ərəb üçün hər şey deməkdir, çox ağır itkidir. Bu bayatını Dəmirçioğlunun Ərzurum dağlarında dumana salıb Ərəb atı itirdiyi vaxt yanıqlı-yanıqlı çağırdığı adamın xəyalına gəlir.

Meyvə gərək tər olsun,
Övlad gərək nər olsun.
İyidə yaraşıqdır,
Ad qazansın, ər olsun! (84,s.223)

Bu bayatını da Koroğlunun, Koroğlu özü olmasa da, onun dəlilərindən birinin, onlar da olmasa, Koroğlu dəlilərinə qoşula bilməmiş, ancaq onlar kimi cəsur, mərd bir igidin çağırdığı şübhəsizdir. Unutmamalıyıq ki, Koroğlu dəlisi sayılmaq üçün hünər göstərmək, ad qazanmaq, ər olmaq gərək idi.

“Həmzənin qıratı aparması” qolunda Nigar xanım sazı Koroğlunun əlindən alıb acıqlı-acıqlı deyir:

Kal qoşub kotan əkməyən,
Nanın süfrəyə tökməyən,
Arının qəhrin çəkməyən,
Balın qədrini nə bilir? (175,s.44)

İndi də bayatıya fikir verək.

Bağ salıb, gül əkməyən,
Gülün yerə tökməyən.
Balın qədrini nə bilir,
Arı qəhrin çəkməyən? (84,s.233)

Şeirin ikinci bəndi ilə bayatını tutuşduranda bircə şeyin şahidi olursan ki, şeir azacıq təhrif olunmaqla təzədən bayatı şəklinə salınmışdır. Çox güman ki, bu bayatı nə Nigar, nə də digər Çənlibel adamları tərəfindən söylənməmişdir. Sadəcə olaraq çox axıcı olduğuna görə həmin şeir dildə-ağızda gəzərkən heç bəlkə onu söyləyənlərin özləri də bilmədən təhrif olunaraq bayatı şəklinə düşmüşdür.

Ömumiyyətlə, Koroğlu ruhu və nəfəsi ilə yoğrulmuş belə bayatılar çoxdur. Onlardan bir qismini Koroğlunun, Aşıq Cünunun, Çənlibel xanımlarının, dəlilərin adları ilə bağlamaq nə qədər əsassızdırsa, bu bayatıların Koroğlu, Aşıq Cünun, Çənlibel xanımları və dəlilərlə tərəfindən söylənmədiyini iddia etmək də o qədər əsassızdır. Digər qismini isə sonralar ayrı-ayrı adamlar onların şərəfinə qoşmuşdur.

1.6. “Koroğlu” və idiomlar, hikmətli deyimlər

“Koroğlu” dastanı istər ordakı hadisələrin gerçəkliyi, istərsə də bu hadisələrin təsvirindəki bədiiyin gözəlliyi baxımından xalqımızın ruhuna o qədər doğma və yaxındır ki, onun Azərbaycan türklərinin milli təfəkküründən süzülüb gəldiyinə heç bir şübhə yoxdur. Bəlkə buna görə də dastanı oxuyanlar onu əlindən yerə qoymaq istəmir, aşığın ifasında qulaq asanlar hər şeyi unudub Koroğlu dünyasına qapılırlar. Məncə dastana bu cür

böyük xalq məhəbbətinin kökləri, qaynaqları hər şeydən öncə, onun dilinin saflığı, şirinliyi və duzluluğu ilə bağlıdır. Bu şirinliyi və duzluluğu isə dastanın qanına-iliyinə hopmuş frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələr, hikmətli deyimlər, bədii təsvir vasitələri, atalar sözləri və məsəllər yaratmışdır.

Xalqın qədimliyini təsdiqləyən amillərdən biri onun dilinin zənginliyidirsə, dilin qədimliyini şərtləndirən əsas amil onun lüğət tərkibi ilə yanaşı, frazeoloji birləşmələrlə, idiomatik deyimlərlə, bədii təsvir vasitələri, atalar sözü və məsəllərlə zənginliyi. Dilin ən güclü inkişaf mərhələlərində yaranan hər bir frazeoloji birləşmənin, idiomatik deyimin, atalar sözü və məsəlin canlı danışıqda sabitləşməsi, qəlibləşməsi, yaşamaq haqqı qazanması üçün bəzən yüzilliklər çox qısa zaman hesab olunur. Çünki bu cür *“sabit birləşmələrin mənası onları əmələ gətirən sözlərin mənacə az və ya çox dərəcədə qaynayıb-qarışması nəticəsində əmələ gəlir”* (247,s.156). Təbiidir ki, bu deyimlər ilk dəfə bir nəfər tərəfindən söylənir, sonra dildən-dilə, ağızdan-ağıza düşüb cıllanır, püxtələşir, gəlib bizə çatana kimi min illəri arxada qoyur. Bəzən bir əsr boyu vur-tut beş-on frazeoloji ifadənin, idiomatik deyimin, atalar sözü və məsəlin yaranıb yaşamaq haqqı qazanması da yuxarıdakı fikrin təsdiqi kimi səslənir.

“Koroğlu” qəhrəmanlıq eposudur və burada vurub-tutmaq, asıb-kəsmək, hədə-qorxu gəlmək adi haldır. Lakin bu adi halların qeyri-adi ifadələrlə təsviri çox zaman adamı heyrətə gətirir. Bir adamın bərk qorxduğunu ifadə etmək üçün dilimizdə çoxlu idiomlar var. “Koroğlu” dastanında da bu frazeoloji birləşmə və idiomlardan yerinə uyğun olaraq elə gözəl istifadə edilmişdir ki, həmin ifadənin ordan götürülməyi hadisələrin təsvirindəki bədiiyi heçə endirə bilər. “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Telli xanım özünü Koroğlu kimi qələmə verir və Aşıq Cünunu zindandan azad edir. Bunu eşidən Cəfər paşanın nə cür qorxduğu “qarın ağrısına düşmək” idiomu ilə çox gözəl ifadə olunmuşdur: *“Cəfər paşanın dərdi bir idi, oldu, yüz. Düşdü qarın ağrısına ki, işdi, indi xotkardan hökm çıxınca, paşalar gəlincə, Koroğlu Ərzurumun üstünə gəlsə, mən nə eləyəcəyəm?”* (171,s.64).

Bu qorxu həyəcan qarışıq bir qorxuydu, ona görə “Cəfər paşa qarın ağrısına düşmüşdü”. Keçəl Həmzənin Qıratı apararkən Koroğlunun onun dalınca gəldiyini görəndə nə cür qorxduğu tamam ayrı şəkildə təsvir olunmuşdur: *“Bir də diqqət eləyəndə gördü budu, Koroğlu Qıratın üstündə elə gəlir, elə gəlir ki, ley kmi. Keçəl Həmzənin tüpürçəyi qurudu. Ha udqundu, gördü yox, ağzının suyunu uda bilmir”* (171,s.158).

Cəfər paşanın keçirdiyi qorxu paşa qorxusu idi. Keçəl Həmzə isə paşa qorxusu yox, bir keçəl qorxusu keçirmişdir. Bu iki qorxu hissi bir-birindən paşa və nökrər qədər fərqlənirdi. Ona görə də dastanda Keçəl Həmzənin keçirdiyi qorxu hissiylə Cəfər paşanın keçirdiyi qorxu hissi arasında çox böyük fərq vardı və bu fərqi nəzərə çatdırmaq üçün idiomlar çox ustalıqla seçilmişdir.

“Koroğlunun İslambul səfəri” qolunda evində qonaq qaldığı qarı Koroğluya deyir: *“Sənin adını eşidəndə pəhləvanlar gizlənmək üçün siçan deşiyi axtarırlar”* (171,s.33).

“Düratın itməyi” qolunda Koroğlu ilxıçı paltarı geyinib Qara xanın yanına gedir. Orda Koroğlunun diri-diri danışmağından Qara xanın qorxuya düşdüyü belə təsvir olunur: *“Qara xan bunun belə diri danışmağından şübhələnmişdi. Düzdü, Koroğlu olmağını güman eləməirdi, amma elə ürəyinə üşütmə düşmüşdü”* (171,s.265). Birinci misaldakı “siçan deşiyi axtarmaq”, ikinci misaldakı “ürəyinə üşütmə düşmək” idiomları ifadə olunan fikri həm yetərinə gücləndirmiş, həm də poetikləşdirmişdir. Lakin ikinci misaldakı “ürəyinə üşütmə düşmək” ifadəsinin yerinə “siçan deşiyi axtarmaq” idiomu işlədilsəydi hadisənin təsviri və emosionallığı sönükləşər, cansızlaşardı. Əvvəla, Qara xan Koroğlunu tanımır, sadəcə olaraq onun diri-diri danışmağından şübhələnir. Bu şübhə isə onun ürəyinə bir qorxu salır. Ona görə Qara xanın şübhə qarışıq qorxusu çox canlı təsvir edilmişdir. Ümumiyyətlə, “Koroğlu” dastanında qorxunun neçə növü varsa, o qədər də ifadə formasına rast gəlirik. Bir-birindən az da olsa fərqlənən iki qorxu növü heç vaxt eyni cür ifadə olunmur.

“Göz gördüyündən qorxar”, “quşlar qanad salır, şahlar tük tökür”, “mən kimlə bostan əkdiyimi yaxşı bilirəm” kimi idiom-

lar da ayrı-ayrı məqamlarda qorxunun, zəhmin dərəcəsinə olduğu kimi ifadə etmək üçün işlədilir. “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda Bolu bəy Koroğluya deyir: “Göz gördüyündən qorxar. Mən səndə gördüyümü gördüm” (171,s.276). Sözsüz ki, Bolu bəy bu fikrini “mən səndən qorxuram” kimi adi cümləylə ifadə etsəydi, hadisənin təsviri bu cür obrazlı və gözəl alına bilməzdi.

Yenə həmin qolda İsabalı Koroğlunu quyudan çıxardır. Koroğlu ata minib özünü Bolu bəyin qoşununa vurur: “*Qoşun elə bircə dəfə Koroğlunun boyunu gördü. Bayaq ha üz qoydu qaçmağa. Atalar deyiblər ki, göz gördüyündən qorxar*” (171,s.288). Axı bu qoşun Koroğludan gördüyünü görmüşdü.

“Eyvazın Çənlibelə gəlməyi” qolunda Koroğlu Eyvazın atası qəssab Aliya deyir:

Tük tökər məndən paşalar,
Xotkarlar çəkər haşalar. (171,s.111)

“Koroğlunun İstanbul səfəri” qolunda Koroğlu evində qaldığı qarıya deyir ki, sirr saxlaya bilirsənmi?”. Qarı deyir: “*Əv-vələ budu, saxlaram, niyə saxlamıram. İkincisinə qalan yerdə, mən kimlə bostan əkdiyimi yaxşı başa düşürəm*” (171,s.34).

Bu misallardakı idiomlarla paşaların, xotkarların Koroğludan nə cür qorxduqları olduğu kimi ifadə olunmuşdur. Qarı isə Koroğlunun sirrini açmağın nə demək olduğunu “mən kimlə bostan əkdiyimi yaxşı başa düşürəm” idiomu ilə Koroğlunun özünə çox gözəl anlatmışdır. Həmin yerdə yalnız bu idiomu işlətməklə fikri bu cür güclü ifadə etmək olardı.

“Koroğlu” dastanında bir adamın çəkdiyi əzab-əziyyətin, ağrı-acının, ona verilən işgəncənin, bəzi hallarda cəzanın cürbəcür növləri olduğu kimi, hər birinin də özünəməxsus ifadə forması var. “Dərisinə saman təpmək”, “dünyanı başına dar eləmək”, “anadan əmdiyi südü burnundan gətirmək”, “torpağını torbayla daşımaq”, “başında turp əkmək”, “yurdunda bostan əkmək” kimi gözəl frazeoloji ifadələrin çox böyük ustalıqla işlənməsi dastanın bədii dəyərini qat-qat artıran başlıca amillərdəndir. “Dərisinə saman təpmək” idiomuna dastanda sıx-sıx rast gəlinir. “Məhəbbət xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda saz bənd Bəlli Əhmədə de-

yir: “Çıx bayıra sənə deyirəm, yoxsa bu saat gedib paşaya xəbər verrəm, tutub dərinə saman təpər” (171,s.202).

Cəfər paşa Dəmirçioğlunu tutanda onun dərisinə saman təpərdirmək istəyirdi:

Cəfər paşa soydururdu dərimi,

Qəsdi buydu saman təpə pustuma. (171,s.90)

Adamın dərisini soyub yerinə saman təpmək cəzanın ən ağır növlərindən biridir. Bunu ancaq ən qatı düşmənlər edirlər. Dastanda dərisinə saman təpmək “frazeoloji deyimi ilə” Koroğlunun və dəlilərin paşalara, Xotkarlara, sonuncuların da Koroğluya və dəlilərə qarşı barışmaz münasibətləri çox gözəl ifadə olunmuşdur.

“Qulun qaçmağı” qolunda Dəmirçioğlu, Tanrıtanımaz və Bürcüoğlu Məmməd Ələmqulu xanın qoşunu ilə dava başlayıb “dünyanı Ələmqulu xanın başına dar eləmişdilər” (171,s.245).

Koroğlu özü çox zaman xotkarların, paşaların haqsızlıqlarına, qansızlıqlarına qarşı intiqam hissini “onların yurdunda turp əkmək”, “torpaqlarını torba ilə daşımaq” kimi idiomlarla ifadə edirdi:

Göydən ildırım tökdürürəm,

Yurdunda bostan əkdürürəm.

Telli xanım özünü Koroğlu kimi qələmə verib Aşıq Cünunu zindandan qurtarandan sonra keşikçilərə deyir: “Mən Aşıq Cünunu özüm ilə Çənlibelə aparıram. Amma şəhərdə adam qoyuram. Paşaya deyərsən ki, eşidəm, biləm Telli xanıma güldən ağır bir söz deyib, torpağını torba ilə daşıtdıraram” (171,s.64).

“Güldən ağır söz demək”, “torpağını torba ilə daşımaq” idiomlarını bu cümlələrdən çıxarsaq, hadisənin təsvirindəki bədi gözəllik, şirinlik və duzluluq qat-qat azala bilər.

“Güldən ağır söz demək” frazeoloji ifadəsində sözün ağırlığı gülün zərifliyi ilə müqayisə olunmuşdur. “Sözün ağırlığı” və “gülün zərifliyi” qarşılaşdırılaraq gözəl bir idiom yaradılmışdır.

“Torpağını torba ilə daşımaq” idiomuna mənaca çox yaxın olan frazeoloji birləşmələrdən biri də “daşı daş üstə qoymamaq”dır. Yenə həmin qolda Qars paşası qorxu içində Ərəb Reyhana deyir: “Tez ol, nə eləyirsən elə!. Dəlilər şəhərə dolsa, daşı daş üstə qoymazlar” (171,s.303).

İstər “şəhərin torpağını torba ilə daşımaq”, istərsə də “daşı daş üstə qoymamaq” idiomları şəhəri dağıtmaq, yerlə yeksan etmək mənalarını bildirir. Birinci misalda Eyvazın gəzəbi, ikinci misalda isə Qars paşasının qorxusu həmin idiomlarla çox gözəl ifadə olunmuşdur.

İntiqamın, qisasın ən yüngül forması Alı kişinin Həsən xana dediyi “Əlindən gələni əsirgəsən, kişi deyilsən” (171,s.11) idiomu ilə çox gözəl ifadə olunmuşdur.

Koroğlu Toqatda özünü Hasan paşaya aşıq kimi qələmə verir və onun zəndini yanıltmaq üçün guya bir dəfə Koroğlunun onu Qıratın yanına saldığını söyləyir: “*Qərək, başağrısı olmasın, məni itələyib saldılar bu atın yanına. O üç gündə mən nə çəkdim allah bilir. Day, o necə deyərlər, anadan əmdiyim süd burnumdan gəldi*” (171,s.176-177).

Hər hansı bir hadisənin və ya psixoloji ovqatın adı cümlələrlə təsviri həmişə idiomlarla, frazeoloji ifadələrlə təsvirinə nisbətən sönük və cansız olur. İdiomlar fikrin poetik ifadəsini gücləndirir, emosionallığını artırır, dili sirinləşdirir və dadını-duzunu çoxaldır. Bir adama inanmayanda, onun hərəkətlərindən, baxışından, duruşundan, şübhələndə “mən sənə inanmıram”, yaxud “mən səndən şübhələnirəm” deyəndə sözün poetikliyi itir, emosional təsiri zəifləyir, deyim adiləşir. Ancaq onların əvəzinə “gözüm səndən su içmir” deyəndə sözün poetikliyi üzə çıxır, fikrin ifadəsi gözəlləşir, sözün insan hissələrinə, duyğularına göstərdiyi təsir qat-qat güclənir. “Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolunda Nigar xanım Koroğluya deyir: “*Dayan, Koroğlu! Əvvəlcədən mənim bu işdən gözümlə su içmir*” (171,s.208). Nigar xanım bu işdən şübhələndiyini çox gözəl ifadə etmişdir.

Koroğlu Toqatda Qıratı tövlədən çıxarıb minir və Hasan paşanın qabağında cövləyə gətirir. Paşalardan biri Hasan paşaya deyir: “Hasan paşa, mənə nə deyəcəksən, de, sən bu aşığın gözüm su içmir” (171,s.186). Hasan paşa ona deyir: “*Yox, əşi. Yanı biz o qədər axmaq olduq ki, o gəlib bizi belə biləyinə sardı*” (171,s.186). Paşa deyir: “*Hasan paşa, sən mənim sözümü gəribçiliyə salma*” (171,s.186).

“Gözüm su içmir”, “biləyinə sarımaq” (bunun “barmağına dolamaq” şəkli də var), “Sözü qəribçiliyə salmaq” kimi idiomların yerli-yerində seçilməsi və işlədilməsi doğrudan da dastanın bədii siqlətini qat-qat artırmış, fikrin poetik ifadəsini gücləndirmiş, söhbəti şirinləşdirib, dada gətirmişdir. Eyni məna daşıyan, eyni fikri ifadə edən “gözüm səndən su içmir” frazeoloji birləşməsi ilə “Sənə inanmıram” cümləsini yanaşı qoyduqda, fikrin poetik, obrazlı ifadəsi baxımından onların arasındakı fərq aydın nəzərə çarpır.

Bir adamın hirsələndiyini, əsəbiləşdiyini ifadə etmək üçün bu gün də dilimizdə “cin atına minmək”, “cini tutmaq” idiomlarından geniş istifadə olunur. “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Aşıq Cünunun Çənlibeldən qayıtmağı Cəfər paşanın qulağına çatanda onun nə cür əsəbiləşdiyi belə təsvir olunur: “*Xəbər yayıla-yayıla axırda gedib Cəfər paşaya çatdı. Cəfər paşa cin atına mindi*” (171,s.61).

“Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda Bolu bəy Koroğlunu namərdliklə tutub Ərzincana gətirir, Hasan paşaya bir namə yazır ki, Dünya xanımı Ərzincana göndərsin: “*Hasan paşa naməni oxucaq məsələni başa düşdü. Bildi ki, Bolu bəy ona inanmır. İstəyir ki, bu yol ilə Dünya xanımı Ərzincana aparıb, Koroğlunu sonra versin, hirs vurdu təpəsinə*” (171,s.281).

Birinci misalda “Cəfər paşa əsəbiləşdi”, ikincidə isə “Hasa paşa hirsələndi” deyilsəydi, hadisələrin təsviri çox sönük, bayağı təsir bağışlayardı. Halbuki “cin atına mindi” idiomu ilə Cəfər paşanın, “hirs vurdu təpəsinə” idiomu ilə də Hasan paşanın həmin anda keçirdikləri əsəbi gərginlik o qədər gözəl və dolğun ifadə edilmişdir ki, dastanı oxuyanda adamın gözləri qarşısında həmin səhnələr olduğu kimi canlanır, oxucuya və ya dinləyiciyə gözlə göründüyündən daha güclü emosional təsir göstərir.

“Koroğlu” dastanında “cini tutmaq” idiomu həm də Qıratın dəlixoyluğunu, Koroğlusuz heç kimə yüyən vermədiyini ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Qıratın dalınca Toqata gələn Koroğlu Hasan paşanı duyuq salmamaq üçün deyir: “*Həkim gorbagor deyir ki, bəs bu atın cini var. Gərək bunun yanında üç gün, üç gecə*

saz çalına, söz oxuna ki, bəlkə bunun cini yata” (171,s.176).

Deməli, Qıratın cini tutanda onun yanında saz çalıb, söz oxumaq lazıymıymış ki, cini yatsın. “Cini tutmaq”, “cini yatmaq” idiomları Qıratın dəliliyini çox gözəl ifadə etmişdir. Əslində Qıratın heç bir dəliliyi yoxuydu, sadəcə olaraq yadların əlinə düşdüyünə görə cini tutmuşdu. Bu da Qıratın nə qədər hissiyatlı, nə qədər sədaqətli olduğunu göstərir.

Alı kişinin Hasan paşa üçün seçdiyi daylar Həsən xanın xoşuna gəlmir. Onda Alı kişi deyir: *“Xan, onda izn ver paşa üçün at seçməyə başqa adam getsin. İlxıda bu daylardan yaxşı at yoxdur. Mən özüm başa düşə-düşə yaxşı atı qoyub pis at seçə bilmərəm. Bu mənim adıma yaraşmaz.*

Bu söz xanı cin atına mindirdi” (171,s.5).

Sözsüz ki, Həsən xanın “cin atına minməyi” Alı kişiyyə baha başa gəldi. Hasan paşanın təklifi ilə Həsən xan Alı kişinin seçdiyi dayların hərəsini onun bir gözünə qiymət elədi. Halbuki bu dayları seçərkən Alı kişi Həsən xana deyirdi: *“Xan sağ olsun, mən ilxıdakı atların hamısını ovcumun içi kimi tanıyıram” (171,s.4).* Gözləri çıxarılandan sonra isə Alı kişi Həsən xana deyirdi: *“Mən sənin qarında can çürütdüm, ilan kimi qabıq qoydum...” (171,s.5).*

“Ovcunun içi kimi tanımaq” idiomu ilə Alı kişinin təcrübəli, səriştəli ilxıçı olduğu, “ilan kimi qabıq qoydum” deyimi iləsə onun xana sədaqətlə qulluq göstərdiyi gözəl ifadə olunmuşdur.

Bir adamı yaxşı tanıyanda, onun hər cikinə-bikinə bələd olanda “dabbaqda gönünə bələdəm” deyirlər. Həm də bu idiom əsasən mənfi mənalarda işlənir, yəni bir adamın pisliliyini, yaramazlığını ifadə etmək üçün “dabbaqda gönünə bələdəm”, yaxud “dabbaqda gönünü görsəm tanıyaram” idiomlarından istifadə olunur. Boly bəy Koroğlunu tutur, Koroğlu özünü qoruqçu kimi qələmə verir. Mehtər Murtuz deyir: *“Bolu bəy, mən neçə illərlə buna mehtərlik eləmişəm. Mən bunun dabbaqda gönünü görsəm tanıyaram” (171,s.271).*

Burada Mehtər Murtuz Koroğlunu yaxşı tanıdığını, onun qoruqçu yox, həqiqətən Koroğlunun özü olduğunu bildirmək və

Bolu bəyi buna inandırmaq üçün bu idiomu işlətməmişdir. Ancaq bu idiomun işlənməsi o qədər də yerinə düşməmiş, ifadə uğursuz seçilmişdir. Çünki Koroğlunun haqqında “dabbaqda gönünü görsəm, tanıyaram” ifadəsini işlətmək xoş təsir bağışlamır. Yuxarıda dediyim kimi, bu idiomu daha çox mənfi mənalarda işlədirlər. Mehtər Murtuz isə Koroğlunu yaxşı tanıdığını başqa cür də ifadə edə bilirdi.

Xotkarlar, paşalar Koroğlunun qanına yerikləsələr də, onun haqqında heç vaxt təhqirli ifadələr işlətmirlər. Onun adına və ləyaqətinə hörmətlə yanaşırlar. Ona görə də həmin ifadənin işlənməsi yerinə düşməmişdir. “Koroğlu” dastanında belə hallara çox az rast gəlinir.

Dilimizdə “yerikləmək” ifadəsi adətən hamilə qadınlar haqqında işlədilir. Ancaq dilimizdə “qanına yerikləmək”, “qanına susamaq” ifadələri də var. “Koroğlu” dastanında “qanına yerikləmək” idiomunun düşmənçilik mənasında işləndiyini görürük. Koroğlu Nigar xanımın naməsini alan kimi yola düşməyə hazırlaşır. Dəlilər yerbəyerdən deyirlər: *“Koroğlu, dəli olma, sənin İstanbulda nə işin var? Bilmirsənmi ki, paşalar sənin qanına yerikləyir”* (171,s.28-29).

Paşaların Koroğlu ilə düşmənçiliyini ifadə etmək üçün “qanına yerikləmək” idiomu çox yerinə düşmüşdür. Başqa heç bir söz bu düşmənçiliyi “qanına yerikləmək” idiomu qədər dolğun ifadə edə bilməzdi. Ən əsası isə odur ki, idiomlar fikrin ifadəsini bədi baxımdan gözəlləşdirir, poetik baxımdan ağırlaşdırır, sənballaşdırır. Ona görə də dəlilər “paşalar səni öldürürlər” yox, “paşalar sən qanına yerikləyir” deyirlər.

“Gözləməkdən gözümün kökü saraldı” idiomu həsrətin uzandığını, səbrin tükəndiyini bildirir. “Durna teli” qolunda Koroğlu Bağdaddan geri dönəndə dəliləri bir yolla göndərüb, özünü başqa yolla gedir. Səhər dəlilər gəlib çıxırlar. Koroğlu deyir: *“Hardasınız? Sizi gözləməkdən gözümün kökü saraldı ki...”* (171,s.144). Koroğlu çoxdan gəldiyini və dəliləri gözləməkdən yorulduğunu “gözümün kökü saraldı” idiomu ilə həm gözəl, həm də poetik ifadə etmişdir.

Şirin dilli, çoxbilmiş, bir az da bic və hiyləgər adamlar haqqında danışarkən xalq arasında “dillə ilanı yuvasından çıxardar”, “şetana papiş tikir” ifadələri işlədilir. “Durna teli” qolunda Xoca Əzizin Qıratı almağa çalışması belə təsvir olunur: “*Qərək, oyan-buyan, Xoca Əziz yağlı dilini işə salıb qoruqçunun hirsini yatır-dı. Atalar deyiblər ki, tacir-tüccar dili ilanı yuvasından çıxardar*” (171,s.127).

İlanı yuvasından çıxarmaq o qədər çətin işdir ki, xalq tacirlərin necə yağlı, şirin dilli olduqlarını ifadə etmək üçün bu idiomu yaratmışdır. İlanı yuvasından çıxardan tacir dilinin ticarətdəki gücünü bu idiom çox gözəl ifadə edir. Xoca Əziz bundan öncə öz bacarığını başqa cür, ancaq yuxarıdakına oxşar şəkildə belə ifadə etmişdir: “*Ticarət deyil ki, min dənə Bağdad tacirini bir xoruza yükləyim*” (171,s.126). Bu idiom da Xoca Əzizin ticarətdəki bacarıq və səriştəsini ifadə etmək baxımından “ilanı yuvasından çıxarmaq” idiomu qədər gözəl və tutumlu deyilmişdir.

Həddindən artıq bic və çoxbilmiş adamları xalq arasında “şeytana papiş tikən” adlandırırlar. Hamını şeytan aldadırsa, görün şeytana papiş tikmək nə deməkdir?! “Koroğlu” dastanında bu idiom bir qədər dəyişdirilmiş şəkildə Bolu bəyin haqqında işlədilmişdir: “*Bolu bəy çox hiyləgər adam idi. O necə deyərlər, şeytana papaq tikib təpəsini də dəşik qoyardı*”.

Bu misalda “papiş” sözü “papaq” sözü ilə əvəz olunsa da, ifadənin daşdığı mənə, məzmun dəyişməmişdir. Bu idiomdakı şeytan və papiş (yaxud papaq) sözləri arasında əslində elə bir bağlılıq yoxdur, çünki şeytan nə papiş geyinir, nə də papaq. Ancaq bu sözlərin birləşməsindən çox gözəl bir idiom alınmışdır. Bir-biriylə adi cümlədə birləşərkən heç bir mənə daşmayan sözlərin yaratdığı idiomlar həmişə çox güclü olur.

Qəcər Alının bicliyi və hiyləgərliyi dastanda bir idiomla gözəl və obrazlı ifadə edilmişdir: “*Bolu bəy yaxşı bilirdi ki, Qəcər Alının müxənnətlikdə, hiyləgərlikdə yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi kotanı, bir o qədər də tapanı işləyir. O istəsə şeytani suya aparıb susuz qaytarar*” (137,s.241).

Bu misalda “Qəcər Alının müxənnətlikdə və hiyləgərlikdə

yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi kotanı işləyir” deyimi ilə onun xarakteri bütün çılpalığı ilə obrazlı şəkildə ifadə olunmuşdur. Təkcə bu ifadə onun nə qədər bic və hiyləgər, namərd və müxənnət adam olduğu barədə aydın təsəvvür yaratmışdır. “Şeytani suya aparıb susuz qaytarmaq” isə hiyləgərliyin, bicliyin son həddinin ifadəsidir. Həm də bu rəqəm Koroğlu dəlilərinin sayı ilə üst-üstə düşür. 7777 dəli və kotan əslində dəlilərin sayını və hiyləgərliyin gücünü çoxaltmaq üçün seçilmişdir.

“İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq” çox maraqlı idiomlardan biridir. Əslində ilanla Seyid Əhməd arasında elə bir bağlılıq yoxdur. Çox güman ki, burada Seyid Əhməd adı da təsadüfən seçilmişdir. Bu idiomun mənası özü qıraqda durub, düşməni başqasının əli ilə vurmaq, dar ayaqda başqasını qabağa verib, özü geri çəkilməkdir. “Koroğlu” dastanında xotkarların, paşaların, xan və bəylərin həm Koroğludan necə qorxduqları, həm də Koroğludan başqalarının əli ilə qisas almaq istədikləri “İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq” idiomu işlədilmədən heç cür bu qədər dolğun və bədii baxımdan gözəl ifadə edilə bilməzdi: *“Elə ki, səs-küy qalxdı, xotkar fikir verib gördü ki, bu danışanların heç biri qoşun çəkib Koroğlunun üstünə getmək fikrində deyil, hamı ondan qorxur. Elə bir təhər eləmək istəyirlər ki, İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutalar”* (171,s.148). “İlanı Seyid Əhməd əli ilə tutur” (98,s.127) atalar sözü ilə tam eyni olan bu idiomla qorxu-həyəcan içində yaşayan paşaların iç üzləri ustalıqla açılmış, onların həmin anda yaşadıkları psixoloji gərginliyin aydın mənzərəsi çəkilmişdir.

Bir işin vacibliyini, təxirəsalınmazlığını, bu işi görmək üçün hər bir anın nə qədər qiymətli olduğunu ifadə etmək üçün dilimizdə çoxlu frazeoloji birləşmələr var. Hasan paşa Bayazidli Əhməd tacirbaşına göndərdiyi namədə yazırdı: *“Səninlə çox vacib işim var. Başını orada islat, burda qırxdır”*. Başını qırxdıran adam başı sulu-sulu hara gedə bilər. Bu idiom qırxdırmaq üçün başını islatmış adamın çağırıldığı yerdə olmasının vacibliyi haqqında çox aydın təsəvvür yaradır.

“Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi” qolunda bu fikrin ifadəsi üçün “yağı daşmaq” idiomu seçilmişdir. Yağı daşan adam

yağını ocaqda qoyub heç yana getməz. Xotkar isə Hasan paşanı çağırmağının vacibliyini ifadə etmək üçün yazmışdı ki, *“gərək əlində yağ da daşsa, qoyub özünü mənə yetirəsən”* (171,s.339).

“Qabağına çöp salmaq” idiomu da bir adamın qoçaqlığını, igidliyini, qorxmazlığını, qabağının qayıtmadığını ifadə etmək məqamlarında işlədilir. Dəli Həsən Koroğlunun qılıncının altından keçib onun qulluğunda durmağa and içir və deyir: *“Düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim qabağıma çöp sala bilməyib”* (171,s.21).

Bir yerə çoxlu adam toplaşanda “ağac atsan yerə düşməz” deyirlər. Bu ifadə həmin yerdə ağacın düşməyi üçün boş yerin olmadığını bildirir. Dəmirçioğlu Ərzurumda bir meydana gəlib çıxır. Baxır ki: *“Vallah burada o qədər adam var, o qədər adam var ki, iynə atsan yerə düşməz”* (171,s.74).

Burada ağac sözü iynə sözü ilə əvəz olunmuşdur. Bu da ora toplaşan adamların daha sıx olduğunu bildirir. Belə yerlərdə adətən çoxlu səs-küy, hay-həşir olur. Bu cür səs-küy, hay-həşir çox zaman “ağız deyəni qulaq eşitmir” deyimi ilə ifadə edilir. Xotkar paşaları yığib Koroğlunu aradan götürmək haqqında məsləhət-məşvərət eləyir: *“Qərək, bu məclisdə bir səs-küy qalxdı ki, ağız deyəni qulaq eşitmədi”* (171,s.148).

Bu cür coşub-daşan, qaynayıb-qarışan məclislərin sakitləşməsi də gözəl bir idiomla ifadə olunur. Hasan paşa Xotkarın yanından qayıdıb Toqatda hamını məclisə yığır və deyir: *“Bilin və ağah olun: Bizim tədbirimiz belədi ki, Koroğlunun üstünə üç tərəfdən qoşun çəkək.... Kim bu üç qoşundan birinin sərkərdəsi ola bilər”* (171,s.150).

Bu məclisin həmin andakı halı dastanda çox gözəl ifadə olunmuşdur: *“Məclisin üstünə elə bil su səpələdilər. Daşdan, divardan səda çıxdı, məclisdən səda çıxmadı”* (171,s.150).

Burada iki gözəl idiom işlənmişdir. Odu-ocağı, yangını söndürmək üçün üstünə su səpirlər. Haylı-küylü məclis ocağı xatırladır və “məclisin üstünə elə bil su səpələdilər” idiomu ilə həmin məclisin durumu obrazlı şəkildə çox gözəl təsvir olunmuşdur. Sönmüş ocağın odu-alovu kəsildiği kimi, susmuş məclisin də

səs-küyü, hay-həşiri sükutla əvəz olunur. Bu da “daşdan, divardan səda çıxdı, məclisdən səda çıxmadı” şəklində dastanda öz poetik ifadəsini tapmışdır.

Bir işi düzəldərkən başqa bir işin korlandığını çox zaman adi cümlələrlə ifadə etmək çətin olur. Belə məqamlarda fikri ifadə etmək üçün idiomlarsız keçinmək olmur. “Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda Abdürrəhman Həsənə deyir: *“Elə et ki, heç kəs səndən şübhələnməsin. Yoxsa işlər şuluq olar. Qaş qayırdığımız yerdə, göz tökərik”* (171,s.230).

Bu söhbəti “yoxsa işlər şuluq olar” cümləsi ilə də bitirmək olardı. O zaman burada fikrin tamamlanmadığı, sözün sona qədər deyilmədiyi hiss oluna bilərdi. “Qaş qayırdığımız yerdə, göz tökərik” idiomu mehtərbaşı Abdurrahmanın Həsənə verdiyi öyüdlərin tamamlandığını bildirir, bir növ bu tapşırımların duvaqqapması kimi səslənir.

Bir adamın tutulmağı, ixtiyarının özündə olmadığı çox zaman “başım əlimdə deyil” idiomu ilə ifadə olunur. “Qulun qaçmağı” qolunda Dəmirçioğlu ərəb atı və qulu Tanrıtanımaza verib deyir: *“Ancaq biz Ələmqulu xanın yanında bircə gün qalacağıq. Sabah axşam Çənlibeldə olacayıq. Olduq, olduq. Olmadıq, onda bilin ki, o necə deyərlər, başımız əlimizdə deyil”* (171,s.249).

Dəmirçioğlu burada fikrini “Ələmqulu xan bizi tutub”, “biz tutulmuşuq” və s. kimi adi cümlələrlə də ifadə edə bilərdi. Ancaq burada fikri daha obrazlı və poetik ifadə etmək üçün “başımız əlimizdə deyil” idiomu işlədilmişdir.

“Gözlərim aydın”, “dilim od tutub yanar”, “nazı ilə oynamaq”, “daşı ətəyindən tök”, “soluğunu dərmək” kimi onlarla digər idiomlar var ki, “Koroğlu” dastanında hər hansı bir fikrin obrazlı və poetik ifadəsi məqsədilə yerli-yerində işlədilmişdir.

“Ballica səfəri” qolunda Koroğlunu sakitləşdirmək istəyən dəlilər ona deyirlər: *“Qorxudan kim sənin ilxına gözünün ucu ilə baxa bilər?”* (171,s.260).

Buradakı göz və uc sözləri adi halda birləşsələr, heç bir mənə daşımayan bir ifadə alınar. Bu idiomda isə onların birləşməsi çox gözəl bir mənə yaratmışdır. “Gözünün ucu ilə baxmaq”

idiomu qorxunu ifadə edir. Halbuki bu idiomu oradan çıxarsaq fikrin ifadəsindəki obrazlılıq və bədiilik tamamilə itə bilər. “Gözünün ucu ilə baxmaq” idiomu yalnız qorxudan nəyəsə baxa bilməməyi deyil, əksər hallarda saymazyan baxmağı, könülsüz baxmağı, hətta baxmaq istəməməyi ifadə edir.

“Koroğlu” dastanı idiomlarla, atalar sözü və məsəllərlə, frazeoloji ifadələrlə, hikmətli deyimlərlə, bədii təsvir vasitələri ilə olduqca zəngindir. Bütün bunlar da dastanın dilini olduqca poetikləşdirmiş, hadisələrin obrazlı ifadələrlə təsvirini təmin etmiş, bütövlükdə onun bədii dəyərini qat-qat yüksəltmişdir. Çox zaman frazeoloji ifadələri, hikmətli deyimləri, atalar sözləri və zərb-məsəlləri bir-birindən ayırmaq çətin olur. Hətta bir-birinə çox oxşayan atalar sözü, məsəl, frazeoloji ifadə, yaxud idiom tapmaq mümkündür. Ona görə də bir çox hallarda atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, hikmətli deyimləri istisnasız olaraq frazeoloji birləşmələrə aid edirlər. Onların fərqli cəhətləri haqqında müəlliflərin fikirləri də müxtəlifdir. Bəzi müəlliflər göstərir ki, idiomlar, ibarələr, hikmətli deyimlər və s. frazeoloji birləşmələrə aiddir.

“Koroğlu” dastanındakı sabit söz birləşmələrini araşdırarkən aydın görünür ki, frazeoloji birləşmələrə əsasən idiomları aid etmək olar. Hikmətli deyimlər, atalar sözləri və məsəlləri isə frazeoloji birləşmələrə aid etmək doğru deyildir. Bütün bunların hamısı isə sabit söz birləşmələridir.

“Koroğlu” dastanında müxtəlif fikirləri və hadisələri daha obrazlı şəkildə ifadə etmək üçün yerinə uyğun olaraq çoxlu hikmətli deyimlərdən istifadə edilmişdir. “Bir əlində iman, bir əlində tuman”, “ölmüşəm, yerdən götür”, “çiynində kəpənəyi, əlində dəyəniyi”, “qiymətdə ağır, vəzndə yüngül”, “dövlət ki var, əl çirkidi”, “iti görüm, qurdu görüm, onu görməyim”, “yətənə yetir, yetməyəni dəş atır” kimi onlarla ifadələr var ki, bunları nə idiom, nə də atalar sözü və məsəl adlandırmaq olmaz.

Koroğlunun Möminə xanımdan olan oğlu Həsənin nadinciyi belə təsvir edilir: “...uşaq yaman nadinc idi. Yətənə yetirdi, yetməyəni bir daş atırdı. Bir neçə dəfə Ərəb paşa çağırıb dəlil-dələyil də elədi. Amma nə dedisə, heç biri Həsənin qulağına

girmədi. Hər nə deyirdilərsə, hamısını bu qulağından alıb, o biri qulağından ötürürdü” (171,s.320-321).

Bu misaldakı “qulağına girmədi” idiom, “yetənə yetir, yetməyənə bir daş atırdı” və “bu qulağından alıb o qulağından ötürürdü” isə hikmətli deyimlərdi. Həsənin ərköyünlüyünü, dəcəlliyini ifadə etmək üçün bu ifadələrin hər biri çox ustalıqla seçilmiş və yerli-yerində işlədilmişdir.

“Koroğlu” dastanının dili idiomlarla, hikmətli deyimlərlə, atalar sözləri və məsəllərlə kifayət qədər zəngin olduğuna görə, buradakı hadisələrin təsviri həmişə təsirli və obrazlı alınır. Dastandakı bu cür sabit söz birləşmələri üzərində aparılan müshahidələr göstərir ki, onların əksəriyyəti “Koroğlu” dastanı yarənıb, formalaşdığı dövrə qədər dilimizdə işlənmiş və sabitləşmiş ifadələrdir. “Gözüm səndən su içmir”, “cin atına minmək”, “ilanı yuvasından çıxartmaq” kimi gözəl idiomların dilimizdə sabitləşmə və işlənmə tarixi çox-çox qədimlərlə bağlıdır. Lakin “qanına yerikləmək”, “quşu qondu”, “qanı qaynadı” kimi idiomların ilk dəfə “Koroğlu” dastanında işləndiyini düşünmək olar.

Ümumiyyətlə, “Koroğlu” dastanı dilimizin şəhdini-şirəsini, dadını-duzunu bütün zənginliklərinə və incəliklərinə qədər canına hopdurub yaşadan ən gözəl bədii söz abidələrimizdən biridir. Azərbaycan türkcəsinin tarixindən, zənginləşə-zənginləşə keçdiyi inkişaf prosesindən, ədəbi-bədii və poetik tutumundan, hər hansı bir fikri və ya hadisəni daha obrazlı ifadə etmək imkanlarının genişliyindən danışarkən təkcə “Koroğlu” dastanını ortaya qoymaqla çox sanballı söz söyləmək olar. Ona görə də “Koroğlu” dastanı yüz illər boyudur ki, xalqımızın dilindən düşmür, sevilir, yaşayır. Araşdırıcıların “Koroğlu” dastanına marağının gündən-günə artmasının da köklərini öncə onun bir qəhrəmanlıq eposu kimi kamilliyində, möhtəşəmliyində, eyni zamanda dilinin ruhumuza doğma və yaxın olmağında axtarmaq lazımdır.

II FƏSİL

KOROĞLU” DASTANI VƏ AZƏRBAYCAN AŞIQ POEZİYASI

2.1. Azərbaycan aşiq şeirində “Koroğlu” motivləri

Yüzlərlə kitaba sığışmaz dərəcədə zəngin olan Azərbaycan ağız ədəbiyyatı xəzinəsində “Koroğlu” dastanının xüsusi yeri var. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatına göstərdiyi təsir baxımından “Koroğlu” dastanı ilə müqayisə ediləcək ikinci bir sənət əsəri tapmaq mümkün deyil. Bunun da birinci səbəbini mənəcə dastandakı şeirlərin həm qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik havası ilə yoğrulmağında, həm də dilinin gözəlliyində və bədii ifadə vasitələri ilə zənginliyində, çox gözəl poetik örnəklər olmağında axtarsaq yanılmarıq.

“Koroğlu” eposunun Azərbaycan aşiq poeziyasına təsirini, hər şeydən öncə, forma və məzmununda axtarmaq lazımdır. Orta əsrlərdə gəraylı və qoşma kimi oynaq, yığcam, asan yadda qalan doğma xalq şeiri şakillərinin divan ədəbiyyatının kölgəsində qaldığı həqiqətdir. “Koroğlu” eposunun yaranması, onun gözəl gəraylı və qoşmalarla zənginliyi bu kölgəni aradan qaldırmış, hətta ayrı-ayrı divan şairlərində gəraylı və qoşmaya maraq oyatmışdır. Şah İsmayıl Xətayi və Füzuli yaradıcılığındakı gəraylı və qoşmalar buna gözəl örnəkdir. “Koroğlu” eposundan sonra Azərbaycan aşiq poeziyasında bir çiçəklənmə dövrü başlamışdır. “Koroğlu” eposu aşiq yaradıcılığının bəhrəsidir. Onun forma yeniliyi, ideya-məzmun dolğunluğu, poetik zənginliyi, dilinin saflığı, ruhunun xalqa doğmalığı bu eposu dillər əzbərinə çevirmiş, aşıqlarımız üçün bir məktəb olmuşdur.

“Koroğlu” eposu qoşma və gəraylıda poetik söz deməyin həm çətin, həm də asan olduğunu ortaya qoydu. Bu asanlıq ondaydı ki, eposdakı qoşma və gəraylıların dili bulaq suyu kimi axıb gedirdi, oxuyan kimi yadda qalırdı, hamıya xoş gəlirdi. Çətinlik ondaydı ki, poetik fikri gəraylı və qoşma qəlibinə salıb yeni söz demək, obrazlılıq yaratmaq, təkrarçılıqdan və bəsitlikdən qaçmaq, oxucu qəlibinə yol tapmaq sənətkardan böyük bir hünər

tələb edirdi ki, bunun arxasında güclü istedad, xüsusi qabiliyyət, zəngin söz ehtiyatı və qeyri-adi duyum dururdu. Elə bunu görənlər Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Qaracaoğlu, Xəstə Qasım kimi adlısanlı ustadlar öz hünərlərini qoşma və gəraylıda sınaqdan, sınaqdan üzü ağ çıxdılar. Onların hər biri öz yaradıcılığı ilə xalqın dilində və xalq şeiri şəkillərində ölməz söz inciləri yaratmağın mümkünlüyünü sübut etdi. Bütün bunlar “Koroğlu” toxumunun Azərbaycan aşığı poeziyası zəminində üzə çıxan cüvərləriydi.

Azərbaycan aşığı ədəbiyyatındakı ideya-məzmun dolğunluğunda, forma rəngarəngliyində, fikrin obrazlı ifadə zənginliyində, poetik sözün öz mərtəbəsinə ucalmasında bir qaynaq kimi “Koroğlu” eposunun danılmaz rolu olmuşdur. Bu eposun yaranması aşığılarımızı təkrarçılıqdan qaçmağa, daha poetik düşünməyə, fikri yığcam və obrazlı deməyə, dilimizin zənginliyindən ustalılıqla və yaradıcılıqla bəhrələnməyə, onun şəhdini-şirəsini poeziyaya gətirməyə, köhnələri yaşatmaqla və təkmilləşdirməklə yeni-yeni şeir şəkilləri yaratmağa, insan qəlbinin dərinliklərinə baş vurub ən kövrək hiss və duyğuların canlı və emosional təsvirini verməyə sövq etmişdir. Çünki artıq aşığılarımızın yaddaşında Koroğlu şeirləri kimi gözəl və mükəmməl poetik nümunələr vardı. Bunlar aşığı poeziyası üçün demək olar ki, bir meyara çevrilmişdir. Hər bir saz-söz ustası yaxşı bilirdi ki, Koroğlunun şeirlərindən zəif, sönük şeirlər yazsalar onlar yaşamayacaq. Koroğlu şeirlərinin Azərbaycan aşığı poeziyasına çox güclü təsir göstərməyinin səbəbini də onlara böyük məhəbbətlə yanaşı, yuxarıdakı məsuliyyətdə axtarsaq səhv etmərik.

Azərbaycan aşığı poeziyasında Koroğlu, Nigar, Eyvaz, Qırat, Çənlibel, Misri qılınc adlarına çox tez-tez rast gəlinir ki, bunlar Koroğlu poeziyasından bəhrələnmənin ilk görünləridir. Gədəbəy rayonunda yaşayıb-yaratmış məşhur el şairi Miskin Vəli “Qocalanda” qoşmasında Koroğlunun qocalığını göz önünə gətirərək onu ürək ağrısıyla belə ifadə etmişdir:

Vaxt gəlir son qoyur ər savaşına,
Zəhər qatır mərd igidlər aşına.

İnsafdımı Qoç Koroğlu başına
Gəlir gen dünyası dar qocalanda. (209,s.21)

Və yaxud Aşıq Əkbər bir gəraylısında Koroğlunu və Nigarı anaraq onların ikisini də Çənlibeldə qoşa görmək arzusunu dilə gətirmişdir:

Müjdə versin bahar yeli,
Sənəmlər bürüsün eli.
Koroğlunun Çənlibeli
Telli Nigarsız olmasın. (32,s.9)

Azərbaycan aşıqları öz qəhrəmanlarını öyərək onları çox zaman Koroğluya bənzətmişlər. Tovuzlu Xəyyat Mirzə “Elədi” müxəmməsində Qandal Nağının Koroğlu kimi nəre çəkdiyini belə öyürdü:

Qıy vuranda nərəsi
Koroğlu Rövşən kimidi. (144,s.63)

Koroğlu poeziyasından bəhrələnmənin daha geniş mənzərəsini igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq, düzlük, etibar, sədaqət, şücaət, cəsərət kimi ülvü duyğuların tərənnümündə görürük. XVI əsrdən üzü bəri Azərbaycan aşıq şeirində bu duyğuların, hissələrin tərənnümü dərin iz qoymuşdur ki, bu da birbaşa Koroğlu təsirinin bəhrəsidir.

Mərd odur ki, işin tuta mərd ilə,
Ər istəsən, keç namərddən, ər dilən. (49,s.7)

Bu poetik ruhu biz Qurbanidən tutmuş XX əsrdə yaşamış aşıqlarımızda qədər bütün saz-söz ustadlarımızın yaradıcılığında hiss edirik. Aşıq Şəmşir də bir qoşmasında Qurbani kimi, mərdliyi, igidliyi hər şeydən üstün tutur, hətta tülkü kölgəsində yatmaqdan daha şirə yem olmağı daha münasib sayırdı:

Qoy səni şir yesin, şir parçalasın,
Tülkü kölgəsində yatana kimi. (55, s. 229)

Bu misralardakı hiss və duyğular əslində aşıq şeirimizin ruhuna hopmuş Koroğlu nəfəsindən başqa bir çey deyil. Biz bu nəfəsi bəzi hallarda yalnız duyur, hiss edir, bəzi hallarda isə həm duyur, həm də gözlərimizlə görürük. Bunları o vaxt görürük ki, ayrı-ayrı aşıqlarımızın şeirlərində Koroğlunun ya bir misrası, ya

bir beyti, ya da bir bəndi boy göstərir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, Koroğlu misraları yaddaşına hopmuş aşıqlarımız şeir qoşarkən özlərindən asılı olmayaraq onları təkrarlamışlar. Çox vaxt Koroğlu şeirlərindəki psixoloji ovqat da saxlanmışdır.

Koroğlu şeirlərinin özündən sonra yaranmış aşıq poeziyasına təsirinin bu qədər geniş miqyas almasına birinci növbədə onun öz daxili dünyasını yüksək poetik ustalıqla ifadə etməsi səbəb olmuşdur. Sədnik Paşayevin bir fikrini burda xatırlatmaq çox yerinə düşür: *“Hər hansı bir sənətkarı daha yaxşı tanımaq üçün, ilk növbədə onun ədəbi irsini tam şəkildə toplamaq və həmin material əsasında araşdırmalar aparmaq lazımdır”* (237,s.21). Koroğlunun şeirləri onu bir qəhrəman kimi də, bir aşıq və şair kimi də bütün cəhətlərdən göstərmək gücündədir. Koroğlunun özü və sözü aşıq ədəbiyyatında kişiliyin, mərdliyin, igidliyin, qəhrəmanlığın, sədaqətin, məğrurluğun, ağsaqqallığın, böyüklüyün ifadə meyarına çevrilmişdir. Xalqın da bu cür şeirlərə həmişə böyük marağı olmuşdur. Ona görə də Koroğlu şeirlərindən bəhrələnməyən, onun yaradıcılığının izləri olmayan aşıq tapmaq çətindir. Bəkir Nəbiyev poeziyanın xalq tərəfindən daha çox sevilməsində məhz bu cəhətin əhəmiyyətinə diqqət yetirərək yazır: *“Əsl şairin özünü, öz daxili aləmini ifadəsi məhz bu zəmində kütlələrin malı olur, ədəbiyyatın tarixində yaşayır, sənətkarın özündən sonra da insanlara xidmət göstərməklə, onları uca zirvələrə səsləməkdə davam edir”* (225,s.146).

Koroğlunun çox gözəl və dillər əzbəri olan “Kimdən öyrəndin” gəraylısına bir çox nəzirələr yazılmışdır. Onlardan birinin də müəllifi Aşıq Hüseyn Cavandır. Hər iki şeir gəraylı şəkildə olub, rədifləri də eynidir. Hətta iki misra Koroğludan, iki misra da Aşıq Hüseyn Cavandan götürüb bir bənd düzəldəndə onların yamandığı o qədər də hiss edilmir:

Koroğlunun gözəl yarı,
Küsməyi kimdən öyrəndin? (66,s.184)

Ay qabağa cığa teli
Düzməyi kimdən öyrəndin? (45,s.66)

Burada birinci beyt Koroğlunun, ikinci beyt isə Aşıq Hüseyn Cavanındır. Koroğlu misralarının arxasınca Hüseyn Cavanın “Xumar-xumar ala gözü Süzməyi kimdən öyrəndin?!” misralarını da oxuyanda yenə adama elə gəlir ki, bunlar hamısı şeirin bütöv bir bəndidir. Burda təkçə şeirin forması eyni olmayıb, fikir və deyim o qədər doğmadır ki, elə bil hər iki beyti ya Koroğlu, ya da Aşıq Hüseyn Cavan demişdir.

Aşıq Əsədin də “Kimdən öyrəndin” gəraylısının Koroğluya nəzirə yazıldığını aşağıdakı misralardan aydın görmək olur. Onun:

Qəfildən könlüm evini

Yıxmağı kimdən öyrəndin? (39,s.21) –

misralarını oxuyanda bir anlıq adama elə gəlir ki, onlar Koroğlunun şeirindən götürülmüşdür. Koroğlu deyir:

Sən mənim dəli könlümü

Yıxmağı kimdən öyrəndin? (66,s.184)

Yenə Aşıq Əsədin:

Mən sənin dərdindən bil ki, bihuşam.

Mey ki, içməmişəm, necə sərxoşam, (38,s.65) –

misraları da Koroğlunun “Badələr içmişəm, hələ sərxoşam, Qorx o günümdən ki, qaynayam, coşam” (66,s.253) misralarını yada salır.

Müşahidələr göstərir ki, şeir dilimizin saflaşmasında və gözəlləşməsində, oynaqlığının və ritmikliyinin artırılmasında, poetik və emosional təsirinin güclənməsində Koroğlu poeziyası ən güclü mənbələrdən biri olmuşdur: *“Poetik dilin zənginləşməsində folklor nəfəsi ciddi rol oynadı: ağır yazı tərzindən, yorucu təhkiyədən sonra bu sayaq yüngül, oynaq yazı təzi təngnəfəsliyi qismən aradan qaldırdı, nəsr və şeir dilimizə qıvrıqlıq, dinamiklik gəldi”* (283,s.160). Kamil Vəli Nərimanoğlunun bu fikirlərinin doğruluğuna inanmaq üçün təkçə “Koroğlu” eposunun Azərbaycan aşıq şeirindəki təsirinə diqqət yetirmək kifayətdir. Koroğlu şeirlərinin dilindəki saflıq, duruluq, obrazlılıq büsbütün aşıq şeirimizə keçmişdir. Koroğlunun “Müxənnətin sözü ilə” misrasına olduğu kimi rast gəldiyimiz Tufarqanlı Abbasın “Ol-maz” rədifli gəraylısında bunu aydın görürük:

Kabab yanar közü ilə,
Danış yarın özü ilə.
Müxənnəslər sözü ilə
Yar ha yardan yaman olmaz. (269,s.68)

Koroğlu deyir:

Qoyun otlar quzu ilə,
Ayağının tozu ilə.
Müxənnətin sözü ilə
Üzün məndən niyə döndü?! (66,s.185)

Hər iki gəraylıda söhbət yarın yardan inciməyindən, küsməyindən gedir. Koroğluda “Müxənnət ” tək halda, Aşıq Abbas Tufarqanlıda isə cəm halda verilmişdir. Bu iki bənd arasında sözlərin, misraların yox, fikrin, ovqatın, onları ifadə formasının oxşarlığına diqqət yetirmək lazımdır.

Koroğlunun “Üzün məndən niyə döndü” gəraylısının sonuncu bəndini Daşkəndli Məmmədsöyünün aşağıdakı bəndi ilə yanaşı qoyanda az qala onların arasında fərq axtarmaq adamın yadından çıxır. Şair Məmmədsöyün deyir:

İgidin dönməsin əhdi,
Yana çevrilməsin təxti.
Məmmədsöynün qara bəxti
Yatıb oyanmaz, oyanmaz. (262,s.50)

Koroğlu deyir:

İgidin yatmasın bəxti,
Yana çevrilməsin taxtı.
Koroğlunun məlul vaxtı
Üzün məndən niyə döndü. (66,s.185)

Bu bəndin hər ikisində ikinci misra eynidir, birinci misralar isə bir-birindən çox elə də fərqlənmişdir. Əslində “Məmmədsöynün qara bəxti Yatıb oyanmaz, oyanmaz” misralarındakı fikir Koroğlunun birinci misrasında “İgidin yatmasın bəxti” şəklində ifadə edilmişdir. Az qala təkrarı xatırladan bu cür yaxınlığı Dəmirçioğlunun dilindən deyilmiş bir bəndlə Varxiyanlı Aşıq Məhəmmədin bir bəndi arasında da görürük.

Dəmirçioğlunu dindir,
Suçunu boynuna mindir.
Biz iki dəlini öldür,
Paşa, qıyma Eyvaz xana! (66,s.152-153)

Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd deyir:
Gəl bir Məhəmmədi dindir,
Suçunu boynuna mindir.
Öldürürsən özün öldür,
Qanım səndən alan yoxdu. (61,s.154)

Burada ikinci misralar eynidir, birinci misralarda yalnız müəlliflərin adı ayırıdır. Əslində üçüncü misralar arasında da fərq axtarmağa dəyməz.

Bunlara oxşar üçüncü bir misalı da Dollu Mustafanın şeirlərindən gətirmək istəyirəm. Dollu Mustafa deyir:

Həsən yorğun atı neylər,
Bu dərđini kimə söylər.
Mustafa iltimas eylər,
Qaldırın, qızlar, qaldırın! (61,s.360)

Koroğlu deyir:

Eşidər paşalar, bəylər,
Şadlıq xəbərini söylər.
Koroğlu iltimas eylər,
Bala, incitmə Qıratı. (66,s.178)

Şair Məmmədsöyün, Aşıq Məhəmməd və Dollu Mustafanın şeirlərilə Koroğlu şeirləri arasındakı bu qədər yaxınlıqlar, az qala təkrarı xatırladan oxşarlıqlar adamı heyrətə gətirir. Bunların səbəbini düşünmək lazımdır. Bəllidir ki, bu aşıqların heç biri Koroğluya nəzirə qoşmayıb. Ayrı-ayrı misra və bəndlərin eyniliyi, təkrarı onların Koroğlu şeirlərindən böyük bir sənətkarlıqla, ustalıqla bəhrələndiklərini söyləməyə də əsas vermir. Bunları nəzirə və bəhrələnmə adlandırmaq doğru olmaz. Bunu ancaq belə başa düşmək olar ki, “Koroğlu” dastanından böyük söz ustadlarımızın yaddaşlarına həkk olunmuş misralar özlərindən asılı olmayaraq süzülüb yeni qoşduqları şeirlərin misraları ilə qarışmışdır. Varxiyanlı Aşıq Məhəmmədin şeirinin dördüncü misrası da Nigarın dilindən söy-

lənmiş “Yoxdu” rədifli gəraylının sonuncu misraları ilə o qədər yaxından səsləşir ki, birinci gəraylının ayrı-ayrı bəndlərini ikincinin ayrı-ayrı bəndləri arasında əritmək olur və onlar eyni gəraylının ayrı-ayrı bəndləri kimi səslənir. Aşıq Məhəmməd deyir:

Öldürürsən özün öldür,
Qanı səndən alan yoxdur. (61,s.154)

Nigar xanım deyir:

Bu fələkdən qisasımı
Nə zamandı alan yoxdu. (66,s.112)

Bu şeirlərin forma eyniliyi məzmun oxşarlığını daha da gücləndirmişdir.

Aşıq Nəcəfin “Yoxdur” gəraylısının ayrı-ayrı misraları ilə Nigar xanımın dilindən söylənmiş gəraylının misraları arasında doğmalığ, yaxınlıq aydınca duyulur: Aşıq Nəcəf deyir:

Bir bölük obadan, eldən
Məni yada salan yoxdu. (244,s.169)

Nigar xanım deyir:

Ah çəkməkdən bağrım bişib,
Bircə yada salan yoxdu. (66,s.112)

Belə oxşarlığı digər misralar arasında da tapmaq olar.

Aşıq Alının “Olmadı” rədifli qoşması da istər-istəməz Nigar xanımın dilindən deyilmiş gəraylını yada salır. Aşıq Alının qoşmasındakı “yada salan olmadı”, “halıma qalan olmadı” ifadələri yaddaşımızı oyadır və Nigar xanımın “yada salan yoxdu”, “qayıd-ma qalan yoxdu” misraları səslənir qulaqlarımızda. Aşıq Alı deyir:

Dost dostu çağırdı, qohum qardaşı,
Mən qəribi yada salan olmadı. (262,s.68)

Və yaxud:

Analar oğulnan, bacı qardaşnan,
Heç mənim halıma qalan olmadı. (262,s.68)

Bu misraların qarşısına Nigar xanımın aşağıdakı misralarını çıxarmaq olar:

Ah çəkməkdən bağrım bişib,
Bircə yada salan yoxdu. (66,s.112)

Və yaxud:

Günüm ahü-zar görünür,
Bir qaydım qalan yoxdu. (66,s.112)

Bu nümunələr arasındakı yeganə fərq Aşıq Alının şeirinin qoşma, “Koroğlu”dan götürülmüş şeirin gəraylı olmasıdır. Əgər bu fərq olmasaydı, onları əkiz gəraylılar və ya qoşmalar adlandıra bilərdik. Aşıq Alının “Oldu” gəraylısının ayrı-ayrı misraları ilə Koroğlu misralarının ərişi, argacı bir-birinə çox oxşayır, onların yalnız toxunuşunda fərq var:

Yeriş etdi qəm ləşkəri,
Könlüm şəhri talan oldu. (26,s.12)

Neçə şəhərlər talarsan,
Sən tək şəhri-talan yoxdu. (66,s.113)

“Şəhri-talan” ifadəsi Koroğlunun poetik tapıntısıdır. Həm də bu ifadə özündən əvvəlki misrayla təzad yaratdığına görə, onun emosional təsiri qat-qat güclənmişdir. Aşıq Alı da Koroğlunun bu poetik tapıntısından ustalıqla bəhrələnib gözəl bir gəraylı qoşmuşdur.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında “Dağlar qoynunda-qoynunda” rədifli şeirə ilk dəfə “Koroğlu” eposunda rast gəlinir. Aşıq Alı da Koroğlunun “Dağlar qoynunda-qoynunda” gəraylısı ilə eyni rədif üstündə bir gəraylı qoşmuşdur:

Çoxlarını ağlar qoyub
Dağlar qoynunda-qoynunda. (27,s.8)

Bu ənənə sonrakı aşıq yaradıcılığında da davam etdirilmişdir. Azafli Mikayılın məşhur “Dağlar qoynunda-qoynunda” gəraylısının da Koroğlu təsiri altında düzülüb-qoşulduğu şübhə doğurmur:

Qoca qartal, nə gəzirsən
Dağlar qoynunda-qoynunda. (59,s.8)

Azafli Mikayılın “Bənzər” gəraylısını oxuyanda Koroğlunun “Bənzərsən” vücutnaməsini xatırlamamaq olmur. “Bənzər” gəraylısında Azafli Mikayıl qocalıqdan şikayətlənsə də, şeir başdan-başa Koroğlu qoşmasının təsiri altında düzülüb-qoşulmuşdur. Gəraylının:

Daha canda dan sökülüb,
Kırpık gedib, qaş tökülüb,

Hicran əyib, bel bükülüb,
Ömür qopmuş tağa bənzər. (59,s.11) –
bəndini oxuyan kimi Koroğlunun aşağıdakı bəndi yada düşür:
Əllisində əlif qəddin çəkilər,
Altmışında ön dişlərin tökülər.
Yetmişində qəddin, belin bükülər,
Karvanı kəsilmiş yola bənzərsən. (175,s.82)

Birinci şeirdə qaşın, ikincidə dişin tökülməyindən, hər ikisində belin bükülməyindən təəssüflənən sənətkarlardan biri özünü “qopmuş tağa”, o biri isə “karvanı kəsilmiş yola” bənzədir. Qafiyələrin eyniliyi ifadə formasının yaxınlığından, bir-birinə doğmalığından yaranmışdır. Hər iki şeir uğurlu poetik nümunədir.

Ayrı-ayrı sənətkarların bir-birindən bəhrələnməsində türkün qan yaddaşının oynadığı rolunu unutmamaq olmur. Qaracaoglanın, Aşıq Ələsgərin və Səməd Vurğunun “Dağlar” şeirlərindəki oxşar notlardan danışan M.Hacıyeva doğru olaraq yazır ki, “*eyni rədifli bu şeirlərin heç biri mexaniki olaraq yaranmayıb, yeni şeirin poetikasına mexaniki olaraq gətirilməyib. Adı çəkilən sənətkarların hər biri ilk növbədə ümumtürk qan yaddaşından öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə uyğun tərzdə təsirlənmişlər və bu prosesdə özünəməxsusluğu qoruyub saxlamışlar*” (123,s.178).

Azərbaycan aşıq poeziyasında ilk “Dağlar” rədifli şeirin müəllifi də Koroğludur. Koroğlunun şeirindən sonra aşıqlarımız çoxlu “Dağlar” şeiri düzüb-qoşmuşlar. Bunların çoxu Koroğlunun “Dağlar” şeirinin təsiri altında yaranmışdır. Burada həm qan yaddaşı, həm də “Koroğlu” eposunun dillər əzbəri olması böyük rol oynamışdır. Koroğlu dağları özünə qardaş bilir və onların sirr saxlayan yaxşı sirdaş olduqlarını yada salır:

Neçə tacir-tüccar səndə gizlədim,
Açmadın sirrimi sirdaşım dağlar. (66,s.308)
Aşıq Alı da dağlarda neçə-neçə sirlər olduğunu bilirdi:
Qeyrət gördüm zənənində, ərinədə,
Neçə sirr var bu dağlarda, dərində. (51,s.109)

Sonrakı aşıqlarımızın yaradıcılığında dağların tərifləri daha geniş yer tutur.

Koroğlunun “Bağ bəsləyib, qızıl gülün dərməsən, Dərib, dərib yaylıq üstə sərməsən” (66,s.336) misralarının təsirinə bir çox aşıqların yaradıcılığında rast gəlinir. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı xəzinəsinə “vəzndə yüngül, qiymətdə ağır” bir töhfə vermiş Yəhya bəy Dilqəmin bənzərsiz qoşmalarından birinin aşağıdakı bəndinə fikir verin:

O qızıl gülləri dərməyən Dilqəm,
Dərib pünhan yerə sərməyən Dilqəm. (292,s.6)

Yəhya bəy Dilqəmin misralarının “Koroğlu”dan götürüldüyü və bir az da cilalanaraq gözəlləşdirildiyi göz önündədir. Koroğlunun həmin misralarının təsirinə Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım kimi böyük söz ustadlarımızın yaradıcılığında da rast gəlinməsi bu zənginliyin bəhrəsidir. Xəstə Qasım deyir:

Qızılgülü dəstə-dəstə dərginən,
Dəribən də yaylıq üstə sərginən. (143,s.30)

Tufarqanlı Abbas deyir:

Abbas deyər: qızılgülü dərginən,
Dərib-dərib sinən üstə sərginən. (49,s.20)

Miskin Əlinin bir şeirində Koroğlu misralarından birincisinə olduğu kimi, ikincisinə dəyişdirilmiş şəkildə rast gəlinir:

Qızıl gülü dəstə-dəstə dəreydim,
Dərib öz əlimlə dosta verəydim. (62,s.213)

Yuxarıdakı misraların hamısı 11 hecalı olduğundan bir-birinin təkrarını xatırladır. Onların 8 hecalı formasına da rast gəlinir:

Qızıl gülü dəstə dərsən,
Dəribən dostuna versən. (63,s.160)

Bu sətirlərə bir neçə aşığın yaradıcılığında rast gəlinməsi belə təəssürat oyadır ki, onların hamısı eyni qaynaqdan gəlir. Həmin qaynağın “Koroğlu” eposu olduğunu aparılan təhlillər də aydın göstərir. Başqa sözlə desək, yuxarıdakı şeirlərin hər birinin puçuru Koroğlu şeirindən götürülüb Tufarqanlı Abbas, Yəhya bəy Dilqəm, Xəstə Qasım və s. kimi dahi söz ustadlarımızın poetik ağaclarına calaq vurulmuşdur.

Koroğlu şeirlərindən bu qədər geniş şəkildə bəhrələnməyə onun şeirlərinin dilindəki saflıq, gözəllik, bədii təsvir və ifadə va-

sitələri ilə zənginlik səbəb olmuşdur. Tofiq Hacıyev bu fikri belə ifadə etmişdir: *“Məlumdur ki, ədəbi dilin üslubları üçün seçmənin mənbəyi xalq dilidir: xalqın dilində hər cür düşüncənin, meyl və arzusunun tələbinə, ölçüsünə müvafiq nitq materialı var”* (121,s.89). “Koroğlu” eposunun dili bu cür poetik materialla doğrudan da zəngindir. Bəzən Koroğlunun ayrı-ayrı şeirlərindəki misra və fikirlərə başqa aşıqların eyni şeirində, bəndində, hətta eyni beytində rast gəlinir. Aşıq Bəstinin “Uçubdu könlümün bürcü-barısı, Neçə bəna ilə hörə bilmirəm” (30,s.43) misralarını oxuyan kimi Koroğlunun “Bənnasız hörgü hörülməz” və “Şığıyıb düşmana qəddini bükər, Girəndə şəhərə bürc-barı sökər” misraları yada düşür.

Sonu saitlə bitən sözün ardınca saitlə başlayan söz gəldikdə, hecanın sayını və bölgüsünü saxlamaq üçün onların birləşib “Payızdımı, yazdımola”, “Yoxsa payın azdımola” kimi bitişik yazılmasına Koroğlu şeirlərində çox rast gəlinir. Sözlərin bu cür yazılışı şeirin ahənginə bir şirinlik, gözəllik verir. İlk dəfə Koroğluda gördüyümüz bu formadan aşıqlarımız çox ustalıqla bəhrələnmişlər. Yəhya bəy Dilqəmdə isə belə şeirlər daha çoxdur:

Yarı bu dünyada görməyən Dilqəm,
Yarəb, o dünyada görüşərmola?! (293,s.24)

Növrəs İman da bu formadan bacarıqla istifadə etmişdir. Onun şeirində formadan başqa, Koroğlu təsiri də aydın görünür:

Növrəs İman soraqlayır gələndən,
Ağlayanda göz yaşını siləndən.
İstəkli dostlardan, qədirbiləndən
Bircə məni yada salan varmola?! (228,s.96)

“Koroğlu” eposunun yaranması, Koroğlunun ustadnamə, hərbə-zorba ruhlu qoşma və gəraylılarının xalq arasında geniş yayılması ilə yeni bir təfəkkür tərzini formalaşmışdır ki, bu da Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik mövzusunu daha da gücləndirmiş, canlandırmışdır. Koroğlunun:

Hər nə oldu mana oldu,
Qaynadı peymanım doldu. (66,s.151) –

misraları Tufarqanlı Abbasın bir şeirində olduğu kimi təkrarlanmışdır:

Hər nə oldu, mənə oldu,
Qaynadı, peymanım doldu, (48,s.42)

Hər iki gəraylıda həsrət, ayrılıq notları var. Ayrı-ayrı misra və beytlərin eyniliyi, mövzu, deyim və forma oxşarlığı sözsüz ki, çox güclü saz-söz ustadı olan Tufarqanlı Abbasın Koroğlu poeziyasına sevgisinin bəhrəsidir.

Azərbaycan aşıq poeziyasında rastlaşdığımız Koroğlu nəfəsi, Koroğlu havası ondan irəli gəlir ki, dastanın ovqatı onu məclislərdə dönə-dönə danışan aşığın ruhuna, varlığına hopur. Hətta elə aşıqlarımız olub ki, Koroğlu kimi ayaqlarını yerə vurub, nərə çəkiblər. Belə aşıqlar oxuyanda camaat “Koroğlu dirilib” deyərmiş. Koroğluya belə vurğunluq və bağlılıq bütün aşıqlarımızın yaradıcılığında duyulur. Ustad Aşıq Şəmşir də Koroğlu havası üstündə köklənmiş sənətkar olmuşdur. Onun bir çox şeirlərində Koroğlunun, Qıratın adı çəkilir, hiss olunur ki, ürəyi qəhrəmanlıq eşqilə coşub-daşır. “Şəmşir, bil qədrini halal baratın, Yaraşıqdır Koroğluya Qıratın” (54,s.159) və ya “Piyada qoyarmı köhlən Qıratlı, Yada salıb, bir yol ansan, a baxtım” kimi misralara onun şeirlərində çox rast gəlinir. Aşığın “Ağlama” qoşması bütövlükdə Koroğlunun Nigara dediyi “Ağlama, Nigar, ağlama” gəraylısını yada salırsa, onun bir misrası da “Keçər dövran, belə qalmaz” misrası ilə səsləşir.

Şəmşirin qəlbində dərd belə qalmaz,
Hasil olmalıdır gözlənən muraz.
Keçər bu zimistan, qorxma, gələr yaz,
Biz də görəcəyik bahar, ağlama! (55,s.28)

Koroğluda:

Ağlamağın bağrım sökər,
Ağlama, Nigar ağlama. (66,s.249)

Aşıq Hüseyin Şəmkirlinin aşağıdakı misralarının da xəmiri Koroğlu nəfəsilə yoğrulmuşdur:

Bağrım başını teylədi,
Ağlama, sənəm, ağlama! (46,s.16)

Aşıq Şəmşirin “Gəlmədi” qoşmasında:

On beş günə vədə verdi, ay oldu,
Telli sonam felə düşdü gəlmədi. (55,s.33)

Koroğluda:

Vədə vermişdi axşama,
Gəlmədi, Eyvaz, gəlmədi. (66,s.249)

Mücrüm Kərim Vardanidə:

Necə güldür dərmək olmaz muyundan?
Leyli necə doysun Məcnun boyundan? (278,s.28)

Koroğluda:

Uca dağın ucasıyam,
Əskik olmaz qarım mənim.
Nər peşəngin qocasıyam,
Karvan sürmək karım mənim. (66,s.379)

Aşıq Cəlal Qəhrəmanovda:

Ucaların ucasıdır,
Qocaların qocasıdır. (31,s.146)

Bu misralar arasındakı yaxınlığı, doğmalığı yalnız hiss eləmək, duymaq lazımdır. Onları şərh eləməyə ehtiyac yoxdur.

Bəzi aşıqlarımız həтта vurub-tutmaqdan, asıb-kəsməkdən danışıq, qorxu-hürkü bilmədiyini dilə gətirir ki, bunları oxuyanda Koroğlu misraları çözlənir yaddaşımızda. Aşıq Hüseyn Şəmkinlinin aşağıdakı bəndinə fikir verək:

Qoçdan törəmişəm, qoçaq neyləyər,
Poladam, səngiyəm, bıçaq neyləyər.
Bəzirgan deyiləm, qaçaq neyləyər,
Onları çəkərəm şirin dilə mən. (47,s.74)

Bozalqanlı Şair Vəlidə:

Mən Vəliyəm, pəncə vurram hər yana,
Kəllə boyun çəkməz heç körpə dana.
Tülkülər aslanla girməz meydana,
Tülkünün meydanı xəlvətlər olur. (62,s.234)

Koroğlu nəfəsi, Koroğlu ruhu Azərbaycan aşıq poeziyasının həm görünən üst qatlarında, həm də görünməyən alt qatlarındadır. Ona görə də “Koroğlu” eposunun Azərbaycan aşıq poeziyasına təsirini tək cə ayrı-ayrı şeirlərin, bəndlərin, beyt və ya misraların oxşarlığında axtarmaq və bununla kifayətlənmək doğru olmaz. Bu təsirin çox geniş dairəsi var. Aşıqlarımızın yaradıcılığında elə

şeyrlərə rast gəlinir ki, onlarda Koroğlu şeyrlərinin təsirini gözlə görmək olmur, ancaq aqlın, hissin və duyğunun gözüylə baxdıqda bu təsirin izləri nəzərə çarpır. Aşıq Hüseyn Şəmkişidə:

Hüseynəm, sirr vermərəm hər yada,
Yalvarmaram hər namərdə dünyada. (46,s.23)

Yenə Aşıq Hüseyn Şəmkişidə:

Tülküşən, geridə dur,
Şiri-pələngəm, sənə nə. (46,s.34)

Dəllək Muradda:

Namərd körpüsündən ölsəm keçməyəm,
Karvan olsam mənzilinə düşməyəm. (61,s.149)

Xəstə Qasımda:

Bir namərd ilə ilqarını vur başa,
Namərd ilə kəs ülfəti üzhaüz. (143,s.54)

Yenə Xəstə Qasımda:

Qoçaqdan olubsan, qoçaq olgunan,
Qadadan, bəladan qaçaq olgunan. (61,s.108)

Aşıq Valehdə:

Mənzilim iraqdır, özüm piyada,
Müşkül dərdim olub həddən ziyada. (57,s.23)

Aşıq Teymurda:

Tay-tuşunan bir arzuman qoymadım,
Çox dolandım, mən həyatdan doymadım.
Sirr sözümlü özgülərə yaymadım,
Bir sayaqsız dostnan yad olub getdim. (56,s.38)

Aşıq Şəmşirdə:

Əsli-nəslini gəz, zatını yoxla,
Lütfü təmizdisə, nə desə haqla. (53,s.202)

Şair Cavadda:

Mərdə qurban olsun namərdin yüzü,
Möhkəmdi ilqarı, möhkəmdi sözü. (259,s.58)

Bu misraların hər birində Koroğlu misraları ilə zahiri bənzərişdən çox daxili yaxınlıq var. Onlardakı fikirlər, hiss və duyğular istər-istəməz “Koroğlu” eposunu yada salır, çünki onlarda ifadə olunmuş fikirlərin hamısı “Koroğlu”dan bizə tanışdır.

“Koroğlu” eposunun Azərbaycan aşığı poeziyasına təsirinin izlərini başqa şəkildə də görürük. “Mövc”, “muy”, “maç”, “tuti dilli”, “çeş”, “laf”, “öyəc”, “vec” “Koroğlu” eposunda daha çox işlənən söz və ifadələrdir.

Gərdəndə çin-çin edən saçını,
Hüsnü heyran edən Çini-maçını,
Qoşqarın şahbazı, Murov laçını,
Kəpəzin tərlandı hanı görünmür? (52,s.31)

Bu şeirdəki Çin, Maçın və laçın sözlərinə Azərbaycan aşığı poeziyasında ilk dəfə Koroğlu şeirlərində rast gəlirik. Müasir şeirlərimizin şeirlərində “Hey” nidasının “Kitabi-Dədə Qorqud”-dan, “ay haray” və “ay mədəd” çağırışının “Koroğlu”dan pərvazlandığını müşahidə edən Maarifə Hacıyeva yazır: *“Onu da qeyd etməliyik ki, müasir poeziyamızın dilində işlənən “hey”, “ay haray” nidası “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” poetikasından süzülüb gəlir”* (122,s.144).

Könül qalxıb Bərdə sarı yeridi,
Orda bir ölkə var, adı Gəncə hey!...(61,s.35)

Xudai zülcəlal, sənə əyandı,
Yetişdi əflakə avazım, haray!
Sırrın hüzuruna bəyan-bəyandı,
Neçin qəbul olmaz niyazım, haray! (211,s.31)

Tərlandı yuvasında bir bala aldım,
Bəsləmişəm, quzğun oldu, ay haray! (210,s.95)

Öz başlanğıcını “Kitabi-Dədə Qorqud”dan və “Koroğlu”dan götürmüş bu poetik ənənə sonrakı aşığı yaradıcılığında davam etdirilmiş, yaşamaq haqqı qazanmışdır.

Bir mühüm cəhət də möhürbəndlərlə bağlıdır. Koroğlu öz şeirlərinin möhürbəndində adını, bəzən yerini-yurdunu da nişan verirdi. Aşığı Alının, Usta Abdullanın, Azafı Mikayılın və s. möhürbəndləri də Koroğlu möhürbəndlərinə oxşayır:

Mahalım Göyçədi, kəndim Qızılvang,
Aşığı Alı birdir, birə bir gərək. (28,s.25)

Mahalım Göyçədi, sakinim Zoddu,
Sənətkar Abdulla deyilən mənəm. (244,s.101)

Əzablı-Mikayıl, Azaflı kəndim,
Elim Azərbaycan hər bərəm, bəndim. (60,s.28)

Müəllifin adının da, yerinin-yurdunun da nişan verildiyi bu cür möhürbəndlərə ilk dəfə Koroğluda rast gəlinir və aşıq poeziyasına da oradan gəlmişdir. Elə aşıqlarımız da olub ki, şeirin möhürbəndində öz adı ilə yanaşı, sayğı bildirmək üçün ustadının da adını çəkmişdir:

Şirvanlı Gövhərdir adım,
Aşıq Səməndər ustadım. (63,s.56)

Azərbaycan aşıq poeziyasında Koroğludan bəhrələnmələr o qədər güclüdür ki, hər bir aşığın yaradıcılığından ayrıca danışmaq olar.

2.2. Qurbani şeirində “Koroğlu” motivləri

Koroğluya daha yaxın zamanlarda yaşamış Qurbani poeziyasında Koroğludan bəhrələnmələr daha güclü nəzərə çarpır. Elə sözlər, ifadələr və misralar var ki, onlara yalnız Koroğlu və Qurbani şeirlərində rast gəlinir. Məsələn, Koroğluda:

Vardı başının xatası,
Döşündə oxun butası. (174,s.248)

Qurbanidə:

Əskik olmaz qoç iyidin xatası,
Qaşı kaman, sinəm onun butası. (188,s.242)

Bu fikri Qurbani bir şeirində də başqa cür ifadə etmişdir:

Qurbani gül dəstə bağlar oxuna,
Sinəm buta yarın müjgan oxuna. (189,s.33)

Qurbaninin hər iki şeirinin Koroğlu havası üstündə söyləndiyinə heç bir şübhə yoxdur. “Döşündə oxun butası” və “sinəm oxun butası”, “Sinəm buta yarın müjgan oxuna” misraları həm bir-birinin eynidir, həm də ilk dəfə Koroğluda, ikinci dəfə Qurbanidə işlənmişdir.

Koroğlu poeziyasından bəhrələnmənin geniş mənzərəsini igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq, düzlük, etibar, sədaqət, şücaət, cəsər kimi ülvî duyğuların tərənnümündə görürük. Qurbani şeirində bu duyğuların, hisslərin tərənnümü dərin iz qoymuşdur ki, bu da birbaşa Koroğlu təsirinin bəhrəsidir.

Mərd odur ki, işin tuta mərd ilə,

Ər istəsən keç namərddən, ər dilən. (189,s.24)

Bu misralardakı hiss və duyğular əslində Qurbani şeirinin ruhuna hopmuş Koroğlu nəfəsindən başqa bir çey deyil. Biz bu nəfəsi bəzi hallarda yalnız duyur, hiss edir, bəzi hallarda isə həm duyur, həm də gözlərimizlə görürük. Bunları o vaxt görürük ki, Qurbani şeirlərində Koroğlunun bir misrası, beyti, ya da bir bəndi boy göstərir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, Koroğlu misraları yaddaşına hopmuş aşiq şeir qoşarkən özündən asılı olmayaraq onları təkrarlamışdır. Çox vaxt Koroğlu şeirlərindəki psixoloji ovqat da saxlanmışdır.

Qurbaninin “Açılmış” rədifli bir qoşmasında gözəlin “Mirvari qolbağı, şümşad biləyi”, “Dal gərdəndə siyah tellərin açıldığı” vəsf olunur:

Mirvari qolbağı, şümşad biləyi,

Dal gərdəndə siyah tellər açılmış. (189,s.9)

Bu qoşmadakı “Mirvari qolbağı, şümşad biləyi” misrası Koroğlunun “Tutini bənd eylər şirin dilləri, Şümşad barmaqları, nazik əlləri” misraları ilə səsleşirsə, “Dal gərdəndə siyah tellər açılmış” misrası Koroğlunun Hürü xanıma dediyi “Siyah saçlar dal gərdənə düzülü” misrasını yada salır. Koroğlunun “Xanım, hansı bəxtəvərin yarısan?!” misrası ilə Qurbaninin “Getmə, getmə görüm kimin yarısan, Hansı bəxtəvərin vəfadarısan?” misraları, Koroğlunun “Tər məməyə külək dəyib hovlanıb” misrası, ilə Qurbaninin “Kölgədə bəslənmiş quzey qarısan, Səhərin yel-ləri tez dəyər sana” misralarını yanaşı qoyanda Qurbaninin Koroğludan necə ustalıqla bəhrələndiyinin şahidi oluruq.

“Koroğlu” eposunun dili poetik cəhətdən elə zəngindir ki, Koroğlunun ayrı-ayrı şeirlərindəki misra və beytlərə, o cümlədən “Bağ bəsləyib, qızıl gülün dərməsən, Dərib, dərib yaylıq

üstə sərməsən” misralarına bir çox aşıqların yaradıcılığında rast gəlinir. Qurbani isə bu misraları bir neçə şeirində işlətməmişdir:

Qızılgülü dəstə-dəstə dərən var,
Dəribəni tirməm üstə sərən var. (189,s.14)

Qurbaninin başqa şeirlərində bu misralar aşağıdakı kimi deyilmişdir.

Qızılgülü dəstə-dəstə dərəm mən,
Dərib-dərib pünhan yerə sərəm mən. (188,s.67)

Və yaxud:

Qızıl gülü dəstə tutub dərgilən,
Dəribəni pünhan yerdə sərgilən. (188,s.96)

Koroğlu misralarilə Qurbani misraları arasındakı fərq o qədər azdır ki, onları qarışıq da salmaq olar. Bu şeirlərin hər birinin puçuru Koroğlu şeirindən götürülüb Qurbaninin poetik ağacına calaq vurulmuşdur.

Hamı bilir ki, Qurbaninin sevgilisinin adı Pəridir, lakin onun şeirlərində Nigarın da adı çəkilir ki, (Sağ olsun dünyada telli Niyarı) bu da Koroğlu təsirinin görüntüsüdür.

“Koroğlu” eposundakı döyüş səhnələrində deyilir ki, Koroğlu sağdan vurdu, soldan çıxdı, soldan vurdu, sağdan çıxdı. Qurbani bu səhnədən çox ustalıqla bəhrələnərək gözəl bir cinas yaratmışdır:

Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim,
Sağ qoşundu, sol ləşkərdi, sağ elim. (188,s.154)

Koroğlunun “Müxənnətin sözü ilə Üzün məndən niyə döndü” misralarına Qurbanidə “Baxma yadların sözünə, Küsmə, qadasın aldığım” şəklində rast gəlinir. Qurbaninin “Böyüklərdən əta, kiçikdən xəta, Mərd iyid odur ki, dediyin tuta”, “Ta ölüncə dediyimdən dönmərəm”, “Bülbül idim, ayrı düşdüm gülümdən, Fələk vurdu, cüda saldı elimdən” misralarındakı Koroğlu təsirini duymaq o qədər də çətin deyil. Qurbaninin:

Səs yayılar, sirmimizi bildirər,
Dost-düşməni axır bizə güldürər,
Müxənnətin sözü adam öldürər, (188,s.123) –

misraları Koroğlunun həm ayrı-ayrı misralarını, həm də bütöv-

lükdə aşağıdakı bəndini yada salır:

Yağı düşmən burda özün bildirər,
Ağladıban göz yaşımı sildirər,
Hiylə qurar, Koroğlunu öldürər,
Olar başımıza kül, aman-aman! (175,s.109)

Qurbaninin aşağıdakı bəndini oxuyanda istər-istəməz Koroğlunun Nigar xanıma dediyi oxşar misralar səslənir adamın qulaqlarında. Qurbani deyir:

Tura yollanan Musadı,
Dəstində tutub hasadı.
Bu gözəl telli Nisadı.
Pərim gəlsin burdan keçsin. (188,s.207)

Koroğlu deyir:

Ağ üzdə busə tək gərək,
Ərənlər İsa tək gərək.
Gözəllər Nisa tək gərək,
Telli də olur, telsiz də. (66,s.56)

Əvvəla, hər iki şeir eyni qafiyə üstündə qurulmuşdur. İkincisi, hər iki şeir gəraylıdır. Deməli, bu iki bənd həm formaca, həm də məzmunca çox oxşayır. Lakin bu şeirlər arasında daha çox doğmalığ yaradan Nisa sözüdür. Aşıq poeziyasında gözəllərin Leyliyə, Züleyxaya bənzədilməsi, onlara dilbər, pəri deyilməsi səciyyəvidir. Qurbaninin şeirlərində də “dilbər” və “pəri” sözləri lap çox işlənmişdir. Hətta onun sevgilisinin adı da Pəridir. Gözəllərin Nisaya bənzədilməsinə ilk dəfə Koroğluda və Qurbanidə rast gəlirik. Təkcə bu faktın özü də Koroğlu poeziyasının Azərbaycan aşıq yaradıcılığına təsir dairəsinin nə qədər geniş olduğunu göstərir.

Qurbani poeziyasında rastlaşdığımız Koroğlu nəfəsi, Koroğlu havası ondan irəli gəlir ki, dastanın ovqatı onu məclislərdə dönə-dönə danışan aşığın ruhuna, varlığına hopur.

Koroğlu nəfəsi, Koroğlu ruhu Qurbani poeziyasının həm görünən üst qatlarında, həm də görünməyən alt qatlarındadır. Ona görə bu bəhrələnməni təkcə ayrı-ayrı şeirlərin, bəndlərin, beyt və ya misraların oxşarlığında axtarmaq doğru olmaz. Qurbani poeziyasında elə şeirlərə rast gəlinir ki, onlarda Koroğlu şeirlərinin

təsirini ancaq aqlın və hissin gözüylə baxdıqda görmək olur:

Hasil oldu Qurbaninin diləyi,

Tanımam soltanı, bilməzəm bəyi. (189,s.9)

Və yaxud:

Maral xanım naqis işlər eyləyər,

Xəncər alıb ciyərimi teyləyər. (188,s.95)

Bu misraların hər birində Koroğlu misraları ilə zahiri bənzərlikdən çox daxili yaxınlıq var. Onlardakı fikirlər, hiss və duyğular istər-istəməz “Koroğlu” eposunu yada salır, çünki onların hamısı “Koroğlu”dan bizə tanışdır. Koroğlunun “Sərxoş-sərxoş yerirmolla?” misrası ilə Qurbaninin “O sərxoş yerışı, o sallanışı” misrası, yenə Koroğlunun “Tər lan olmaz sar, nə deyim” misrası ilə Qurbaninin “Tər lan avın almış, ayə, sar indi” misrası arasında genetik bəhrələnmənin izləri görünür. Genetik bəhrələnmə qan yaddaşının poetik yaradıcılıqda üzə çıxması şəklində baş verir. İki sənətkarın eyni fikri bir-birindən xəbərsiz ifadə etməsi genetik bəhrələnmədir.

“Koroğlu” eposunun Azərbaycan aşığı poeziyasına təsirinin izlərini başqa şəkildə də görürük. “Mövc”, “muy”, “maç”, “tuti dilli”, “çəşt”, “laf”, “öyəc”, “vec” “Koroğlu” eposunda daha çox işlənən söz və ifadələrdir. Bunlardan bəzilərinə Qurbani şeirlərində də rast gəlinir:

Sevdim gözəllər muyunu,

Heç kəsə verməz oyununu. (188,s.47)

Çin, Maçın və laçın sözlərinə biz aşığı poeziyasında ilk dəfə Koroğlu şeirlərində rast gəlirik. Müasir şeirimizə “Hey” nidası “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, “ay haray” və “ay mədəd” çağırışı “Koroğlu”dan süzülüb gəlir. Qurbani öz şeirlərində “Hey!” nidasından dönə-dönə istifadə etmişdir:

Könül qalxıb Bərdə sarı yeridi,

Orda bir ölkə var, adı Gəncə hey!... (189,s.12)

Və yaxud:

Fələk vurdu səni məndən ayırdı,

Aram düşdü nazlı yardan gəncə hey! (188,s.260)

Azərbaycan aşığı poeziyasının azman ustadlarından biri olan Qurbani yaradıcılığını diqqətlə izlədikcə, onun bir çox şeirlərində

Koroğludan bəhrələnmələrə rast gəlinir. Böyük ustad bu möhtəşəm xalq eposundan olduqca bacarıqla və yüksək sənətkarlıqla bəhrələnmişdir. Burada həm aşığın “Koroğlu” eposu ilə tanışlığı, həm də qan yaddaşı böyük rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, XVI yüzillikdən üzü bəri çağdaşlarımız da daxil olmaqla aşıqlarımız Koroğlu şeirindən bir məktəb səviyyəsində bəhrələnmişlər.

Son olaraq bir incəliyi xüsusilə vurğulamaq istəyirəm. Qurbani şeirlərində “Koroğlu” eposundan bəhrələnmələrin bu cür geniş mənzərəsinin üzə çıxarılması bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, bütün bunlar Koroğlunun XVI-XVII yüzilliklərə -cəlalilər üsyanına bağlanmasının yanlış olduğunu söyləməyə əsas verir. Mənim apardığım araşdırmalar Koroğlunun XIV-XV yüzilliklərdə yaşadığını təsdiqləyən yetərinə faktlar üzə çıxartmışdır. Qurbani yaradıcılığında Koroğludan bəhrələnmələrin belə geniş və diqqətlə izlənməsi də Koroğlunun ondan əvvəl yaşadığını göstərir.

2.3. Qaracaoğlan poeziyasında “Koroğlu” motivləri

“Koroğlu” poeziyası ilə yaxından səsleşmələr, bəhrələnmələr baxımından Qaracaoğlanın yaradıcılığı çox böyük maraq doğurur. Qara Namazov və İsmayıl Öməröglü Koroğlu poeziyasının Qaracaoğlan yaradıcılığına təsiri barədə yazırlar: *“Təsadiüfi deyil ki, XIV-XVI yüzilliklərdə yaşamış Kərəm, Sarı Aşıq, Koroğlu, Qərib və Qurbaninin təsiri Qaracaoğlanda duyulduğu kimi, XVIIyüzülin və sonrakı aşıq şeirində, o cümlədən Aşıq Ali, Aşıq Musa, Aşıq Ələsgər, Şəmşir və başqa sənətkarların yaradıcılığında Qaracaoğlanın nəfəsi aydın hiss olunur”* (223,s.6).

Qaracaoğlanın istər məhəbbət, istərsə də qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik mövzusunda yazdığı şeirlərin əksəriyyətində Koroğlunun təkcə təsiri duyulmur, hər iki poeziyanın mayasının az qala eyni duyğularla, hiss və həyəcanlarla, eyni azru və istəklərlə yoğrulduğu azıqca gürgnğr. Qaracaoğlanın “Olur” rədifli qoşması bu baxımdan xüsusilə səciyyəvidir. Qoşmada Qaracaoğlanın Qıratın gştğnə minmək, davanın necə sərt olduğunu

dğşmənlərinə göstərmək istəyi ifadə edilmişdir. Bu ruhlu şeirləri oxuduqda isə mğtləq “Koroğlu” yada dğşğr:

Gəl sənə söyləyim, ay Osman paşa,

Düşmənlərə qarşı duran mərd olur.

Şahin qocalsa da, verməz ovunu,

Ta əzəldən qurd nəsili qurd olur. (182,s.187)

İndi də bu şeirlə şəsləşən Koroğlu misralarına fikir verək.

Gəl sənə söyləyim, ay Dəli Həsən (66,s.36)

Və yaxud:

Gəl sənə söyləyim, ay Əhməd paşa. (66,s.348)

Və yaxud:

Çaqqal əniyi qurd olmaz,

Yenə qurd oğlu qurd olu. 174,s.137)

Və yaxud:

Tər lan olan sona verməz gölündən. (66,s.353)

Koroğlunun ayrı-ayrı şeirlərindən götürülmüş bu misraların Qaracaoğlanın şeirindəki təsirini təkcə sözlərin eyniliyində, nəfəs, yaxınlığında yox, onların kökləndikləri ovqatın oxşarlığında, sözlərin sıralanmasında, tələffüzündə belə görmək mümkündür. Qaracaoğlan şeirin ikinci bəndində yazır:

Ərəb ata minən o mavi donlu,

Sərdarlar sərdarı, həm adlı-sanlı,

Şah Bəyazıt kimi qamətli, qanlı,

Bu da bir gün ona yaman dərd olur. (182,s. 187)

Koroğluda:

İgid məclisində boylu-büsatlı,

Meydana girəndə o Ərəb atlı. (66,s.305).

Və yaxud:

Yüz yağını birdən qol-qola çatan,

Ərəb at döşünə sərdarlar qatan? (66,s.116)

“Olur” qoşmasının üçüncü bəndində Qaracaoğlan özü Qırata minmək, ondan sonra sərt üzünü göstərmək istəyini dilə gətirir:

Bir çıxaydı sarayına, köşkünə,

Can dayanmaz ənbərinə, müşkünə.

Kaş minəydim qır atımın üstünə Göstəreydim dava necə sört olur. (182,s. 187)

Koroğluda:

Qıratı gətirdim cövlana indi,
Varsa igidlərin meydana gəlsin.
Görsün mən dəlinin indi gücünü,
Boyansın əndamı al qana, gəlsin. (66,s.38)

Və yaxud:

Qeysəri öldürək, sərdarı tutaq,
Böyüyün, kiçiyin qol-qola çataq.
Ərəb at döşünə cümləsin qataq,
Çənlibelə əsir göndərək, hoydu! (66,s.366)

Koroğlu poeziyasının Qaracaoğlan yaradıcılığına təsirindən danışarkən duyduğum bir incəliyi açmaq istəyirəm. Azərbaycan aşiq poeziyasında ta yaranışından bu günə qədər mərdlik, igidlik, qəhrəmanlıq, kişilik, ərlik, mübarizlik geninə-boluna tərənnüm olunmuşdur. Lakin Qaracaoğlan poeziyasında bu duyğuların, hisslərin poetik təsviri tərənnüm çərçivəsindən çıxıb birbaşa müəllifin ovqatının, bu ovqatın kökləndiyi igidlik, mərdlik, cəngavərlik ehtiraslarının bədii ifadəsinə çevrilmişdir. Bu o deməkdir ki, başqa aşıqlarımızın yaradıcılığından fərqli olaraq, Qaracaoğlan şeirləri sızıltıdan, ah-nalədən, ümitsizlikdən daha çox şücaət, mərdlik havası qoxuyur ki, bunlar onu “Koroğlu”ya daha zox bağlayır.

İgid olan ər oğul tək atlanır,
Dağlar aşar, hər cəfaya qatlanar. (182,s.187)

Qaracaoğlanın Koroğlu poeziyasından bəhrələnməyinin kökündə bəlkə də onun varlığını bürümüş, iliyinə-qanına hopmuş Koroğlu cəngavərliyi, Koroğlu igidliyi, Koroğlu mərdliyi durur. Qaracaoğlan şeirlərinin möhürbəndində onun adı çəkilməsə, düşünmək olar ki, bunlar “Koroğlu” dastanına düşməmiş müstəqil qoşma və gəraylılardır. Heç təsadüfi deyil ki, Qaracaoğlan gah Qıratın belinə qalxıb Koroğlu kimi xotkarlar, paşalar, xanlar qarşısında meydan sulamaq, onların qoşununun içindən yar götürüb qaçmaq eşqilə alışıb yanır:

Çap Qıratım, meydan bizim,
Yardan xəbər aldım bu gün (182,s.150)

Gah da Qıratı minib laçın kimi süzdürmək:

Qırat gələr laçın kimi,
Yağış yağar sicim kimi. (182,s.159)

Gah da Ərəb atın döşünə yatıb igidlər oylağında sağa-sola
çapmaq istəyir ki, bu yurd-yuva itib-batmasın:

Yüksək olar ərəb atın qaltağı, itib-batmaz qoç igidin yatağı.
(182,s.116)

Bu şeirlərin hər birinin xəmirinin Koroğlu nəfəsi, Koroğlu
həvəsi, Koroğlu eşqi, sevgisi və Koroğluya sevgilə yoğrulduğu
açıq-aydın sezilir.

Atla bağlı Qaracaoğlanın ayrıca bir şeiri də var. “Atım” adlı
bu şeiri oxuyanda adama elə gəlir ki, onu Koroğlu Qırat haq-
qında yazmışdır:

Tərpən gedək atım, çıxacaq aradan,
Versin payımızı Mövlam yarıdan.
Əyriqola doğru gedim buradan,
Gecə Əyriqolda oturram, atım. (182,s.50)

Koroğluda:

Arxam qarı düşməni, qabağım uçurum,
Apar Zənlibelə məni, Qıratım!
Sənə sığınmışam, qurtar bu dardan,
Apar Zənlibelə məni, Qıratım! (66,s.132)

Qaracaoğlanda:

Oyrəkə çatanda, allam çulunu,
Uç gözələ hördürərəm yalını.
Saf gümüşdən tökdürərəm nalını,
Ustünə şal, ipək ataram, atım! (182,s.51)

Koroğluda:

Əzəldən biləydim sənənin halını,
Əşrəfidən kəsdirərdim nalını.
Yüz gözələ toxudardım çulunu,
Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat, gəl! (66,s.198)

Yuxarıdakı bəndlərdə hisslərin, duyğuların kükləndiyi ovqatın eyniliyi, ata sevginin, məhəbbətin ifadəsi, misraların oxşarlığı, ayrı-ayrı süz və ifadələrin təkrarı güz üngündədir. Ümumiyyətlə, Qaracaoğlanın şeirlərində ata “Koroğlu” dastanındakı qədər sevgi var, məhəbbət var. Adama elə gəlir ki, Qaracaoğlan da Koroğlu dəlilərindən biriymiş. “At igitin qardaşıdır” ifadəsinə biz “Koroğlu” dastanında adi hal kimi baxırıq və bu belə də olmalıdır. Koroğlu qəhrəmandır, at da onun qardaşıdır, çünki Koroğlunu ən çətin ayaqlarda Qırat dardan qurtarır və ona görə də Koroğlu deyir:

Yay olanda dağa yollat!

Yaz olanda ifçin nallat!

Qış olanda məxmər çullat!

At igitin qardaşıdır. (66,s.180)

Qaracaoğlan da atı igitin qardaşı bilirdi: igit igitin yoldaşı,
Atdır həmişə qardaşı. (182,s.166)

Qaracaoğlanın şeirlərində Koroğlunun, Eyvazın, Həsənin, Döna çayının, Qıratın, Ərəb atın adlarına, qoç, igit, mərd, əbrişim sözlərinə, tuti dilli, ala gözlü nazlı dilbər və s. kimi ifadələrə tez-tez rast gəlinməsi Koroğlu poeziyasından, Koroğlu yaradıcılığından bəhrələnmənin bir formasıdır. Bu cür oxşar misraların yanaşı qoyulması həmin bəhrələnmənin təsdiqi üçün kifayətdir. Koroğluda:

Xəbər olsun Bayazidin elinə,

Düşməmisiz mən dəlinin əlinə. (152, s. 178)

Qaracaoğlanda:

Yəqin keçərsən əlimə,

Düşməmə düşmənin felinə. (182,s.149)

Koroğluda:

Neçə incəbel qızınan

Tuti dillər yerindəmi? (66,s.131)

Qaracaoğlanda:

Qaracaoğlan, tuti dilin,

Öpərəm, oxşaram əlin. (182,s.155)

Koroğlu Nigar xanıma tez-tez “Ala güzlü Nigar xanım” deyə mğraciət edir. Qaracaoğlanda da eyni rədifli bir qoşma var ki, onun misralarında dolayısı ilə “Koroğlu” nəfəsi duyulur.

Ala güzlğ nazlı dilbər,
Halından xəbərin varmı?!
Səni əlimdən alırlar,
Zğlğmdən xəbərin varmı?! (182,s.135)

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Buna ehtiyac duymuram. Ancaq onu da demək lazımdır ki, Koroğlunun çox sıx-sıx işlətdiyi bədii ifadə vasitələrinə, təzə-tər qafiyələrinə, obrazlı deyim və ifadə formalarına Qaracaoğlanın əksər şeirlərində rast gəlinir. Koroğlu şeirləri ilə Qaracaoğlan şeirlərinin dili də bir-birinə zox yaxın, zox doğmadır.

Koroğluda və Qaracaoğlanda elə şeirlər var ki, onları yanaşı qoyub birini digərinin variantı, törəməsi saymaq olar. Koroğlunun dillər əzbəri olan “Bizim ellər yerindəmi?” və Qaracaoğlanın “Görünürmü?” qəraylılarının hər ikisinin ilkin oxşarlığı ondadır ki, onların mayası qurbət, qəriblik, yalqızlıq havası ilə yoğrulmuşdur. “Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi” qolunda Ərəb Reyhan Koroğlunun yolunu kəsir, Koroğluya qəriblik, yalqızlıq üz verir. Bu zaman Çənlibel tərəfdən bir dəstə durna gəlir. Koroğlu durnaları görüb lap kövrəlir və onlardan Çənlibeli soraqlaşır:

Göydən gedən beş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?
Bir-birindən xoş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?

Söhbət olurdu sazınan
Ördək olurdu qazman.
Neçə incəbel qızınan
Tuti dillər yerindəmi?

Koroğlu heç deməz yalan,
İndi olub bağı talan.
Dəmirçioğlu, Dəli Həsən
İgid ərlər yerindəmi? (152, s. 87)

Qaracaoğlan da hardasa qurbətdədi, o da vətən həsrəti çəkir. Qatar-qatar süzüb gələn durnalarla soraqlaşır:

Durnam gəlir yana-yana,
Qanadı boyanmış qana.
Qalx havaya dönə-dönə,
Bizim ellər görünürmü?

Durnam gəlir sğzə-süzə,
Süzüb endi yaşıl düzə.
Vədə verdik bahar, yaza,
Aylar, illər görünürmü?

Nazlı, Qaracaoğlan, nazlı,
Qılıncı qınında gizli.
Yaşıl başlı, ala gözlü
Sonam, göllər görünürmü? (182,s.162).

Qaracaoğlanın başqa bir şeiri də Koroğlunun “Bizim ellər yerindəmi?” şeiri ilə çox yaxından səsleşir. Buradakı hisslər, duyğular da bizə Koroğlu şeirlərindən tanışdır:

Bəylərimiz Ərəb atlı,
Dilbərlərin dili dadlı.
Adlı, sanlı, lətafətli
Bu dil bizim dillər deyil. (182,s.141).

Qaracaoğlan Koroğlu çeşməsindən su içmiş, Koroğlu çəmənindən güllər dərib öz zövqünə uyğun dəstələr bağlamışdır. Bu dəstələrin bəzilərini hətta Koroğlu dəstələrindən seçmək də olmur. Qaracaoğlanın “Ellər inləyər” gəraylısı ilə Koroğlunun “İnildər” gəraylısı, Koroğlunun “Deyilmi” gəraylısı ilə Qaracaoğlanın eyni adlı gəraylısı məhz eyni güllərdən hörülmüş müxtəlif çələngləri xatırladır. Koroğluda:

Sənə deyim, aşiq Cünun,
Gözlərimdə yaş inildər.
Bir igid oğul ucundan
Şeş atanda beş inildər.

Qaracaoğlanda:

Ay ağalar, ay qazılar,
Gördüyüm ellər inləyər.

Mənim ah ilə zarımdan
Ağzımda dillər inləyər.

Koroğluda:

Telli Nigar məlul durar,
Əl qoynunda boynun burar.
Müjganın sinəyə vurar,
Göz oxşayar, qaş inildər.

Qaracaoğlanda:

Dinin danan namın kəsər,
Naz eyləyən yardan küsər.
Əsər səhər yeli, əsər,
Cığırlar, yollar inləyər.

Koroğluda:

Koroğluyam, sözüm çoxdu,
Sözlərim peykanlı oxdu.
Hansı igidin sonu yoxdu,
Ocaq sönər, daş inildər. (66,s. 114).

Qaracaoğlanda:

Qaracaoğlan bar ucundan,
İgid ölər yar ucundan,
Vəfasız dilbər ucundan
İgid oğullar inləyər. (182,s.153).

İndi də Koroğlunun və Qaracaoğlanın “Deyilmi?” rədifli gəraylıları arasındakı nəfəs yaxınlığına, deyim oxşarlığına fikir verək. Koroğluda:

Mənə qara deyən gözəl,
Qaşların qara deyilmi?
Tökülübü dal gərdənə,
Saçların qara deyilmi?

Qaracaoğlanda:

Mənə qara deyən dilbər,
Gözlərin qara deyilmi?
Üzünü sevdiren dilbər,
Qaşların qara deyilmi?

Koroğluda:

Koroğlu mayıldı sizə,
Qulaq verin saza, sözə.
Siyah sürmə ala gözə
Çəkibsən, qara deyilmi? (66,s. 206-207).

Qaracaoğlanda:

Utanıram, axır tərım,
Gözəllikdə yox bənzərin.
Ay sevgilim, məğbul yerin
Saçların qara deyilmi? (182,s.177).

Koroğlunun və Qaracaoğlanın bu gəraylılarını diqqətlə tutuşduranda aydın görünür ki, hər iki şeir “Gözlərin qara deyilmi?”, “Qaşların qara deyilmi?”, “Saçların qara deyilmi?” misralarından toxunmuşdur. Sadəcə olaraq Koroğlu saçların qaralığını birinci bənddə, Qaracaoğlan dördüncü bənddə, Koroğlu gözlərin qaralığını üçüncü bənddə, Qaracaoğlan birinci bənddə vermişdir. Bu iki şeirin bir fərqi də ondadır ki, Koroğlunun gəraylısı üç, Qaracaoğlanın qəraylısı yeddi bənddir. Göründüyü kimi, bu gəraylılar bir-biri ilə o qədər yaxından səsleşir, bir-birinə o qədər oxşayır ki, onları əkiztayı da adlandırmaq olar.

Türk araşdırıcısı Ənvər Uzunun “Koroğlu” kitabında da bu iki gəraylının qarşılaşdırmasına rast gəlirik. Lakin orada Koroğlunun gəraylısının Azərbaycan “Koroğlu”sundan (M.H. Təhmasib nəşrindən – İ.S.) götürüldüyü aydın görünsə də, Qaracaoğlanın gəraylısından gətirilmiş dörd bəndin sonuncusu Azərbaycanda çap olunmuş “Aramızda qarlı dağlar dayanıb” kitabındakı həmin gəraylının heç bir bəndinə uyğun gəlmir. Həmin bənd belədir:

Məni qara deyə yermə,
Mövlam yaratmış xor görmə.
Ala gözə siyah sürmə
Çəkilir qara deyilmi? (300,s.75).

Bu şeir Qaracaoğlanın kitabında yeddi bənddir və yuxarıdakı misraların heç biri o yeddi bənddin içərisində yoxdur. Həm də Ənvər Uzun bu şeiri götürdüyü mənbəni göstərməmişdir.

Bu şeirin Vəli Xulufunun “Koroğlu” kitabındakı bir bəndi M.H.Təhmasib nəşrindəki bənddən xeyli fərqlənir və Ənvər Uzunun misal gətirdiyi bəndlə səsləşir:

Hökmlə oturub durma,
Müjdanın sinəmə vurma.
Ala gözə siyah sürmə,
Çəkibsən, qara deyilmi? (166,s.81)

Ənvər Uzunun bir məlumatı da maraqlıdır. O yazır: *“Paris milli kitabxanasında (S.T.109) şifrəli A.Xodzkoja istinadən Koroğluya aid əlyazma albomunun 14-cü səhifəsindəki Qaracaoğlan kimi şairlərin şeirləri arasında Koroğluya aid şeirlər vardır (300,s.69).*

Koroğlu poeziyasının ətini-qanını təşkil edən dərin fəlsəfi, əxlaqi-psixoloji tutum, ictimai-siyasi məzmun, milli-mənəvi dəyərlər, milli-mənəvi dəyərlərə söykənən bəşəri duyğular eyni zamanda Qaracaoğlan yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətlərdir. Koroğlunun “Bənzərsən” rədifli qoşmasını hələlik Azərbaycan ağız ədəbiyyatında ilk mükəmməl vücutnamə saymaq olar. Bu vücutnamə “Koroğlu” dastanının heç bir qolunda yoxdur, lakin müstəqil qoşma kimi hələ XIX əsrdən cümlələrə və ayrı-ayrı ki-tablara düşmüşdür. Bu qoşma hər şeydən əvvəl ağır fəlsəfi tutumu, psixoloji və fizioloji baxımdan elmi dəqiqliyi geniş araşdırma tələb edən çox gözəl poetik nümunədir. Məhz bu qoşmanın təsiri altında Qaracaoğlan bir neçə vücutnamə yazmışdır. Onlardan həm qoşma, həm də gəraylı şəklində olanları vardır.

Koroğlunun vücutnaməsində igidin, mərdin uşaqlığından tutmuş yüz yaşına qədər olan dürlü-dürlü halları yüksək səviyədə poetikləşdirilmişdir. Koroğluda:

Üç yaşından beş yaşına varanda
Yenicə açılan gülə bənzərsən.
Beş yaşından on yaşına varanda,
Arıdan saçılmış bala bənzərsən.

Bu bənddə “Üç yaşından beş yaşına qədər olan uşaqlar təzəcə açılan gülə”, “Beş yaşından on yaşına qədər olan uşaqlar isə arıdan saçılmış bala bənzədilir”.

Qaracaoğlanın əlimizdə olan üç vücudnaməsindən biri məhz özünün, biri sevdiyi qızın, biri də ümumiyyətlə, qızların ayrı-ayrı yaş dövrlərindəki əxlaqi-psixoloji, fizioloji durumlarını əks etdirir. Hər üç vücudnamə isə sözsüz ki, Koroğlunun “Bənzərsən” qoşmasının təsiri altında yazılmışdır və bu təsir onları tutuşdurduqda aydınca sezilir. Qaracaoğlan özü haqqındakı “Məni” rədifli vücudnaməsində yazır:

Beş yaşında ağıl gəldi başıma,
On yaşında gedər oldum işimə.
Bir zaman yetəndə on beş yaşıma,
Bir quru sevdaya saldırdın məni.

Qaracaoğlan ilk üç bənddə özünün ana bətninə düşdüyü gündən beş yaşına qədər olan dövrünün təsvirini vermişdir. Bu hissə Koroğluda yoxdur və Koroğlu vücudnaməsi üç yaşın təsviri ilə başlanır.

Koroğluda:

On dövdündə sevda yenər başına,
On beşində yavan girər duşuna.
Çünki yetdin iyirmi dörd yaşına,
Boz, bulanlıq axan selə bənzərsən.

Göründüyü kimi, Qaracaoğlanın şeirində qəhrəmanın başına on beş yaşında, Koroğlunun şeirində isə on dörd yaşında sevda düşür. Qaracaoğlanda:

On beş yaşdan iyirmiyə yol oldu,
Otuzunda dörd bir yanım göl oldu.
Qırxa çatdım, xeyir-şərim bəll oldu,
Xeyrimi, şərimi bildirdin mənə.

Koroğluda:

Otuzunda kəklik kimi səkərsən,
İgidlik eyləyib qanlar tökərsən.
Qırxında sən əl haramdan çəkərsən,
Sonası ovlanmış gölə bənzərsən.

Koroğlunun qəhrəmanı qırx yaşında haramdan əl çəkir, Qaracaoğlanın qəhrəmanı isə qırxında xeyir-şərinə başa düşür. Hər iki misranın daşdığı fikir eynidir. Qaracaoğlanın qəhrəmanı

otuzunda baxır ki, dörd bir yanı göldü, Koroğlunun qəhrəmanı otuzunda igidlik eləyib qanlar tökür və ola bilsin ki, birincinin gördüyü göllər ikincinin tökdüyü qanlardan yaranmışdır.

Koroğluda:

Əllisində əlif qəddin çəkilər,
Altmışında ön dişlərin tökülər.
Yetmişində qəddin, belin bükülər,
Karvanı kəsilmiş yola bənzərsin.

Qaracaoğlanda:

Əllidə ömrümün yarısı keçdi,
Altmışında yolum yoxuşa düşdü.
Yetmişimdə bir az təbdilim çaşdı,
Mərtəbə-mərtəbə endirdin məni.

Bu iki bənddə məna, məzmun, fikir eynidir. Hər iki şeirdə əlli yaşdan sonra insanın əlif qəddinin büküldüyündən, altmışında yolunun yoxuşa düşdüyündən, yetmişində aqlının, huşunun bir az çaşdığından söhbət açılır. Burada ancaq fikrin ifadə formalarının, bədii təsvir vasitələrinin müxtəlifliyi gözə çarpır. Daha doğrusu, insanın əlli, altmış və yaxud yetmiş yaşlarına uyğun gələn hallarını Koroğlu bir cür ifadə etmişdir, Qaracaoğlan isə başqa cür. Koroğluda:

Səksəndə sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə.
Koroğlu der, çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında kola bənzərsən. (72,s.91-92)

Qaracaoğlanda:

Səksənimdə vəsiyyətim yazıldı,
Doxsanımda qan damarım üzüldü.
Yüz yaşımda əzalarım pozuldu,
Bir sabi-məsuma döndərdin məni. (182,s.178)

Yuxarıdakı bəndlər haqqında söylənen fikirləri eyni ilə bu bəndlərə də aid etmək olar. Hər iki bəndin daşdığı fikir belədir ki, səksən yaş insanın qocalığına bir işarədir, doxsan ömrün yavaş-yavaş qüruba doğru yaxınlaşdığından soraq verir. Fərq ondadır ki, bu fikirləri Koroğlu “səksəndə sinir yenər dizinə”,

“Doxsanında qubar qonar gözünə”, Qaracaoğlan isə “Səksənimdə vəsiyyətim yazıldı”, “Doxsanımda qan damarım üzüldü” kimi ifadə etmiş, poetikləşdirmişdir.

Koroğlunun da, Qaracaoğlanın da vücudnaməsi ömrün yüz yaşının təsviri ilə qurtarır. Koroğlu “yüz yaşlı qocanı uca dağ başında kola bənzədir”. Qaracaoğlan isə “Yüz yaşında əzalarının pozulduğundan” və “bir sabi-məsüma döndüyündən” danışır ki, əslində elə bu da “uca dağ başındakı kol”dan başqa bir şey deyil.

Koroğlunun bu vücudnaməsi beş bənddən ibarətdir. Həm də şeirin tamlığına heç bir şübhə yoxdur, çünki burada istər misralar, istərsə də bəndlər bir-birini daban-dabana izləyir. Əgər burada sıradan bircə bənd, bircə misra belə çıxmış olsaydı, onun yaratdığı boşluğu heç nə ilə doldurmaq mümkün olmadığından, bu boşluq dərhal gözə çarpardı. Qaracaoğlanın “Məni” rədifli şeiri isə səkkiz bənddir.

Qaracaoğlanın digər iki vücudnaməsi də mahiyyət və məzmun etibarilə əvvəlkinə oxşayır. Lakin Koroğlu poeziyasının Qaracaoğlan yaradıcılığındakı təsirini daha aydın duymaq üçün onların da araşdırılmasına ehtiyac var. “Bənzər” vücudnaməsində Qaracaoğlan sevdiyi gözəli vəsf edir.

On birində bir yar sevdim,
O yar qönçə gülə bənzər.
On ikidə şəkər, şərbət,
Ömür şirin bala bənzər.

Burdakı “qönçə gül” və “bal” bənzətmələrinin Koroğlu şeirindən süzülüb gəldiyi təkcə bu ifadələrin eyniliyindən yox, deyimin, üslubun yaxınlığından da aydın görünür.

On üçündə gözün süzər,
Zülfünü boynuna düzər.
Qarğı qamış kimi üzər
Boyu sərvə-dala bənzər.

Bu bənddə çox böyük fəlsəfi fikir tutumu, ilk baxışda bəlkə də gözə görünməyən, nəzərə çarpmayan elmi gerçəklik var. Həqiqətən qız uşağı on üç-on dörd yaşlarında birdən-birə boy atır, başqa yaşlarla müqayisədə daha çox uzanır. “Qarğı qamış

kimi üzər. Boyu sərvi-dala bənzər” misraları məhz yuxarıdakı fikrin gözəl bədiif ifadəsidir.

Qaracaoğlana görə, qız uşağı “on dördə olar dərbədə, hara çəksən ora gedər”, “On altıda qurd biləkli”, “On yeddidə dəli-dolu” olar. On səkkizdə isə:

On səkkizdə köçər köçü,
Qız oğlanda bular suçu.
Gəlinin əbrişim saç
İki qoşa yola bənzər.

Bu bənddə və ondan əvvəlkilərdə hər şey aydındır. İzaha o qədər də ehtiyac yoxdur. Ancaq bundan sonrakı:

On doqquzda olur xəstə,
Zülfləri dəstəbədəstə.
Bir kimsə durammaz qəsdə,
Qız pətəkdə bala bənzər. –

bəndini azacıq da olsa, açıqlamaq lazımdır. “On doqquzda olur xəstə” nə deməkdir? Qız niyə xəstə olur? Çünki Koroğlu deyirdi ki, “on dördündə sevda yenər başına”. Üçüncü vücutnaməsində Qaracaoğlan da yazırdı ki, “On beşində sevda düşər başına”. Məhz “on beş yaşda qızın başına düşən sevdanın” on doqquz yaşdakı təsirinin təsvirini yuxarıdakı bənddə görürük. Qız eşqə düşüb, xəstələnir, bir az tərs olur, ötkəmləşir, özünə daha çox bəzək-düzək, sığal verib yenə bala bənzəyir. Qaracaoğlanın bu vücutnaməsi iyirmi yaşla tamamlanır:

Naçar, Qaracaoğlan, naçar,
Eşqin kitabını açar.
İyirmidə vaxtı keçər,
Keçməz ağca pula bənzər. (182,s.181-182)

Qaracaoğlanın bu vücutnaməsinin Koroğlunun vücutnaməsi ilə eyni rədif üstündə yazıldığı da, onun təsiri altında söyləndiyi də göz önündədir.

Qaracaoğlanın üçüncü vücutnaməsi qoşmadır. Özü də Koroğluda olduğu kimi, beş bənddir.

Sevda-sevda deyir gəlib-gedənlər,
Görməyənlə bir əcayib hal olur.

Qız böyüyüb yetərsə on yaşına,
Açılmamış bir tumurcuq gül olur.

Şeirin ikinci misrasının açıqlanması maraqlı olar. İlk baxışda birinci misradan qırılmış kimi görünən ikinci misra əslində elə birinci misradakı fikrin davamı və tamamlamasıdır. “Sevda-sevda deyir gəlib-gedənlər” misrası ayrılıqda heç bir məna daşımır, ikinci misra isə onun daşdığı fikir, məna yükünü üzə çıxardır. Qaracaoğlan demək istəyir ki, “sevdaya düşənlərin halı bir özgə olur” və başına gəlməyən, sevdaya düşməyən onu başa düşə bilməz.

Qaracaoğlan ikinci bənddə yazır:

On birində üzünə nur saçılır,
On ikidə onun qəhri çəkilir.
On üçündə ağ gül kimi açılır,
On dördündə şəkər nədi, bal olur.

“On birində uşağın üzü nur saçır” o deməkdir ki, o gözəl-ləşir, yanağına, dodağına qan qaçır, biçimlənir, seçimlənir. “On ikidə onun qəhri çəkilir” o deməkdir ki, odla oynayan vaxtlarıdı, özünü yandırmasın deyər üstündə göz olurlar. “On üçündə ağ gül kimi açılır” o deməkdir ki, dərilməli, qoxulanmalı vaxtıdır. “On dördündə şəkər nədi, bal olur” misrasını isə açıqlamağı lazım bilmirəm, çünki burada fikir çox aydındır. Şeirin üçüncü bəndində Qaracaoğlan yazır:

On beşində sevda düşər başına,
On altıda yadlar girər düşuna.
On yeddidə gəzər başdı-başına,
Sallandıqca zülfləri tel olur.

Bu bəndin Koroğlunun vücudnaməsindəki bir bəndlə tutuşdurulması iki baxımdan əhəmiyyətlidir. Koroğlu yazır:

On dördündə sevda yenər başına
On beşində yavan girər düşuna.
Çünki yetdin iyirmi dörd yaşına,
Boz, bulanlıq axan selə bənzərsən.

Bu bəndlərdə misraların səslənişinə, sözlərin düzülüşünə, ahənginə, tələffüzünə baxın. Elə bil bir gözəlin iki hörtüyüdü. Elə bil onlardan birini Koroğlu, digərini Qaracaoğlan yox, ikisini də

ayrı-ayrı vaxtlarda ya Koroğlu, ya Qaracaoğlu hörüb. Bu bəndlərdə diqqəti çəkən ikinci cəhət də var. Koroğlunun “On beşində yavan girər düşuna” misrası Qaracaoğlanda “On altıda yadlar girər düşuna” şəklində demək olar ki, təkrarlanmışdır. Məsələ bunda deyil. Məncə Koroğlunun şeirində bu misra təhrif olunmuşdur. “On beşində yavan girər düşuna” misrasındakı, “yavan” sözü yerinə düşmür və heç bir mənə daşımır, əksinə şeirin gözəlliyinə xələl gətirir. “Yuxusuna yavan girmək” ifadəsi anlaşılmır. Qaracaoğlanda isə bu misra tutumlu və mənalıdır. “On altıda yadlar girər düşuna” o deməkdir ki, qızın başına sevda düşür, yuxusuna yad oğlanlar girir. Məncə, Koroğlunun misrası da ilk deyimində Qaracaoğlandakı kimi olmuş, sonralar ya Əndəlib Qaracadağı onu yazıya alanda, ya da ondan əvvəl və ya sonra təhrif edilmişdir.

Vücutnamənin dördüncü bəndində qızın “on səkkizdə yüksəkdən uçmağı”, “on doqquzda gözlərinə qan qaçmağı” təsvir edilmişdir. Qaracaoğlanın müşahidəsinə görə, qız on səkkiz yaşında göylə gedir, hər adamı bəyənmiş, seçib-sonalayır. On doqquzunda isə daha da çılğınlaşır, sevgisi aşır-daşır, hətta bu sevginin odundan-alovundan onun gözlərinə qan damır.

On səkkizdə qayət yüksəkdən uçar,

On doqquzda gözlərindən qan saçır. (182,s.186)

Bu vücutnamə də Qaracaoğlanın “Bənzər” rədifli vücutnaməsində olduğu kimi, qızın iyirmi yaşındakı halının təsviri ilə qurtarır.

İyirmidə sevənlərdən vaz keçər,

Bir də gördün bir namərdə qul olur. (182,s.186)

Bu qoşmanın beşinci bəndində isə Qaracaoğlu özünün keçirdiyi hissləri, başına qələn bəlaları, ürəyinə vurulan yaraları dilə gətirmişdir.

Koroğlunun vücutnaməsi ilə Qaracaoğlanın vücutnamələrini yanaşı qoyanda adama elə gəlir ki, Qaracaoğlanın arıları bu şəhdi-şirəni Koroğlunun söz çəmənindəki güllərdən-çiçəklərdən toplayaraq daşayıb öz pətəklərinə doldurmuşdur.

Koroğlu ilə Qaracaoğlanın həyata baxışı, insanlara münasibəti çox zaman üst-üstə düşür. Koroğluya görə insanı varına,

dövlətinə, puluna-parasına görə tanımaq, saymaq olmaz, onun gərək zətı olsun, əsli-kökü, soyu olsun.

Koroğlunun atı gərək,
Dəmir polad qatı gərək.
Bir igidin zətı gərək,
Pullu da olur, pulsuz da. (66,s.56)

Və yaxud:

Bir igidin zətı olsa,
Qolunun qüvvəti olsa,
Meydan görmüş atı olsa,
Zülfüqarı kəskin olu. (66,s.329)

Qaracaoğlan da eyni hisslərlə, duyğularla yaşayır, zətı qırıqların igid olmağına inanmır. Bir şeirində də məhz bu keyfiyyətləri tərənnüm edir:

İgid olmaz, kimin qırıqsa zətı,
Məsləki ayrılər düzəlməz qəti.
Daim hazır olar silahı, atı,
İgid qalxsə, namərd viran olmalı. (182,s.24)

Koroğlu ömrü boyu namərdlə yoldaş olmaqdan yalnız gəzməyi, müxənnətin çörəyini yeməkdən ac qalması üstün tutmuşdur. Çünki namərd dar gündə adamı arxadan vurur, çətin ayaqda dostu qoyub qaçar. Müxənnət adamın süfrəsində yağ-bal yesən, ağzında zəhər dadar.

Namərdlərdən durar iraq,
Mərdlər üçün arxa, dayaq. (152, s. 201)

Qaracaoğlan deyir:

Qaracaoğlan, gəz mərd ilə,
İşin yoxdur namərd ilə. (182,s.140)

Koroğluda:

Hədyan sözə bəli deməm,
Müxənnət çörəyin yeməm. (66, s. 279)

Qaracaoğlanda:

Müxənnətin körpüsündən keçməyəm,
Adlayaram yolun daşqın selini. (182,s.125)

Koroğlu ilə Qaracaoğlanın dünyagörüşlərindəki yaxınlıqdan danışarkən taleyə, alın yazısına inanmalarını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. “Koroğlu” dastanında alın yazısına, taleyə inamla çox yerdə rastlaşırıq. Koroğlunun özü də, dəliləri də, xanımlar da alın yazısına, taleyə, baxta inanırlar və bu inamı gizlətmirlər. “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Cəfər paşa Dəmirçioğlunu namərdliklə tutdurub dar ağacından asdırmaq istəyir. Koroğlu xəbər tutub Ərzuruma qoşun çəkir, Dəmirçioğlunu azad eləyir. Orda Dəmirçioğlu deyir:

Dəmirçioğlu, nə olacaq,
Bülbül ölsə gül solacaq.
Qadir mövladan gələcək
Nə yazılıb başımıza. (66,s.107)

Qaracaoğlanda:

Əcəl var deyibən döyüşdən qalma,
İgidin alınına yazılan gəlir. (182,s.115)

Hər iki beytdən aydın görünür ki, nə Dəmirçioğlu, nə də Qaracaoğlan ölüm var deyə döyüşdən çəkinib-qorxmur. Hər ikisi bu fikirdədir ki, alınımıza nə yazılıbsa, o da olacaq.

Koroğlu və Qaracaoğlan eyni amallarla, eyni əqidə və məsləklə yaşamış, saflığı, ləyaqəti, namusu, qeyrəti hər şeydən uca tutmuşlar. Koroğluya görə igidliyin ilkin şərti elə namus, qeyrət, ardır, qeyrətsiz adam heç igid ola bilərmi?:

İgiddə olar namus, ar,
Dar gündə görər gücü kar.
Koroğlu, dəlilər, Nigar
Yığılar dövrən başına. (66,s.368)

Qaracaoğlan da Koroğlu kimi, ölümü namussuz, arsız yaşamaqdan üstün tuturdu:

İtirib namusu, arda qalmayım,
Sazınan, sözünən xoş eylə məni. (182,s.28)

Koroğlu döyüş zamanı meydandan qaçanları namərd adlandırır, namus, qeyrət onlara ar olsun, deyirdi:

Koroğlu mərdliyi qala dünyada,
İgid gərək başda sevda qaynada,

Dava günü sər meydanda oynada,
Meydandan qaçana namus ar olsun. (66,s.390)

Qaracaoğlan da namusu, arı hər şeydən uca tutaraq sevgi-
lisinə yalvarır ki, gəl varı, pulu atıb namusumuzu, arımızı bərk
qoruyaq:

Bir birliyə yetib, duraq,
Eşq ətəyin tutub, duraq.
Varı atıb, bərk qoruyaq
Namus ilə arımızı. (182,s.161)

Sözünə bütövlük, əhdinə sədaqət, yalan danışmamaq, doğruçuluq, düzlük də xalqımızın minillər boyu tutya kimi qoruyub saxladığı milli-mənəvi dəyərlərimizdəndir. Koroğlunun və Qaracaoğlanın yaradıcılığında bu duyğuların da eyni ruhda, eyni havacatda tərənnümünə rast gəlirik. Xalqımız dədə-babadan yalan danışmağı insana yaraşmayan çox böyük qəbahət saymışdır. “Əyri oturaq, düz danışmaq” məsəlindən də aydın olur ki, yalan danışmaq əyi oturmaqdan daha böyük ədəbsizlikdir. Koroğlu həmişə düz danışanı bağışlamış, ona yalan satanların günahından keçməmişdir. Çünki:

Koroğlu heç deməz yalan,
İndi olub bağı talan. (66,s.132)

Qaracaoğlan da öz-özünə nəsihət verir ki, yara yalan danışma, olanı söylə:

Qaracaoğlan, de olanı,
Yara söyləmə yalanı. (182,s.136)

Sözünü danmaq, dediyindən dönmək də yalan danışmağın bir növüdür. Bayaq başqa söz deyirdin, indi başqa söz deyirsən. Əvvəlki sözünlə axırıncı sözün düz gəlmir. Bu da yalan danışmaq kimi bir şeydir. Koroğlu və Qaracaoğlan isə belə şeylərə yaddırlar. Onlar üçün “kişinin sözü bir olar”.

“Koroğlunun Bayazıd səfəri” qolunda Əhməd tacirbaşı hiyləylə Koroğlu dəlilərini Bayazidə ceyran ətinə göndərtməyə istəyəndə dəlilər və xanımlar bu işin içində bir kələk olduğunu söyləyirlər. Onda Koroğlu deyir:

– Koroğlu sözü bir dəfə deyər. Onlar getməsələr özüm gedəcəyəm. Mən qonağa verdiyim sözdən dönmərəm (66,s.244).

Burada həm sözü bütövlüyün, həm də xalqımızın min illər boyu yaşatdığı qonaqpərvərlik adətinin çox gözəl bədii ifadəsi verilmişdir. Qaracaoğlan da elə bu əqidəylə, amalla yaşadığına görə yazırdı:

Mərd oğlu mərdəm mən, sözümdən dönməm,
Söz vermişəm bil yolunda var məni. (182.s.31)

Qaracaoğlan Koroğlunu görməmişdir, Çənlibelin gözəl günlərinin şahidi olmamışdır və daim bunun həsrətini çəkmişdir. Qaracaoğlan şeirlərindən birində yazırdı:

Qıratın üstündə qaldı postumuz,
İlqarından dönürmələ dostumuz. (182,s.116)

Şair demək istəyir ki, bizim bir çox şeylərimiz Qıratla getdi. Nə qədər Çənlibel varıydı, Qırat varıydı, mərdlik də, kişilik də, ləyaqət də varıydı. Hətta hər yerdən əlləri üzülənlər Çənlibelə pənah aparırdılar. Bəs indi? İndi Qaracaoğlan da onların yoxluğu ilə göyüm-göyüm göynəyir. “Ərəb ata minib meydan alan” dəliləri soraqlayır:

Ərəb ata minib meydan alanlar,
Hanı bizim dəliqanlı dəlimiz? (182,s.186)

Qaracaoğlanın yaradıcılığı ilə dərindən tanış olduqda adama elə gəlir ki, onun özü büsbütün Koroğlu havası üstündə köklənmiş, Koroğlu şeirləri dilinin əzbəri olmuş, Koroğlunun həyatını özünə bir örnək saymışdır. Bu sözləri ona görə deyirəm ki, Qaracaoğlanın elə bir şeiri yoxdur ki, onun misralarında Koroğlu nəfəsi, Koroğlu havası duyulmasın. “Koroğlu” eposundakı şeirlərlə Qaracaoğlan yaradıcılığı arasındakı səsleşmələrdən, bəhrələnmələrdən danışarkən onları eyni çeşni əsasında toxunmuş, yalnız ilmələrin, güllərin rəngləriylə seçilən iki xalçaya bənzətsək, yanılmazıq.

“Koroğlu” dastanı Qaracaoğlan yaradıcılığı üçün bir məktəb olmuşdur, desək çox yerinə düşər, çünki Qaracaoğlan Koroğlu poeziyasından bütün yaradıcılığı boyu güclü bir qaynaq, gözəl poetik örnək kimi çox böyük ustalıqla bəhrələnmiş, bu tükənməz sənət çeşməsindən su içmişdir.

2.4. Aşiq Ələsgər poeziyasında “Koroğlu” motivləri

“Koroğlu” eposu Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının inkişafına çox güclü təsir göstərmiş ölməz söz abidəsidir. Azərbaycanda elə bir aşiq yoxdur ki, onun yaradıcılığında Koroğlu təsiri duyulmasın. Aşiq Ələsgər poeziyası da bu baxımdan böyük maraq doğurur. Ustad Aşiq Ələsgər bütün yaradıcılığı boyu Koroğlu poeziyasından güclü bir qaynaq, gözəl poetik örnək, tükənməz çeşmə kimi bəhrələnmişdir. Koroğlu qafiyələrinə, bədii təsvir vasitələrinə, orijinal deyim və ifadə formalarına Aşiq Ələsgər poeziyasında tez-tez rast gəlinir. Hətta Koroğlu misralarının az qala olduğu kimi Aşiq Ələsgər şeirlərində təkrarlandığı hallar da az deyil. Koroğlunun “Yığılsa məxluqat, qurulsa məhşər” misrasına Aşiq Ələsgərdə “Yığıldı məxluqat, quruldu məhşər”, Koroğlunun “Bağ bəsləyib qızıl gülün dərməsən, Dərib, dərib, yaylıq üstə sərməsən” beytinə Aşiq Ələsgərdə “Qızıl gülü dəstə-dəstə dəribsən, Dəribinə pünhan yerdə səribsən” şəklində rast gəlinməsi, hər şeydən öncə, böyük ustadın Koroğlu poeziyasına məhəbbətinin nəticəsidir. Aşiq Ələsgərin elə şeirləri var ki, onları oxuyanda Koroğlunun hansısa misrası yada düşür. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin hissələr, duyğular Koroğlu şeirlərindən bizə tanışdır. Onun “Qaşların” rədifli qoşmasındakı:

Ay nazənin, ay qabağın altından

Nə göyçək çəkilib qara qaşların. (33,s.14)

misralarını oxuyanda istər-istəməz Koroğlunun Nigar xanıma dediyi bir gəraylı səslənir qulaqlarımda:

Mənə qara deyən gözəl,

Qaşların qara deyilmi? (175,s.43)

Aşiq Ələsgərin “Üzün məndən niyə döndü?” gəraylısını oxuyarkən Koroğlunun eyni adlı gəraylısını xatırlamamaq mümkün deyil. Aşiq Ələsgər deyir:

Gəl, ey mehri-məhəbbətim,

Üzün məndən niyə döndü?

Ağzı şəkər, ləbi qəndim,

Üzün məndən niyə döndü?

Aşığa yoxdu qadağa,
Müştaqdı dilə, dodağa.
Ələsgər sana sadağa,
Üzün məndən niyə döndü? (35,s.153)

Koroğlu deyir:

Ala gözlü Nigar xanım,
Üzün məndən niyə döndü?!
Sənə qurban şirin canım,
Üzün məndən niyə döndü?!

İyidin yatmasın baxtı,
Yana çevrilməsin taxtı.
Koroğlunun məlul vaxtı,
Üzün məndən niyə döndü?! (72,s.185)

Bu gəraylının gözəl poetik örnək olduğu, bədii gözəlliyi, deyimi və tutumu göz qabağındadır. Aşıq Ələsgərin bu şeirdən təsirlənməsi, ondan bəhrələnməsi də onun poetik gözəlliyi ilə bağlıdır. Əvvəla, hər iki şeir “Üzün məndən niyə döndü” misrası üstündə qurulmuşdur. Başqa misralarda isə eyni ovqat, eyni psixoloji məqamlar yaşanır. Hər iki gəraylının birinci misrasında Koroğlu: “Ala gözlü Nigar xanım”, Aşıq Ələsgər isə: “Gəl, ey mehri-məhəbbətim” deyər öz sevgililərinə müraciət edirlər. Koroğlunun birinci bəndindəki “Sənə qurban şirin canım” ifadəsini Aşıq Ələsgər axırıncı bənddə “Ələsgər sana sadağa” kimi işlətməmişdir ki, sadağa da qurban deməkdir. Əslində “Bu gəraylını “Koroğlu” dastanındakı “Üzün məndən niyə döndü” gəraylısına yazılmış nəzirə də adlandırmaq olar. Aşıq Ələsgər “Yaraşır” rədifli qoşmasında deyir:

Könlüm mail olub siyah telinə,
Nazik barmağına, şümşad əlinə.
Əcəb qurşanıbdı incə belinə,
Gümüş kəmər qəddi-dala yaraşır. (33,s.12)

Aşıq Cünunun Telli xanımın gözəlliyini vəsf etdiyi bir qoşmasında isə oxuyuruq:

Tutini bənd eylər şirin dilləri,
Şümşad barmaqları, nazik əlləri,

Güləbətın saçı, qara telləri,

Töküləndə dar gərdənə yaraşır. (72,s.79)

Bu qoşmalardakı “Nazik barmağına, şümşad əlinə” və “Şümşad barmaqları, nazik əlləri” misralarının bir-birinin təkrarı olduğunu söyləməsək də, bu misranın Aşıq Ələsgərin yaddaşına “Koroğlu” dastanından süzülüb gəldiyini danmaq olmaz. Halbuki Aşıq Cünunun qoşmasındakı “şümşad” və “nazik” sözlərinin Aşıq Ələsgərin qoşmasında yalnız ünvanı dəyişmişdir. Birincidə “şümşad” sözü barmalara, ikincidə əllərə, birincidə “nazik” sözü əllərə, ikincidə barmaqlara aid edilmişdir. Axırcı misralardakı “Qəddi-dal” və “dal gərdən” ifadələrinin hər ikisi eyni mənanı daşıyır və “dal gərdən” deməkdir. Birincidə gümüş kəmərin, ikincidə isə qara tellərin dal gərdənə yaraşdığı ifadə edilmişdir.

Aşıq Ələsgərin “Koroğlu”dan bəhrələnmələrindən danışarkən onun hər bə-zor balarını qətiyyənlə unutmaq olmaz, çünki bu hər bə-zor baların hamısının mayası Koroğlu ruhu, Koroğlu nəfəsi ilə yoğrulmuşdur. Məncə, hər bə-zorba aşıq ədəbiyyatına Koroğludan gəlmişdir. Ona görə də hansı hər bə-zorba olursa-olsun, onu oxuyanda Koroğludan tanış hissələr oyanır yaddaşımızda. Aşıq Ələsgərin aşağıdakı misraları bu fikrin təsdiqi üçün kifayətdir:

Oturub alçaxda dırmaşma başa,

Tülküsen aslanla girmə savaşa. (36,s.92)

Və yaxud:

Muşlar pələng olmaz, tülkülər aslan,

Danalar meydanda kal ola bilməz.(34,s.74)

“Koroğlu” dastanı xalq arasında o qədər məşhurlaşmışdır ki, uzun əsrlər boyu həyatda hamı Koroğluya və onun dəlilərinə oxşamağa çalışmışdır. Aşıqlar isə öz qəhrəmanlarını çox zaman Koroğlunun özünə və ya dəlilərinə bənzətməyə başlamışlar. Aşıq Ələsgərin “Dəli Alı” qoşmasının “Koroğlu” dastanındakı ayrı-ayrı şeirlərlə nə qədər yaxından səsleşdiyinə diqqət yetirsək bunu aydın görürük. Üstəlik “Dəli Alı” şeirinin ümumi ovqatında da Koroğlunun qəhrəmanlıq nəğmələrinin havası var. “Namərdlər əlindən çəkirlər haşa”, “Namuslu iyidsən, səni yüz yaşa”, “Süzəni götürüb minəndə ata, Fələk əhsən deyir boya, būsata”, “Sənin kimi mərd

iyidin yolunda Qurbanı aşığın canı”, “Xaçbulaqda meydan açıb Koroğlu meydanı kimi” (36,s.177) misralarını elə bil Aşiq Ələsgər Dəli Alı haqqında yox, Aşiq Cünun Koroğlu haqqında söyləmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Aşiq Ələsgər Koroğlu poeziyasına iliyi, qanı ilə bağlı olmuşdur. Ona görə də Dəli Alı haqqında şeir qoşarkən Koroğlu çeşməsindən bəhrələnməyə bilməzdi.

Aşiq Ələsgərin Koroğlu poeziyasından bəhrələnməsində də böyük ustadın sənətkarlığı və istedadı daha güclü rol oynamışdır. Aşağıdakı bənddə elə söz və ifadələr var ki, onlar həm Koroğlu şeirlərindən bizə tanışdır, həm də başqa aşıqların yaradıcılığında yoxdur:

Zülmün girdabında düşmüşəm ləngə,
Torbakeşlər tənə qılır peşəngə,
Gürbə şirə dönüb, muşlar pələngə,
Bağa qızıb, gərgədana dönübdü. (48,s.107)

Buradakı “peşəng”, “gürbə-şir”, “muş-pələng” bənzətmələri Azərbaycan aşıq poeziyasında ilk dəfə “Koroğlu eposundakı şeirlərdə işlənmişdir. Aşağıdakı misralar da eyni havayla, eyni nəfəslə yoğrulmuşdur: Aşiq Ələsgərdə:

Könlümün şüşəsi saqın ki, sınar,
Toxunarsa ayna daşa dayanmaz. (34,s.5)

Koroğluda:

Mən poladam, dəmirçidə dayanmış,
Şişə döyləm əl dəyəndə sınam mən. (66,s.106)

Hər iki misaldakı oxşarlıqlar qan yaddaşından da gələ bilər. Bu cür poetik məcazlar yaradan müqayisələr türk düşüncəsi, təfəkkürü üçün səciyyəvidir, ümumidir. Deməli, Koroğlu da, Aşiq Ələsgər də bir-birindən asılı olmayaraq, bir-birini tanımadan belə oxşar fikirlər söyləyə bilərdilər. Lakin Aşiq Ələsgərdə elə misralar var ki, bunların Koroğludan süzülüb gəldiyini sözlər özü dil açıb söyləyir:

Eşq ucundantapdı xatalar məni,
Qul deyə Həbəşdə satalar məni. (244,s.45)

“Koroğlu” eposu ilə tanış olan elə bir adam tapılmaz ki, Aşiq Ələsgərin bu misralarını oxuyan kimi “Koroğlu”dan yadın-

da qalmış aşığıdakı bəndi xatırlamasın:

Qoşun gəlib, indi səni tutarlar,
Qollarını dal gərdəndə çatarlar.
Qul deyibən Həbəşədə satarlar,
Var get, əcəm oğlu, durma bu yerdə! (66,s.97)

Aşıq Ələsgərin “Qul deyə Həbəşədə satarlar məni” misrası ilə “Koroğlu”dakı “Qul deyibən Həbəşədə satarlar” misrası arasındakı oxşarlıq heç vaxt qan yaddaşından gələ bilməzdi. “Həbəşədə satmaq” ifadəsinin Aşıq Ələsgərin şeirinə Koroğludan gəldiyi şübhəsizdir. Burada Aşıq Ələsgər “Koroğlu”dan çox ustalıqla bəhrələnmiş, öz nəfəsini onun nəfəsinə qatıb şeirin istiliyini, hənirini bir az da artırmışdır.

Aşıq Ələsgərin dillər əzbəri olan “Xəbərin varmı!” rədifli gəraylısı gözəl poetik örnekdir. Beş bəndlik bu gəraylımı oxuyanda istər-istəməz “Durna Teli” qolunda Xoca Əzizin dilindən söylənmiş “Sənin Eyvazından xəbərin varmı?!” rədifli qoşma yada düşür. Bu iki şeir arasında mövzu doğmalığı, yaxınlığı yoxdur. Aşıq Ələsgər gəraylıda öz arvadının tənbelliyindən danışır, qoşmada isə Xoca Əziz Koroğluya üz tutub onun Eyvazdan, Dəmirçioglundan, Bəlli Əhməddən xəbəri olub-olmadığını soruşur. Hər halda eyni rədif üstündə qurulduğuna görə, Aşıq Ələsgərin bu gəraylımı söyləyərkən “Koroğlu” dastanından yaddaşında qalmış “Sənin Eyvazından xəbərin varmı?!” qoşmasından təsirlənmədiyini demək olmaz. Hətta Aşıq Ələsgərin “Xəbərin varmı” rədifli gəraylısında Koroğlunun digər şeirlərinin də təsiri duyulur. Aşıq Ələsgərin gəraylısı “Ala gözlü nazlı dilbər” misrası ilə başlayır və Koroğlunun “Ala gözlü Nigar xanım” və ya “Sana deyim Telli Nigar” kimi poetik müraciətlərini xatırladır.

Aşıq Ələsgərin şeirlərinin möhürbəndində də Koroğlu şeirlərinin möhürbəndlərinə oxşar cəhətlər görmək mümkündür. Aşıq Ələsgərdə:

Adım Ələsgərdi, Göyçə mahalım,
Dolanıb başına, mən dərdin alım. (34,s.4)

Koroğluda:

Çənlibeldi qoç Koroğlu oylağı,
Şah da gəlsə Çənlibelə qoymaram. (72,s.256)

Ələsgərdə:

Aşıq Ələsgərəm, söylənir adım,
Budu ürəyimdə mətləb-muradım. (34,s.13)

Koroğluda:

Dünyanı götürüb Koroğlu adı,
Gərək hasil ola mətləb-muradı, (174,s.271)

Ələsgərdə:

Ələsgərin məlul çağı,
Könül olub qəm dustağı. (48,s.106)

Koroğluda:

Koroğlunun məlul vaxtı,
Üzün məndən niyə döndü?! (72,s.185)

Yuxarıda verilmiş nümunələr arasındakı oxşarlıqlar, səsleşmələr, nəfəs doğmalığı, deyim və ifadə yaxınlığı, düşüncə və təfəkkür eyniliyi, psixoloji ovqat, duyğu və düşüncə paralelləri bizə çox şey deyir. Aşıq Ələsgərin “Koroğlu” dastanını bilib-bilmədiyini, məclislərdə onu söyləyib-söyləmədiyini haqqında əlimizdə heç bir tutarlı bilgi yoxdur. Lakin yuxarıdakı nümunələrin təhlili, hər şeydən öncə, Aşıq Ələsgərin “Koroğlu” dastanının gözəl bilicisi, Koroğlunun həm özünün, həm də sazının-sözünün vurğunu olduğunu söyləməyə tam əsas verir. Koroğlunun və Aşıq Ələsgərin şeirlərində rast gəlinən bu cür oxşarlıqların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin buna ehtiyac yoxdur. Yuxarıdakı misallar da Aşıq Ələsgərin Koroğlu poeziyasından necə böyük ustalıqla, yüksək sənətkarlıqla bəhrələndiyini aydın göstərir.

2.5. “Koroğlu”nun gözəl bilicisi – Aşıq Hüseyn Bozalqanlı

Azərbaycan aşıq poeziyasında Koroğlu poetik ənənəsinin davamından və inkişafından danışarkən Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yaradıcılığına ayrıca diqqət yetirilməsi bir neçə fakta əsaslanmışdır:

1) Aşıq Hüseyn Bozalqanlı Azərbaycan aşıq sənətinin XX

yüzdə yetmişdördüncü ən azman ustadlardan biridir.

2) Aşıq Hüseyn Bozalqanlı “Koroğlu” eposunun təşəkkül tapdığı və yayıldığı Gəncəbasar aşıq məktəbinin yetişdirməsidir. “Koroğlu” eposu burada yarandığına, cilalandığına və buradan yayıldığına görə, Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” eposunun xüsusi yeri olmuş, onu demək olar ki, bütün aşıqlar əzbər bilmişlər.

3) Aşıq Hüseyn Bozalqanlı “Koroğlu” eposunun ən gözəl bilicilərindən biri olmuşdur. Azərbaycanda “Koroğlu”nun ilk söyləyicisi Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdır. Vəli Xulufunun 1927-ci ildə çap etdirdiyi “Koroğlu” kitabındakı “Bağdad səfəri” və “Toqat səfəri” qollarının hər ikisi Aşıq Hüseyn Bozalqanlının ifasından yazıya alınmışdır.

4) M.H.Təhmasib nəşrindəki “Alı kişi”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi”, “Durna teli” (bu qol əslində V. Xulufunun Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan yazdığı “Bağdad səfəri”dir), “Həməzənin Qıratı aparmağı”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qollarında da Aşıq Hüseyn Bozalqanlının nəfəsi var.

Bütün bunlardan sonra Koroğlu poetik ənənəsindən söhbət gedirsə, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı yaradıcılığını diqqətdən kənar da qoymaq olmaz.

İlkin olaraq demək lazımdır ki, Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yaradıcılığı dastanlarla zəngindir ki, bunun özü “Koroğlu” eposunun təsiri kimi başa düşülməlidir. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı irsini toplayıb araya-ərsəyə gətirən, onları kitab halında nəşr etdirib oxucuların ixtiyarına verən şair Şəmsad Rza da ustad sənətkarın “Dastanlar, hekayətlər” kitabına yazdığı ön sözdə onun həqiqətən “Koroğlu” eposunun kamil bilicisi olduğunu vurğulamışdır: *“Aşıq Hüseyn Azərbaycan dastanlarının, xüsusən “Koroğlu”nun kamil bilicisi idi. Nəşr olunan “Koroğlu” kitablarında ondan toplanmış qollar öz əlvanlığını, bütövlüyünü saxlayıb”* (41,s.10). 1937-ci ildə çap olunmuş “Aşıqlar” kitabının ön sözündə Hümət Əlizadə də Aşıq Hüseyn Bozalqanlının hazırcavablığını, “Koroğlu” eposunun bilicisi olduğunu söyləmişdir: *“Aşıq Hüseyn çox usta aşıqlarla sözləşmiş, çox molla məclisinə düşmüş, öz kəskin sözlərilə hamıya*

üstün gəlmişdir. O cümlədən məşhur ustad Göyçəli aşiq Ələsgər ilə də deyişmişdir, ancaq heç biri üstün gələ bilməmişdir.

Aşiq Hüseyn “Koroğlu” dastanının üç böyük qolunu bilir” (50,s.341).

Aşiq Hüseyn Bozalqanlı yaradıcılığını diqqətlə izləyəndə onun şeirləri arasında çoxlu Koroğlu misralarına rast gəlinir ki, bunu ancaq ustad sənətkarın bu möhtəşəm eposa sevgisinin, məhəbbətinin ifadəsi kimi başa düşmək lazımdır. Aşığın “Yoxdur” gəraylısı onun “Koroğlu”dan bəhrələnməsinin ən gözəl nümunəsidir. Bu gəraylının başdan ayağa “Koroğlu” eposunda Nigar xanımın dilindən söylənmiş eyni rədifli gəraylının birbaşa təsiri altında düzülüb qoşulduğunu onların müqayisəsi aydın göstərir. Əvvəla, hər iki gəraylıda həsrət, ayrılıq, yalqızlıq, giley-güzar, umu-küsü notları ifadə olunmuşdur. Nigar xanımın dilindən deyilmiş gəraylıda onun öz taleyindən narazılığı, övladsızlığın ömrünə-gününə hopmuş ağrı-acısı, Koroğlunun yurdunda son olacaq bir oğul yoxluğunun nisgili ürək yanğısıyla poetikləşdirilmişdir.

Şəmşad Rza “Yoxdur” gəraylısının yazılma səbəbi haqqında bilgi verərək yazmışdır: *“Bozalqanlıda yaşayan qocaman Aşiq Qədir İsmayilovun dediyinə görə, 1937-ci ildə aşiq Hüseyn bu şeiri Dağıstanda xəstəxanada olarkən yazmışdır” (42,s.53).*

Bəlkə də buna görə hər iki gəraylının ruhu, ovqatı bu qədər üst-üstə düşür. Nigar xanım deyir:

Qəm-qüssəm başımdan aşıb,
Mən tək dərdə dalan yoxdu.
Ah çəkməkdən bağrım bişib,
Bircə yada salan yoxdu.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlı deyir:

Hüseynəm, bəhrə dalmışam,
Canımı oda salmışam.
Gör necə boyat olmuşam,
Daha yada salan yoxdu.

Nigar xanım deyir:

Sənə deyim ər Koroğlu,
Kəsirsən dağlarda yolu.

Bir çarə söylə nə olu?
Dərdə çarə qılan yoxdu. (174,s.112)

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı deyir:
Uzaq eldə xəstə düşdüm,
Halım xəbər alan yoxdu.
Qara bağrım şan-şan oldu,
Dərmanım bilən yoxdu. (42,s.53)

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının bu gəraylını “Koroğlu” eposundan yadında qalmış yuxarıdakı şeirin təsiri altında söylədiyinə, düzüb-qoşduğuna heç bir şübhə yoxdur. Misal çəkilən bəndlərin müqayisəsi göstərir ki, hər iki gəraylıda rədif də, qafiyələr də, ifadə olunan fikirlər də eynidir. Hətta Aşıq Hüseyn Bozalqanlının gəraylısını Nigar xanımın dilindən söylənmiş gəraylıya nəzirə də adlandırmaq olar.

“Könül evini yıxmaq” poetik deyiminə biz aşiq poeziyasında ilk dəfə Koroğlunun şeirində rast gəlirik. Koroğlu Nigar xanımın könlünü almaq üçün deyir:

Uca dağların başına
Çıxmağı kimdən öyrəndin?
Sən mənim dəli könlümü
Yıxmağı kimdən öyrəndin? (174,s. 41)

Sonralar Koroğlu poetikasından bəhrələnen aşıqlarımız bu ifadəni çox işlətməmişlər. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Getdi” qoşmasına və “Geyindi” gəraylısına “Könlüm evini yıxdın” deyiminin “Koroğlu” eposundakı şeirdən düşdüyünə şübhə etmək olarmı?!

Yeridim, yüyürdüm, çata bilmədim,
Könlümün evini yıxdı da getdi. (42, s.23)

Və yaxud:

Qaş oynatdı, qıya baxdı,
Könlümün evini yıxdı. (42,s.50)

Koroğlu yaxşı bilirdi ki, hər adam igid, mərd ola bilməz. İgidliyin, mədliyin qandan gələn şərtləri var. Ona görə Koroğlu bir şeirində deyirdi:

Koroğlunun atı gərək,
Dəmir, polad qatı gərək.

Bir igidin zatı gərək,
Pullu dolur, pulsuz dolur. (174,s.56)

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı da bir qoşmasında igidin zatının olmasını belə ifadə etmişdir:

İgidin olmasa binədən zatı,
Tanınıb heş yerdə aşikar olmaz. (42,s.34)

Koroğlu başqa bir şeirində yenə müxənnətin zatının olmadığından, igidin polad qatından danışır:

Müxənnətin olmaz zatı,
Mərdin polad olar qatı.

Bu hisslər, duyğular “Koroğlu” eposunun leytmotovini təşkil edir və başqa aşıqlarımızın yaradıcılığına da sözsüz ki, buradan keçmişdir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Düşdü” qoşmasının aşağıdakı misraları “Koroğlu” dastanından bizə tanış olan ayrı-ayrı şeirlərdən götürülmüşdür:

Heyva tək mən saralıb, solmuşam,
Qaynayıban peymanatək dolmuşam. (42,s.35)

Bəlli Əhməd Məhbub xanımın dalınca Ruma gedərkən orda sazəndə deyir:

Dərin-dərin dəryalara dalmışam,
Heyva kimi saralmışam, solmuşam.
Anadan olan gün peşman olmuşam,
Usta, qulun ollam, al düzəlt sazı! (66,s.218)

Yenə həmin qolda Bəlli Əhməd Tüpdəğidana deyir:

Peymanam dolhadolda ,
Halqa zəncir bağlı qolda. (66,s.229)

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının bir şeirində yanaşı gələn “Heyva tək saralıb solmaq” və “Qaynayıb peymanatək dolmaq” misralarının “Koroğlu” eposundakı müxtəlif şeirlərdən qaynaqlandığı göz önündədir. Ümumiyyətlə, “Peymanam dolhadolda” ifadəsinə Azərbaycan aşıq poeziyasında ilk dəfə “Koroğlu” eposundakı şeirlərdə rast gəlinməsi, həm də bir neçə dəfə təkrarlanması onun başqa aşıqların, o cümlədən Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yaradıcılığına da burdan keçdiyini söyləməyə hər cür əsas verir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı “Üzün bürümə” qoşmasında həsrətindən dəli-divanə olduğu gözələ deyir ki, üzün bürümə:

Ay bimürvət, firqətindən məcnunam,
Olmuşam divana, üzün bürümə. (42,s.13)

Bu misralar böyük ustad sənətkarın Koroğludan necə ustalıqla bəhrələndiyini aydın göstərir. Burada Koroğlunun Hürü xanıma söylədiyi bir qoşmanın təsiri duyulur. Koroğlu Hürü xanıma deyir:

Oğrun-oğrun tül altından baxar yar,
Qaldır ürbəndini, görüm gül üzün. (66,s.313)

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının Koroğlu poetik əənələrindən bəhrələnmələrindən danışarkən onun hərbə-zorbaları da xüsusi maraq doğurur. Öncə dediyimiz kimi, hərbə-zorba Koroğlunun adıyla bağlıdır. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının da bir neçə sanballı hərbə-zorbaları var ki, həmin şeirləri oxuyanda istər-istəməz Koroğlunun hərbə-zorbaları yada düşür:

Hüseyn deyər, dür, cəvahir sataram,
Mənsur kimi mitilini ataram.
Səni tutub oda, külə qataram,
Danışmayan asta-asta bir daha. (42,s.36)

Koroğlu bir şerində özünü kəltə-kala bənzətmişdir. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı da özünü kəltə-kala, qarşısındakını danaya bənzətməklə “Çəkməsin” rədifli hərbə-zorbasına bir Koroğlu havası qatmışdır:

Aşıqlıq elmində pürkamal gərək,
Divanı, təcnişi hər misal gərək.
Kotana qoşmağa kəltə-kal gərək,
Kəldən qabaq körpə dana çəkməsin. (42,s.28)

Hərbə-zorbalardan danışarkən Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Geri dur” müxəmməsini unutmamaq olmaz. Bu müxəmməs ustad aşığın ən gözəl hərbə-zorbalılarından biridir. Şeirin adından da onun hərbə-zorba olduğu aydın görünür. Ustad üzünü kiməsə tutub deyir:

Rəngimə rəngin çatmaz,
Mən həftirəngəm, geri dur! (42,s.74)

Yəni mənim yeddi rəngim var, sən bu meydana girəmməzsən, çünki səndə yeddi rəngin hamısı yoxdur. Ustad çox poetik

şəkildə özünün kamilliyini, rəqibinin nadanlığını, kamil olmadığını ifadə etmişdir. Yeddi rəng kamillik, müdriklik, rənglərdən bir-ikisinin çatışmaması qeyri-kamillik, yarımçıqlıq deməkdir. “Geri dur” və “Çəkməsin” hər bə-zorbalarının hər ikisini Aşıq Hüseyn Bozalqanlı Gəncədə Aşıq İbrahim Qaracaoğlunu pisikdirmək istəyən şair Məmmədlə deyişərkən demişdir.

“Koroğlu” eposunun təsiri özünü tək cə Aşıq Hüseyn Bozalqanlının şeirlərində deyil, dastan yaradıcılığında da göstərir. “Qara Tanrıverdi” dastanındakı “Koroğlu” təsirindən əvvəldə danışıldığına görə, onları təkrarlamağa ehtiyac yoxdur. Onun digər dastanlarında da Koroğlunun adı çəkilir, ustad öz qəhrəmanlarını ona bənzədir. “Hacı Tağı” dastanında Hacı Tağının Koroğlu kimi nə rə çəkdiyindən danışır:

Koroğlu tək nə rə çəkib,
Özünü meydana salır.
Tüp dağıdıb, ordu pozur,
Hərəsin bir yana salır. (41,s.143)

Bu bənddəki “tüp dağıtmaq”. “ordu pozmaq” deyimlərinin hər ikisi “Koroğlu” dastanında tez-tez işlənən ifadələrdir. Onların daşdığı daxili mənə tutumu da Koroğlunun həyatına daha çox uyğundur. Ona görə də bu deyimlərin Aşıq Hüseyn Bozalqanlının şeirlərinə “Koroğlu” dastanından gəlməsi təbiidir.

“Nəriman” dastanında da “Koroğlu” eposunun çox güclü təsiri özünü göstərir. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı bu dastanda da qəhrəmanı Nəriman Nərimanovu Koroğluya bənzətmiş, onun da xalqın xilaskarı, xeyirxahı, arxası, köməyi olduğunu, haqq işi uğrunda mübarizə apardığını tərənnüm etmişdir:

Koroğlu tək girər cəngi savaşa,
Düşməni yandırar oda, atəşə.
Nərəsi ün salar torpağa, daşa,
Əgər dinsə, söz ümmanı sayılar.(41,s.106)

Burda sözlərin kimin ünvanına deyildiyinin o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ bu dastanı düzüb-qoşarkən aşığın “Koroğlu” eposundan necə bəhrələndiyini üzə çıxarmaqdır ki, bu da göz qabağındadır.

“Nəriman” dastanındakı “Koroğlu” təsirinin bir nümunəsini də burada Qıratın adının çəkilməsində görürük. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı qəhrəmanını Qıratın üstündə imdada çatmağa çağırır:

Zülümlər, fəryadlar düşəndə yada,
Qıratın üstündə çata imdada. (41,s.98)

“Nəriman” dastanında bu bəhrələnmə təkcə Koroğlunun adının çəkilməyi, onun nərəsinin xatırlanması və Qıratın üstündə təsvir edilməsi ilə məhdudlaşmır. Dastanda “Koroğlu” eposundan bizə tanış olan şeir parçalarına rast gəlinməsi bu təsirin nə qədər güclü olduğunu göstərir. Nümunə üçün aşağıdakı bəndi Koroğlunun bir bəndi ilə yanaşı qoymaq kifayətdir. “Nəriman” dastanında:

Möhkəm olub məqsədimdə durmuşam,
Gərək dərya kimi qaynayıb coşam.
Havada seyr edən bir tərən quşam,
Ana, şikarımı darda qoymaram. (41,s.103)

“Koroğlu” dastanında:

Koroğluyam, qoç oğluyam, qocam mən,
Çətindi ki, mərd meydandan qaçam mən.
Havada dövr edən tərən quşam mən,
Sarlər şikarımı ala qoymaram. (175,s.108)

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yuxarıdakı şeiri söyləyərkən Koroğlunun misal çəkdiyimiz misralarından təsirləndiyini söyləmək azdır. Hətta belə demək doğru olar ki, “Koroğlu” eposundan ustad sənətkarın yaddaşına yazılmış bu misralar süzülüb onun şeirlərinin ayrı-ayrı bəndlərinə qarışmışdır. Ayrı-ayrı misraların təkrarı ilə yanaşı, bu şeirlərin rədifləri də eynidir. Şeirlər arasındakı oxşarlığı şərtləndirən səbəblərdən biri də budur.

Öz şeirlərinin möhürbəndində yerini-yurdunu salıq vermək poetik ənənəsi Koroğluya məxsusdur. Belə möhürbəndlərlə Aşıq Hüseyn Bozalqanlının şeirlərində də rastlaşırıq. O, bir şeirində deyir:

Məkanım Tovuzdu, Bozalqanlıyam,
Adım xəbər alsan, Aşıq Hüseyni. (41,s.95)

“Koroğlu” dastanında belə möhürbəndlərə bir neçə şeirdə rast gəlinir:

Qurdoğluyam, Koroğlunun oğluyam,
Yerim xəbər alsan Dağıstanlıyam. (66,s.355)

Və yaxud:

Öz adım Rövsəndi, Çənlibel yurdum,
Laçın oylağına gəldim, ha gəldim. (66,s.58)

Ustad Aşıq Hüseyn Bozalqanlı yaradıcılığındakı Koroğlu motivlərinin aydın mənzərəsini yaratmaq üçün bunlar da kifayətdir. Seçilmiş nümunələrin hər birində Koroğlu təsiri aydın görünür. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının elə şeirləri də var ki, onlara Koroğlunun yalnız yeli dəymişdir. “Sirrini vermə hər üzünə gülənə”, “Bədöy mənzilinə hər at yetirməz, Nanəcibə öyüd versən götürməz”, “Laçın neylər ərşdə şahın, şonqara?” Koroğlu havası, nəfəsi dəymiş misralardır.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının yaradıcılığını diqqətlə izləyəndə onun “Koroğlu” eposunun süjet və motivlərindən, forma və quruluşundan, bədii ifadə və təsvir vasitələrindən, poetikasından çox böyük ustalığ və sənətkarlıqla bəhrələndiyinin şahidi oluruq. “Koroğlu” eposu digər aşıqlarımız kimi, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı yaradıcılığı üçün də ən gözəl, zəngin və tükənməz bəhrələnmə, qidalanma mənbələrindən biri olmuşdur.

III FƏSİL

“KOROĞLU” DASTANI VƏ YAZILI ƏDƏBİYYAT

3.1. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan şeirinə poetik təsiri

“Koroğlu” dastanı dünya epik söz sənətinin şah əsərlərindən biridir. Dünyada yayılma coğrafiyasının genişliyinə, variantlaşma və versiyalaşma zənginliyinə görə ikinci belə əsər tapmaq mümkün deyil. Bunun iki mühüm səbəbi var. Birinci səbəb dastanda xalqın bütün arzu və ideyalarının öz dolğun təəcəssümünü tapması, epik qəhrəmanların idealları ilə xalqın ideallarının üst-üstə düşməsi, onun bədii siqləti, poetik gözəlliyi ilə bağlıdır. İkinci səbəb Koroğlunun şəxsiyyəti ilə bağlı olub, dastanın sevilə-sevilə yaddaşlarda yaşamasını və belə geniş coğrafiyada yayılmasını təmin etmişdir. Koroğlunun şəxsiyyəti deyəndə gözlərimiz önündə iki obraz canlanır: Qəhrəman Koroğlu və aşıq-şair Koroğlu. Koroğluya ümumxalq məhəbbətinin böyüklüyünü bu iki obraz birlikdə yaratmışdır. Koroğlunun aşıqlığı-şairliyi onun şöhrətlənməsində heç də qəhrəmanlığından az rol oynamamışdır. Birincisi, Koroğlunun aşıqlığı-şairliyi dastanın bədii siqlətini, poetik dolğunluğunu təmin etmişdir, ikincisi, Koroğlu həm də sinəsindəki saza, düzüb qoşduğu bənzərsiz qoşma və gəraylılara görə sevilmişdir.

Folklor bütün zamanlarda və bütün xalqlarda yazılı ədəbiyyatın tükənməz ilkin qaynağı olmuşdur. Dünyanın ən böyük yazıçıları, birinci növbədə, şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnməmişlər. Qələmi xalq yaradıcılığı bulağının gözündən su içməyən yazıçılar heç vaxt dahilik zirvəsinə yüksələ bilməmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatının da ilkin qaynağı həmişə şifahi xalq yaradıcılığı olmuşdur. Məncə burada bir məsələyə mütləq aydınlıq gətirilməlidir. Şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnen və bəhrələnməyən yazılı ədəbiyyat nümunələri arasındakı fərq nədən ibarətdir? Bu sualın bircə cavabı var: istisnasız olaraq bütün xalq yaradıcılığı əsərlərində öz əksini tapmış ideya və ideallar xalqın

arzu və idealları ilə tam üst-üstə düşür. Xalq öz ideya və ideal-larına zidd olan folklor əsəri yaratmır və onu yaddaşında yaşat-mır. Şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmə yolu ilə yazılmış ya-zılı ədəbi əsərlərin mayası yuxarıdakı ideya və ideallarla yoğrul-duğundan onlarda xəlqilik daha güclü olur, xalq ruhunu daha çox oxşayır, sevilir və yaşadılır. Digər qisim əsərlərdə isə xalq ruhu-nun təcəssümü ya olmur, ya da sönük nəzərə çarpır. Belə əsərlər birincilər qədər xalqın ruhuna yatmır, sevilmir və yadda qalmır. AMEA-nın müxbir üzvü Muxtar Kazımoğlu yazır ki, *“XVII-XVIII əsrlərdə şeirimizin xalq dilinə və xalq ruhuna yaxınlaşması aşıq poeziyasının təsiri ilə mümkün olub. Şair kimi məhz aşıq mühitində yetişən M.P.Vaqif dostu M.V.Vidadi ilə birlikdə qoşmanı yazılı poeziyamızın aparıcı janrına çevirə bilib”* (62,s.3).

Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatın ən tükənməz, ən zəngin qaynaqlarından biri “Koroğlu” dastanı olmuşdur. Bu dastan yü-zillər boyu aşıqların repertuarından düşməmiş, xalqın yaddaşın-da yaşamış, dillər əzbərinə çevrilmişdir. Ona görə də “Koroğlu” dastanı həm aşıq yaradıcılığına, həm də yazılı şeirimizə çox güc-lü poetik təsir göstərmişdir. Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının poetik gözəlliyindən, ideya zənginliyindən, məzmun dolğunlu-ğundan az və ya çox dərəcədə bəhrələnməyən şair tapmaq çətin-dir. Hətta bizim elə şairlərimiz var ki, onun yaradıcılığındakı xəlqilik büsbütün “Koroğlu” dastanının təsiri ilə yaranmışdır.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan yazılı şeirinə poetik təsi-rinin öyrənilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq və bir neçə bölgü aparmaq mümkündür. Bu təsir ideya və məzmun baxımın-dan daha qabarıq nəzərə çarpdığına görə, qruplaşdırmanı da bu istiqamətdə aparmaq daha məsləhətdir:

1. Koroğlu qəhrəmanlıq rəmzidir.

“Koroğlu” qəhrəmanlıq dastanıdır. Onun mayası qəhrəman-lıq ideyası ilə yoğrulmuş, bu ideya epik qəhrəmanların ideal-larını formalaşdırmışdır. Azərbaycan xalqının taleyi elə gətir-mişdir ki, qəhrəmanlıq idealını həmişə oxvarlı saxlamağa məc-bur olmuşdur. Bu funksiyanı daha çox “Koroğlu” dastanı yerinə

yetirmişdir. Şairlərimiz də qəhrəmanlıq ruhlu şeirlər yazarkən, birinci növbədə, “Koroğlu” dastanından bəhrələnmişlər.

Böyük vətən müharibəsi dövründəki şeirimizdə qəhrəmanlıq ruhu daha da güclənmiş, bir çox şairlərimiz öz arzu və fikirlərini dolğun ifadə etmək üçün “Koroğlu” dastanından ustalıqla bəhrələnmişlər. Həmin dövrdə Səməd Vurğun “Koroğlu” dastanına tez-tez üz tutmuşdur. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrafil Məmmədovun qəhrəmanlığının, igidliyinin “Koroğlu” dastanından, Koroğlu obrazından mayalandığını şair “Azərbaycan balası” şeirində çox gözəl ifadə etmişdir:

Aşıqlar saz tutub, söz qoşan zaman

Dastanlar eşitdin qoç Koroğludan:

Sıçrayıb Qır atın belinə qalxdın.

Sel kimi kükrəyib, su kimi axdın.

Misri qılıncını çaldın dörd yana,

Düşmənə gəl dedin mərd-mərdana (251,s.39).

Səməd Vurğunun “Partizan Babaş” şeirində yenə Koroğlu yada düşür, Misri qılınc xatırlanır. Şair “Koroğlu” havası üstündə öz qəhrəmanı ilə dialoqa girmiş, “Dedim, dedi” formasından istifadə edərək öz ürək sözlərini gözəl poetik dillə ifadə etmişdir.

Sən deyirsən: “Qəlbizimdə Koroğlunun qanı vardır”.

Mən deyirəm: “Bu namusla yaşayanlar bəxtiyardır”.

Sən deyirsən: “Misri qılınc! Leş bir yana, baş bir yana”.

Mən deyirəm: “Ölüm yoxdur od içində qəhrəmana” (251,s.53).

Hər iki şeirin məğzi budur ki, qəhrəmanlıq yoxdan yaranmır. Onun maddi və mənəvi qaynaqları var. Şair gözəl duymuşdur ki, İsrafil Məmmədovun da, Partizan Babaşın da göstərdikləri qəhrəmanlıq, şücaət və igidliklər hələ körpəlikdən aşıqların danışdıqları “Koroğlu” dastanından süzülüb ana südüylə birgə onların ruhuna, varlığına hopmuşdur.

Səməd Vurğun “Yandırılan kitablar” şeirində İran irticaçılarının türk dilində olan kitabları vəhşicəsinə yandırdıqlarını ürək ağrısı ilə qələmə almış, Tomrisi, Səttarxanı, Koroğlunu xatırlamış, düşmənlərimizə eşitdirmişdir ki, bu cür qəhrəman babaları olan gələcək nəsillər sənin “daşını daş üstündə qoymayacaq”:

Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda,
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını (251,s.153);

Səməd Vurğunun bu şeirində türk dilindəki kitabları yandıran düşmənin cəllad obrazı bütün çılpıqlığıyla gözlərimiz önündə canlandırılmış, onun bu əməllərini gələcək nəsillərin cavabsız qoymayacağı öz ifadəsini tapmışdır. Səməd Vurğun kimi humanist, kövrək qəlblı, bəşəri hiss və duyğularla yaşayan bir şairi yalnız fars sovinistlərinin türk dilindəki kitabları yandırmaları özündən çıxara bilərdi. Səməd Vurğuna görə, bu kitabları yandırmaq dünyada ən ağır cinayət idi. Bu şeir də şair ürəyini çalxalayan etiraz səsiydi!

Səməd Vurğun “Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını” deyəndə nəyi nəzərdə tuturdu? Azərbaycanı qarış-qarış gəzən, onun hər elinə-obasına dərinədən bələd olan şair gözəl bilirdi ki:

Bir qiy vursam bu gen dünya düşmənlərə dar kəsilər.

Azərbaycan dağlarında Koroğlunun ürəyi var (250,s.353).

Səməd Vurğun təkcə Azərbaycan qəhrəmanlarını deyil, Ukrayna partizanlarını da Koroğluya bənzədirdi. Şair “Ukrayna partizanları” şeirində Ukrayna partizanlarına qardaş deyir, onları sirdaş adlandırır. Bu şeirdə hər şey yerində deyilmişdir. Əgər şair ukraynalı partizanları Koroğluya bənzədirdisə, onları “qardaş” və “sirdaş” adlandırmaqla hansısa tarixi köklərə, bağlılıqlara işarə vurmuşdur:

De, kimdir adına qardaş dediyim?

Qənimə, nəşəmə sirdaş dediyim?

De, kimdir vətəndaş, yoldaş dediyim?

Bizim ukraynalı partizanlardır (251,s.38).

Heç təsadüfi deyil ki, Osman Sarıvəlli də Böyük Vətən müharibəsinin ən ağır günlərində – 1943-cü ildə yazdığı “Ukraynalı dostlarıma” adlı şeirində dostlarının köməyinə Qıratın nəslindən bir at minərək gəldiyini söyləyirdi:

Qıratın nəslindən bir at minərək

Çapdım yellər kimi mən gecə-gündüz (232,s.37).

Səməd Vurğunun və Osman Sarıvəllinin yuxarıdakı şeirlərində Azərbaycan-Ukrayna qardaşlığının, dostluğunun tərənnümü, bu qardaşlığın bir-birinə Koroğlu, Qırat motivləri ilə bağlanması böyük maraq doğurur və elə bilirəm ki, bu məsələnin gələcəkdə daha geniş aspektdə, başqa prizmadan baxmaqla araşdırılmasına ehtiyac var. Bunu zaman özü göstərəcək.

Osman Sarıvəlli müharibə başlayan kimi, 1941-ci ildə yazdığı “Qafqazdan Dona doğru” şeirində Koroğlunu və onun dəlilərini birbaşa döyüşdə təsəvvür edirdi:

Dağları şeşpərlə dəldi Koroğlu,
Qıratın belində gəldi Koroğlu.
İgidlər bir anda mindi səməndi,

Sıldırım dağlardan quş kimi endi (232,s.29).

Şeirdəki Koroğlu müharibədə Ukraynada döyüşən Azərbaycan əsgərlərinin ümumiləşmiş obrazıdır. Şair bütün qəhrəmanları Koroğlu hesab etmiş, onların hər biri haqqında ayrıca danışmaqdan əlavə, bircə Koroğlunun adını çəkməklə öz fikrini daha tutarlı ifadə etməyə üstünlük vermişdir.

Osman Sarıvəlli “İstirahət beşiyi” şeirində Krıma üz tutur, onu “igid Krım” adlandırır. Yenə Qırat Krımın köməyinə gəlir. Ancaq bu dəfə Qıratın belindəki tək Koroğlu deyil. Bütün Qafqaz Qıratın belindədir:

İgid Krım! Çək qılıncı
Düşmənləri biçməyə!
Minib köhlən Qıratını
Qafqaz gəlir köməyə! (232,s.19-20)

Bu sətirlər şeirdə bir neçə dəfə təkrar olunur və sonluq da onunla bitir.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Dörd yüz on altı” poemasında çox maraqlı bir səhnə var. Bildiyimiz kimi, bu poema Azərbaycan əsgərlərindən təşkil edilmiş və Böyük Vətən müharibəsində böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş “416-cı Taqanroq” diviziyası haqqındadır. Poemanın “Dünən-bu gün” fəslində Azərbaycan əsgəri bir əsir tutur. Əsir yaralı imiş. Azərbaycan əsgəri onun yarasını sarıyan zaman əsir təpiklə vurub tufəngini götürür və Azərbaycan əs-

gərini yaralayır. Şair bu hadisəni təsvir edərkən “Koroğlu” dastanından Koroğlu ilə Bolu bəyin qarşılaşdığı səhnə gözləri önündə canlanır. Cəbhədə alman əsirinin onun yarasını sarıyan Azərbaycan əsgərinin bu xeyirxahlığına qarşı elədiyi namərdlik dastanda Bolu bəyin Koroğluya qarşı elədiyi namərdliklə eyniləşdirilir:

Koroğlu Bolu bəyin sözlərinə inanır, onun sevgisinin saxta, gəlişinin məkrli olduğunu ağına da gətirmir, çünki o Koroğludur, hamıdan mərdlik və kişilik umur.

Bu yerdə yadıma düşdü Koroğlu
Gərək basdığını kəsməyə insan.
Namərdin əlində bir əsir oldu
O da mərdliyindən, qanacağından;
...Bolu bəy dil tökdü qoç Koroğluya:
– Dünyada məni də bir nəfər duya,
Hanı elə adam, o igid hanı?

Burada Bolu bəy hiyləyə əl atır, özünü yazıqlığa qoyur, məkli niyyətini gizlədərək özünü eşq dəlisi kimi qələmə verir. Koroğlunun yumşaq damarını tutmaq üçün guya Həsən paşanın qızına elçi göndərdiyini, Həsən paşanın onun qarşısında şərt qoyduğunu söyləyir:

Məni əldən saldı bu üzüntülər,
Mən Həsən paşanın qızı Dünyanı
Sevirəm, Koroğlu, dünyalar qədər.
Mən elçi göndərib istədim onu.
Paşa buyurdu ki, elçi nə lazım?
Mənim bir şərtim var, qoç Koroğlunu
Tutub gətirənə qurbandır qızım.
Koroğlu qımışıb dedi:-Ey cavan,
Bir qızdan ötəri bu nə ah-fəqan?
Ancaq...mən hazırım elə bax bu gün,
Əgər sevirsənsə ürəkdən onu.
Mən eşqə təsliməm, ancaq bir düşün.
Ucuz satmırsan ki, sən Koroğlunu? (275,s.69)

Adı dağlara, daşlara səs salan, nərəsi yeri, göyü titrədən, pəhrəmanlığı xotkarları, paşaları tir-tir əsdirən Koroğlu eşqə təs-

lim olur. Bolu bəy də onun bu humanistliyindən, kövrəkliyindən namərdcəsinə istifadə edir. Alman əsir onun yarasını sarıyan Azərbaycan əsgərini vurub yaraladığı kimi, Bolu bəy də hiyləyə əl ataraq Koroğlunun qollarını bağlayır və arxadan şığıyaraq qəfildən qılıncı onun başına endirir:

Bolu bəy diz çökdü, öpdü torpağı,
Koroğlu kövrəldi, “qalx gedək!”-dedi.
Açıldı cavanın qaş-qabağı,
Onlar gecə ikən yol ətəklədi.
Bölubəy dilləndi:-Yox, yox, bu əsla
Düz deyil.
Koroğlu soruşdu:-Niyə?
Dedi:-Sən gedirsən öz ayağınla,
Paşa inanarmı bu əsirliyə?

Şair burada “Koroğlu” dastanındakı hadisələrin təsvirinə geniş yer ayırmış, öz fikirlərini ifadə etmək üçün zəmin hazırlamış, bir növ, dastandakı səhnələrə söykənmişdir. Bunları bilə-bilə etmişdir və öz sözünün, fikrinin poetik siqlətini, bədii tutumunu bu yolla xeyli gücləndirmişdir

Şeir in bundan sonrakı bəndində Koroğlu hətta Bolu bəydən paşanı necə inandırmaq istədiyini də soruşur:

Dedi:-Bəs neyləyək?
Dedi:-İzin ver,
Əlini, qolunu bağlayım sənin.
Bax, bu da qandallar, bax bu da zəncir,
Nə danış, nə din!

Koroğlu dinmədi... sarıyb onu
Yıxdı yeddi nəfər atın belinə.
“Görək nə olacaq bu işin sonu”-
Deyə o dinmədi, o susdu yenə...

Koroğlunun əl-qolunu da bağlayırlar, ancaq arxada onu nələrin gözlədiyini hələ ağına da gətirmir. Özünün elədiyi mərdliyin böyük bir namərdliklə cavablanacağını unamır. Koroğlu qılınc çəkib namərdliklə, şərhlə, şərəfsizliklə vuruşurdu. Çünki Ko-

roğlu insana və insanlığa yaraşmayan bu cür alçaq əməllərlə barışa bilmirdi. İş gəlib o yerə çatır ki, Bolu bəy qılıncı arxadan, özü də onun xəbəri olmadan namərdliklə Koroğlu kimi mərdin, igidin, qəhrəmanın başına endirir. Bu səhnələr psixoloji cəhətdən o qədər güclü və təsirlidir ki, oxucuların hissələrini, duyğularını bir daha Koroğluya məhəbbət, Bolu bəyə nifrət üstündə kökləyir.

Getdilər... yol uzun...

Keçdi bir qədər,

Bolubəy dilləndi:-Yox, Həsən paşa

Deyəcək səninki deyil bu hünər.

Deyə o, atını ildirəm kimi

Sürdü Koroğlunun üstə birbaşə.

Çəkib qılıncını endirdi alçaq,

“Əsirin” alınma... fısqırdı al qan.

Qılınc bir zərbədən əyilib ancaq

Sanki üzr istədi qoç Koroğludan (275,s.70).

Burada qılıncın əyilməsini şair onun xəcaləti kimi mənalandırmış, Bolubəyin namərdliyindən qılıncın utandığını vurğulamışdır. Qılıncın əyilməyi əsl poetik tapıntıdır. Bir insanın namərdliyindən qılınc başını aşağı əyir. Bəxtiyar Vahabzadə bu səhnədən də ustalıqla bəhrələnmiş, qılıncın əyilməyini utanmaq kimi mənalandırmaqla, Bolu bəyin namərdliyinin necə yolve-rilməz olduğunu poetik ifadəsini daha da gücləndirmişdir.

İnsan utanmadı, dəmir utandı,

Koroğlu alışdı,

Koroğlu yandı.

– Ay namərd, ay namərd!

Bu nədir?-dedi.

Yoxsa yaxşılığa töhfədir, -dedi (275,s.70).

Bu səhnələri qarşılaşdıran, onları ustalıqla müqayisə edən şair gözlənilmədən maraqlı bir poetik nəticəyə gəlir. Yarasını sarıyan Azərbaycanlı əsgərə qarşı namərdlik edən alman əsiri ilə Bolubəyi qohumlaşdırır, birincini ikincinin varisi adlandırır. Şair

haqlıdır. Bütün namərdlər qohumdurlar. Onların damarlarından eyni qan axır – namərdlik qanı!

Mənim əsirim də, deyirəm yəqin

Əsil varisiymiş Bolubəylərin (275,s.71).

Buradakı “Koroğlu” motivlərindən bəhrələnmə, Azərbaycan əsgərinin Koroğlu ilə, alman əsirinin Bolubəylə eyniləşdirilməsi qətiyyətlə təsadüfi deyil. “416-cı Taqanroq” diviziyasının hər bir əsgəri Koroğlunun nəvəsiydi, onların mərdlikləri də, qəhrəmanlıqları da, şücaətləri də, hətta humanistlikləri də Koroğludan irsən keçmişdi. Onların düşmən əsiri ilə insani rəftarlarında da bunu aydın görürük.

Məstan Günərin “İlyana haqqında nəğmə” poeması tək-cə müharibə mövzusunda yazıldığına görə, sözün həqiqi mənasında tədqiq olunmağa layiq bir poeziya hadisəsidir. Poemanın süjeti belədir ki, Böyük Vətən müharibəsində bir moldavan qızı gəlib Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Tovuz çıxır. Bir gün burada cıdır keçirilir. Moldavan qızı İlyananın atı kənddəki cavanların hamısının atını keçir, qızlar oğlanlara söz atıb, onları cıradırlar:

İlyanalar oğlanları o ki, var,

Cıratdılar verib ağız-ağıza:

– Belə sizin yerinizə utanaq,

Cıdır günü cıtmadınız bir qıza (206,s.218).

Oğlanlar bir qıza niyə uduzurlar? Görünür, onlar hələ uşaqlıqda və təcrübəsizdilər. Axı əsgərlik yaşı çatanların hamısı müharibəyə gediblər, cəbhədə döyüşürlər, Kəndin ən mahir at çapanı Cəmil də müharibəyə gedib. Ona görə, oğlanlar qızlara deyirlər:

– Aman qızlar, o ürkmüşün sirri var:

Göz açınca gözdən itir Düratı.

– Belə getməz, Cəmil gələr cəbhədən,

Çapar onun cəhliminə Qır atı (206,s.218).

Cavanlar hirsələrini boğub ürəklərində özlərini qınaya-qınaya Cəmilin yolunu gözləyirlər. Cəmil bir gün müharibədən qayıdır. Kənddə cıdır təzədən başlayır. Hamı İlyananın Düratı ilə Cəmilin Qıratının yarışına baxır:

Dırnaqları yerə dəymir atların,
Göz qamaşır, nallara bax, nallara.

Dürat gəlir çıxıb təpə dalından,
Dən axtarır yəhərində sığırçın.
– Demədimmi geri götür mərcini,
Uduzarsan, A saqqalın ağarsın.

Qırat gəlir çıxıb təpə dalından.
Elə bil ki, alov alıb tərkinə.
Bu gəlişdə qəsdə nədi Cəmilin,
Bu gəlişdə İlyananın ərki nə? (206,s.226)

Bu cıdırda sözsüz ki, Qırat Düratı ötüb keçir. Məstan Günər əvvəldən İlyananın atını Dürat, Cəmilin atını Qırat adlandırmaq-la axırda kimin qalib gələcəyini işarələmişdir. Oxucu öncədən bilir ki, Qırat kiminsə, qələbə də onundur. Cıdırdan sonra Cəmillə İlyana evlənir, ailə qururlar. Bu poemada “Koroğlu” epusunun motivlərindən açıq şəkildə bəhrələnməni aydın görürük. Lakin burada “Dədə Qorqud”dan da bir bəhrələnmə var. Cəmillə İlyananın cıdırda at çapdıqdan sonra sevişib evlənmələri Beyrəklə Banıçığəyin at çapıb yarıdıqdan sonra üzüklərini dəyişib axırda evləndikləri səhnə ilə tam üst-üstə düşür.

Məstan Günərin “İlyana haqqında nəğmə” poeması gözəl, orijinal bir söz abidəsidir. Şairin yaradıcılığının bütünlükdə və “İlyana haqqında nəğmə” poemasının ayrılıqda araşdırıcıların gözündən yayınması təəssüf doğurmaya bilməz.

Aşıq Qara Gədəbəy rayonundan müharibəyə gedərkən həqiqətən sazını da özüylə aparmışdı. Biz dastandan Koroğlunun bütün səfərlərə sazla getdiyini, döyüşlərdə bir əlində saz, bir əlində qılınc tutduğunu bilirik. Saz həmişə Koroğlunun ürəyinə təpər, qollarına qüvvət verirdi ki, Misri qılıncı işlədə bilsin. Bu bir dastan motivi, bir epik səhnə olsa da həqiqətdən uzaq deyil. Aşıq Qaranın Böyük Vətən müharibəsində bir əlində saz, bir əlində silah tutub döyüşdüüyü isə dastan motivi yox, bir həqiqətdir. Əvvəla, bu ənəninin özü Koroğludan gəlir. İkincisi, türkün həyatında sazın-sözün hünəri silahdan çox olub. Məmməd İsmayılın “Əsir saz” poeması

Aşıq Qaranın Böyük Vətən müharibəsinə sazla getməyinə, döyüşlərdə sazdan bir an da ayrılmadığına həsr edilmişdir. Şair Aşıq Qaranın sazla müharibəyə yola düşdüyünü görür, Koroğlu səfərləri gözləri önündə canlanır, birinci ağına gələn bu olur ki, Koroğlu zamanında tufəng çıxmamışdı. Aşıq Qara isə topun-tufəngin göydən od yağdırdığı bir müharibəyə gedir:

Eh nə vardı Koroğlunun zamanına

Onda tufəng çıxmamışdı (198,s.117).

Aşıq Qara cəbhəyə çatır, döyüşlərə girir. Şair də həmin səhnələri təsvir edərkən onun Koroğlu kimi döyüşdüyündən söz açır:

Sazlı-sözlü aşiq Qara

Döyüşdə Koroğlu idi (198,s.118).

Aşıq Qara cəbhədə həm silah götürüb döyüşür, həm də yoldaşları qarşısında saz çalıb-oxuyurdu. Yoldaşları da həmişə ondan Koroğludan oxumağı xahiş edirdilər:

Koroğludan döşə gəlsin,

Ağrın alım, Koroğludan...(198,s.121).

Saz həm Aşıq Qaranın özünü, həm də ona qulaq asanları Koroğlu kimi döyüşməyə ruhlandırır. Azərbaycan əsgərlərinin qələbələrində, göstərdikləri igidliklərdə saz da, Aşıq Qaranın oxuduğu Koroğlu havaları da silah qədər rol oynayırdı.

Məmməd İsmayıl Aşıq Qaranın yurdunu da Cənlibel adlandırır. Müharibədən sonra onun öz yurduna, elinə, obasına qayıdışını belə təsvir edir:

Koroğluydu Aşıq Qara

Çənlibelə qayıdırdı.

Doğma yerə, doğma yurda,

Doğma elə qayıdırdı (198,s.140).

Sazın və “Koroğlu” şeirlərinin, həmin şeirlərin oxunduğu Koroğlu havalarının döyüşlərdə əsgərlərə necə böyük təsir göstərdiyini Stalin də yaxşı bilirdi. Ona görə də Stalinin tapşırığı ilə “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarından seçilmiş qəhrəmanlıq nəğmələri 1941-ci ildə, “Koroğlu” dastanından seçilmiş qoşma və gəraylılar isə 1943-cü ildə ayrıca kitab halında nəşr edilərək Azərbaycandan müharibəyə gedən əsgərlərə pulsuz paylanmışdır.

Əhməd Cəmilin Böyük Vətən Müharibəsi dövründə yazdığı şeirlərdə də “Koroğlu” dastanının poetik təsiri açıq-aydın duyulur. Bu şeirlərin bəzilərində Koroğlu özü nəərə çəkib davaya girir. Misri qılıncı havada cövlan elətdirir:

Qoy Koroğlu nəərə çəksin bu son, qəti davada,

Misri qılınc qından çıxıb cövlan etsin havada (107,s.84).

Bəzi şeirlərdə Koroğlunun, Misri qılıncın, Qıratın adları çəkilir, ancaq onların dastanının təsiri altında düzülüb-qoşulduğu sübhə doğurmur:

Polad bir gəncə neylər iki süngü yarası? (107,s.83)

Şairin başqa bir şeirinin də eyni ruhla, eyni ovqatla yazıldığı “qılıncı sıyr” və “namərd yağı” ifadələrindən aydın görünür:

Sıyr qılıncı qından,

Qov o namərd yağını.

Günəş tək ucalt göyə

Səadət bayrağını (107,s.77).

Şair müharibənin qızğın dövründə sevgilisini müraciətlə yazırdı:

Yetər, hər qəmi unut,

Aç o qara şalını.

Şirin-şirin dilə tut,

Hör atımın yalını (107,s.90).

Əhməd Cəmil Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrafil Məmmədova həsr etdiyi “Qəhrəman qardaşıma” adlı şeirdə qəhrəmanın göstərdiyi hünərlərdən vəcdə gələrək, vətənin ağır günündə Misri qılınc çəkib at belinə qalxmayan insanları qınayırdı:

Bu gün Vətən yolunda Misri qılınc çəkərək,

At belinə qalxmasa, nəyə gərəkdir insan (107,s.71).

Hamı bilir ki, Böyük Vətən Müharibəsində qılıncdan istifadə edilməmişdir. Ancaq şairlərimiz öz qəhrəmanlarını daha çox at belində və Misri qılınc ilə döyüşdürürdülər. Bu təsvirlərin hamısı “Koroğlu” dastanının Azərbaycan yazılı şeirinə təsirinin birbaşa təzahürüdür.

Xalqın qəhrəmanlıq ruhu ölmədiyinə, şairlərin qəhrəmanlıq mövzusu tükənmədiyinə görə, “Koroğlu” dastanının Azərbaycan

şeirinə poetik təsiri müharibədən sonrakı illərdə də azalmamışdır. Çünki qəhrəmanlıq ruhlu şeirlərin böyük əksəriyyəti yenə “Koroğlu” təsiri ilə yazılmışdır.

2. Koroğlu mərdlik rəmzidir

Qəhrəmanlıq və mərdlik yaxın anlamlı sözlər olsa da, sinonim deyil. Qəhrəman mütləq mərd olmalıdır, mərd isə qəhrəman olmaya da bilər. Qəhrəmanlıq və mərdlik Koroğlunun şəxsində birləşmişdir. Ona görə də Koroğlunun qəhrəmanlığı qədər də mərdliyi dillər əzbəri olmuş, mərdlik söhbətləri düşəndə birinci onun adı xatırlanmış, şairlərimiz də bu mərdliyi tərənnüm etmişlər. Səməd Vurğun “Qəhrəmanın hünəri” şeirində öz qəhrəmanının mərd əllərinin alqışa layiq olduğunu söyləyir və burada Koroğlu yadına düşür, qəhrəmanını da mərdlikdə ona bənzədir:

Alqışa layiqdir o mərd əllərin.

Bizim Koroğlunun əlləri kimi (251,s.16).

Koroğlu xalqın yaddaşında, düşüncəsində mərdliyin məhək daşına çevrilib. Təkcə Koroğluya görə, onun yurduna, torpağına da mərdlər yurdu deyilib. Əgər bu yurd Koroğlu yurdudursa, orda namərdlik göyəre bilməz. Yenə Səməd Vurğunun bir şeirində Koroğlu yurdunun mərd insanlarından söz açılır:

Sən ey şərəfinə şeir qoşduğum,

Şahin vüqarına baxıb coşduğum,

Koroğlu yurdumun mərd insanları (251,s.290).

Mərdlik hardasa kişilik sözü ilə sinonimləşə bilər. Xalq arasında papaq kişilik rəmzi sayılmışdır. Müzəffər Şükür ağsaqqal İmran kişinin mərdliyini, kişiliyini ifadə etmək üçün papaq və bığ motivindən istifadə etmiş, onların İmran kişiyyə Koroğludan qaldığını öz oxucusuna poetik sualla çox gözəl çatdırmışdır:

Şiş papağın, eşmə bığın

Koroğludan qalıb nədir?

Koroğlu tək yaşamısan

“Dəlilərin”-nəvələrin

Səndən öyüd alıb nədir? (218,s.89).

Şeir in bütün poetik yükü “Koroğlu tək yaşamısan” mısrasındadır. Şeirdə İmran kişinin mərdliyindən, kişiliyindən söhbət açılır, ancaq nə “mərdlik”, nə də “kişilik” sözü işlənmiş. Onların əvəzinə “papaq” və “bığ” sözləri işlənmiş, onların İmran kişiyə Koroğludan qaldığı, ona görə də İmran kişinin Koroğlu kimi mərd olduğu ifadə edilmişdir. Hətta İmran kişinin nəvələri də ondan öyüd alıb mərd böyüyüblər.

Hüseyn Arifin gözündə Koroğlunun, Babəkin yaşadıkları, sığındıkları qalalar da bir mərdlik, kişilik rəmzidir. Çünki bu qalalara Koroğlu, Babək nəfəsi dəyib:

Qayalar belindən qalxıb, dirçələn,
Gecələr hayına qartallar gələn,
Koroğlu toxtayan, Babək dincələn,
Kişi qalaları axtar, Hüseyn (134,s.264).

Koroğlu qalasını Məmməd Rahim də “mərd elimin balası” adlandırmış, ona mərdlik rəmzi kimi baxmışdır.

Yamaclarda yüksəlir mərd elimin balası,
Koroğlunun sökülmez beş əsrlik qalası (201,s.36).

Koroğlu mərdlik rəmzi olduğuna görə, onun qalasının da mərdlik rəmzi kimi təsəvvür edilməsi təbiidir.

Koroğlu “Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi” şeirində deyirdi: “Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, hay haray! Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?” Burada tüfəngin çıxmağıyla mərdliyin getdiyinə işarə vurulmuşdur. Məmməd İsmayılın “Əsir saz” poemasında da bu fikir ifadə edilmişdir:

Eh nə vardı Koroğlunun zamanına
Onda tüfəng çıxmışdı (198,s.117).

Bəxtiyar Vahabzadə “Özgə limanlara” adlı şeirində mərdlik-namərdlik, cəsarət-qorxaqlıq, qurd-quzu təzadlarından ustalıqla istifadə edərək özünün gecələr yuxuda Koroğlu olduğunu, mərdləşdiyini, kişiləşdiyini, gündüzlər isə tamam başqalaşdığını çox gözəl, obrazlı və təsirli şəkildə ifadə etmişdir:

İtirib həyatda bəzən büsbütün
Tapırdım özümü yuxularımda.

Bağrına dağ basıb cəllad qorxunun
Deyirdim sözümü yuxularımda.

Yuxumda gürz vuran Koroğluyam mən,
Ayıldım, mələyən bir toğluyam mən.
Qurdun qapısına gələr, mələrəm,
Bir çəngə ot üçün mələr, mələrəm (277,s.41).

Bu şeirdə toğlu olub, qurdun qapısına mələyə-mələyə gəlməyin, bir çəngə ot üçün qurbana çevrilməyin dəhşəti açılıb göstərilmişdir. Bu dəhşətin arxasında millətin faciəsi durur. Millət quzuluqdan qurtarmalıdır. Bunun da yolu mərdləşməkdən, kişiləşməkdən-Koroğlulaşmaqdan keçir. Şair burada öz fikirlərini ifadə etmək üçün “Koroğlu” dastanından çox böyük ustalıqla bəhrələnmişdir.

Mənə qüvvət verin, mənə güc verin,
Məni babam kimi kişiləşdirin.
Nağıl yuxularım, bal yuxularım,
Çaylardan ümmana yol yuxularım,
Özgə limanlara yol alır daha,
Yoxsa özüm kimi qocalır daha (277,s.41).

Göründüyü kimi, Azərbaycan şeirində mərdlik mövzusu geniş yer tutur. Bu mövzuya “Koroğlu” dastanının çox güclü poetik təsir göstərdiyi göz qabağındadır.

3. Azərbaycan şeirində Qırat obrazı.

“Koroğlu” dastanından bilirik ki, Koroğlunun qəhrəmanlıqlarının yarısı Misri Qılıncı Qıratın payına düşürdü. Bu da təsadüfi deyildi. Misri qılınc göydən düşmüş daşdan qayırılmışdır. Qırat dərya atının balasıydı. Bunların hər ikisi ilahi başlanğıca işarədir.

Koroğlunun ilahidən gəlmə bir dəli nərəsi də vardı. O, Qoşabulağın suyu vasitəsilə verilmişdi. Kamran Əliyev doğru yazır ki, *“Koroğlunun igidliyini, dəliqanlılığını ifadə edən dəli nərəsi ondan ayrılmazdır. Başqa sözlə, dəli nərə dəliqanlılığın ən qabarıq, ən nümayişkarənə və ən parlaq ifadə formasıdır”* (109,s.108).

Qırat adi at deyildi. O, Koroğlunu başa düşür, dərin hissi, duyğusu var, meydanda Koroğluya qoşulub vuruşur. Ona görə Koroğlu Qırata “qardaş” deyirdi. Koroğlu Qırat haqqında çox gözəl şeirlər qoşmuşdur.

Azərbaycan şairləri də Qırat haqqında çoxlu şeirlər yazmışlar. Ümumiyyətlə, şeirimizdəki at obrazlarının böyük əksəriyyəti “Koroğlu” dastanının, birbaşa Qıratla Düratın təsiri ilə yaradılmışdır. Səməd Vurğunun “A köhlən atım” şeiri bütövlükdə Koroğlunun Qırat haqqında söylədiyi ayrı-ayrı şeirlərin təsiri ilə düzülüb-qoşulmuşdur:

Qaranlıq düşəndə qulağımı çat,
Asta get, nalıyın səsini alçat!
Desinlər ustadır mindiyin bu at.
Düşmənin başını qoparıb gəmir.

Qoy vurum belinə gümüş yəhəri,
Bir yol ayrıcında açaq səhəri.
Gəzib oymaq-oymaq kəndi, şəhəri
Harda var axtaraq düşmanı, atım! (250,s.264)

Bu parçaların hamısı “A köhlən atım” şeirindən götürülmüşdür. Məsələn, “Düşmənin başını qoparıb gəmir” misrasını oxuyanda istər-istəməz Qıratın Koroğludan qabaq Xəlil paşanın başını qopardığı səhnə adamın gözləri önündə canlanır. “Qaranlıq düşəndə qulağımı çat” misrası Koroğlunun “Qulaqları qarğı kimi çatılar” misrasını xatırladır. “Asta getmək”, “nalın səsini alçaltmaq”, “ustalıq” da Qırata məxsus keyfiyyətlərdir. “Koroğlunun Bağdad səfəri”ndə Qıratın bir qulağını sallayıb, axsadığı səhnəni yada salmaq kifayətdir.

Məmməd İsmayılın poeziyasında Qıratın çox gözəl, real bir obrazı yaradılmışdır. Onun Qırat haqqındakı şeirlərindən biri “Qırat da bir atıydı” adlanır. Şeirin əvvəlində şair “Koroğlu burda nəyə çəkibdir. Misri qılıncı Kürə çəkibdir. Bəlkə o vaxtdan od qalıb Kürdə. İşığa dönüb Mingəçevirdə” misraları ilə gözlərimiz önündə canlı bir mənzərə yaradaraq əsl mətləb üstünə gəlmək üçün hazırlıq görür və birdən yollarda Qıratın tozu dumana qaldırdığının təsvirinə keçir:

Koroğlunun Qıratı
Sənə zarafat gəlir.
Yoldakı toz-dümandan
Bilirdin Qırat gəlir.

Elə qurban olum mən.
İçində adın olsun
Koroğlusu mən ollam,
Təki Qıratın olsun. (200,s.117)

Şair doğru duymuşdur ki, Qıratın gəlişi başqa atların gəlişinə bənzəyə bilməzdi. Yollardakı toz-dumandan bilinirdi ki, gələn Qıratdı. Şairin arzusu da gözəldir, obrazlı deyilmişdir. Onun könlündən Koroğlu olmaq keçir, ancaq yaxşı başa düşür ki, Qıratsız Koroğlu olmaq mümkün deyil. Ona görə deyir ki, “Qırat tapılsa, Koroğlu özüm ollam”. Burada Koroğlu-Qırat qardaşlığı da çox gözəl ifadə edilmişdir.

Məmməd İsmayıl bu şeiri “Əsir saz” poemasına da daxil etmiş, hətta ona bir neçə bənd də artırmışdır. Artırılmış bəndlərdən biri Qıratın gözəlliyinin təsviri baxımından maraqlıdır:

– Ayaq incə, bel incə,
Qırat da bir atıydı.
Kəklik kimi səkərdi.
Yolların qanadıydı. (200,s.117)

Məmməd İsmayıl gözəllər haqqında deyilən “Ayaq incə, bel incə” və “Kəklik kimi səkərdi” təşbih və bənzətmələri çox ustalıqla Qırata şamil eləyə bilmişdir. Onun “Od” poemasında da Qırat obrazı diqqəti cəlb edir. Burada Qıratın da bir od parçası olduğundan və yer üzündə bu adda ikinci atın olmadığından söz açılır:

Gülşəni kövşən idi,
İgidi qoç oğludur.
Əvvəli Rövşən idi,
Sonrası Koroğludur.

Misri qılınc da oddur,
Qığılıcımdır Qırat da.

Yer üzündə var isə

Bir at göstər bu adda. (199,s.202)

Yuxarıda deyildiyi kimi, Qırat dərya atının balasıydı, onun ilahi mənşəyi vardı. Ona görə də Müzəffər Şükür “Fayton atları” şeirində fayton atlarını Qıratla müqayisə edərək, Qıratın əsli-zatı olduğunu xüsusi vurğulamışdır:

Bu atın əsli, zatı var,

Qırat kimi əcdadı var.

Onda Koroğlu adı var (218,s. 151)

Koroğlu, Qırat, Misri qılınc-qəhrəmanlığın üç qanadı, üç mənbəyidir bunlar. Hələ Koroğlu nərəsini və sazı da onlardan ayırmaq düzgün deyil. Koroğlu Qıratın belində olanda özünü Koroğlu kimi hiss eləyirdi. Koroğlu Misri qılıncı belində olanda bilirdi ki, o Koroğludu. Bolubəy Qıratsız, Misri qılıncsız Koroğ-lunu tutub qollarını bağlayanda Koroğlu deyirdi:

Koroğlu dediyin bir bəl-bəlidi,

Çənlibeldə dövrən quran dəlidi.

Öz adım Rövsəndi, atam Alıdı,

İnan Bolu, mən Koroğlu deyiləm. (66,s.288)

“Öz adım Rövsəndi, atam Alıdı” misrasından aydın görünür ki, Koroğlu yalan danışmırdı, hər şeyi doğru deyirdi, öz adını da, atasının adını da gizlətmirdi. Bolu bəy tutanda o həqiqətən Koroğlu deyildi, çünki nə Qırat altındaydı, nə də Misri qılınc belindəydi. Axı bunlar Koroğlunun yanında olsaydı, Bolu bəy heç onu tuta bilməzdi. Ona görə şair Abbasəğa doğru deyirdi ki, “qatır minəndən Koroğlu çıxmazdı”:

Koroğlu çıxarmı qatır minəndən,

Koroğlu meydanda Qırat minərdi. (1,s.126)

Abbasəğanın bu şeiri bütövlükdə Koroğlunun mərdliyinə həsr edilib və adı da “Mərdlik”dir. Şair oğluna yazdığı “Torpaq dərsləri” şeirində oğlunu “Qırat belindəki Koroğlu kimi” vətəni, torpağı yağılardan qorumağa çağırır, “Yağıdan, nakəsdən qoru torpağı” deyir. Çünki Koroğlu bu vətənə, bu torpağa göz dikən yağılarla döyüşə Qıratla gedirdi. Abbasəğa “Tələs, Vətən oğlu,

Vətən övladı” şeirində də igidləri Qarabağa göz dikən yağlarla döyüşə çağıraraq deyirdi:

Yəhərlə Bozadı, səyirt Qıratı,
Tələs, Vətən oğlu, Vətən övladı! (1,s.54)

Əlağa Kürçaylının bir şeirində Koroğlunun qəsbkar düşmənlərə münasibətinin təsviri belə verilib:

O Dədəm Qorqudu, Burla xatını
Əsrlər keçsə də, el unutmayıb.
Sürüb qoç Koroğlu öz Qıratını,
Neçə qəsbkara divan tutmayıb? (179,s.164)

Qırat Koroğlunun döyüş yoldaşındı. Qırat Koroğlunu döyüş meydanında da tək qoymurdu. Şairlərimiz də Qıratın bu keyfiyyətini bilir və yeri gələndə şeirlərində onu vurğulayırdılar. Şair Abbasağanın “Bölünə bilmərik” şeirində Qıratın döyüşdüyü səhnələrdən biri lakonik olaraq belə təsvir edilmişdir:

Babəklər anası əzəldən bəri
Zirhə bürünüb öz dağlarıyla!
Koroğlu bu yurda göz dikənləri
Əzibdir Qıratın dırnaqlarıyla. (1,s.40)

Koroğlunun Qıratın belində olması qələbə demək idi, zəfər demək idi. Xalqın, vətənin varlığı da, xoşbəxtliyi də Koroğlunun Qıratın belində olması ilə bağlı idi. Hüseyn Arif 20 yanvar faciəsini qələmə alarkən onun baş vermə səbəbini məhz Koroğlunun Qıratsız qalması, Qıratı Həməzənin minməyi ilə bağlamışdır. Bu nə qədər şair hissi olsa da, poetik duyğulardan süzülüb gəlsə də, həqiqətdən də uzaq deyil:

Yastıqlar qoyulub başımız altda,
Koroğlu piyada, Həməzə Qıratda.
Nəhayət, bunu da gördük həyatda,
22 yanvar bu necə gündür? (134,s.17)

Xəlil Rza Ordubadın Dəstə kəndinə gedir, Şair Hüseyn Razinin qonağı olur. Özünü Çənlibeldə hiss eləyir. Görünür, hardansa qulağına bir at kişnərtisi gəlir. O saat aşağıdakı sətirləri söyləyir:

Mənə öylə gəlir Çənlibeldəyəm,
Görüb Koroğlunu Qırat kişnəyir. (139,s.326)

Qırat Koroğlunu görüb kişnəyir. Burada Koroğlu Xəlil Rzanın özüdür.

Şair torpağımıza dolmuş yağları silahsız da Düratlı, Qıratlı igidlərimizin qovacağına əmindir:

Qanad mənəm, səbat mənəm,
Polad mənəm, həyat mənəm,
Silahsız da müzəffərdir
Düratlılar, Qıratlılar. (139,s.303)

Xəlil Rza Lefortovo zindanında yatanda da Düratı, Qıratı unutmur, onları minənlərin günəşə yüksəldiklərini görür, bundan qürur duyurdu:

Qarşıda Qırat, Dürat...arxasında köhlənlər,
Yatıb qızıl yəhərə Günəşə yüksələnlər. (140,s.183)

Xəlil Rzanın özünəməxsus, başqalarına bənzəməyən Qırat, Dürat obrazları var. 1989-cu ildəki mitinqlərdən birində şairə söz vermirlər. O isə görür ki, meydanda ağciyər də, əfəl də kişiləşib. Şairə elə gəlir ki, hamının damarında Qırat, Dürat kişnəyir. Buna xalq arasında qeyrət damarının oyanması deyirlər. Xəlil Rza da bu oyanışı görür, ürəyi coşur, hissləri, duyğuları aşıb-daşır:

Ağciyər də, əfəl də qalxıb kişiləşəndə,
Damarlarda Düratlar, Qıratlar kişnəşəndə. (139,s.322)

“Damarlarda Düratların, Qıratların kişnəməsi” ifadəsi birbaşa Koroğlu dastanından gəlir və “qeyrət damarının oyanması” anlamının sinonimi kimi çox gözəl, poetik tapıntıdır.

Azərbaycan şeirində Qıratdan bir bənzətmə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Səməd Vurğun əsrin, zamanın sürətini obrazlı ifadə etmək üçün Qıratla müqayisəyə üstünlük vermişdir:

Sürürəm əsrimin qır atlarını,
“Bu axın başqa bir axındır”, – deyə. (250,s.141)

Səməd Vurğun “Bəsti” poemasında yenə Qıratdan bir sürət rəmzi kimi istifadə etmiş, sinəsində ağ yelə dönüb uzaq mənzilə getdikcə qızıışan könlünü Qırata bənzətmişdir:

Könlüm Qırat kimi dönmüş ağ yelə,
Qızışır getdikcə uzaq mənzilə. (252,s.220)

Rəsul Rza müharibə dövründə yazdığı bir şeirində sovet tankını Qırata bənzətmişdir:

Səninlə fəxr edir gözəl vətənim,
Ey polad köhlənim, Qıratım mənim. (239,s.112)

Osman Sarıvəlli “Səməd Vurğuna” şeirində özünün və Səməd Vurğunun ilhamını, istedadını müqayisə etmək üçün yenə Qıratı seçmişdir, daha doğrusu, Səməd Vurğunun ilhamını Qırata, özününkini bir köhlənə bənzətmişdir. Burada Qıratın seçilməsi qətiyyənlə təsadüfi deyil. Tarixdə Qıratın tayı-bərabəri yoxdur. Hətta Dürat belə onun tayı ola bilməz. Dastanda Dürat obrazının yaradılması da Qıratın yeganə at olduğunu göstərməyə xidmət etmişdir. Osman Sarıvəlli də Səməd Vurğunun ilhamının qüdrətini, bənzərsizliyini ifadə etmək üçün onu Qırat adlandırmış, öz ilhamının da hər hansı bir köhlən olduğunu vurğulamışdır:

Nalından od qopur, çatmayır lakin
Sənin Qıratına mənim kürənim –
Hünər həm atındı, həm də sürənin. (232,s.131).

Məmməd Araz “Mən Araz şairiyəm” şeirində Araz çayını əvvəl bir gəlin hörüyünə, sonra bir uşaq yuxusuna, nəhayət, “Qıratın yalmanına” və “Bozatin tərliyinə” bənzətmişdir. Bunlardan “bir gəlin hörüyü” və “Qıratın yalmanı” daha uğurlu və gözəl alınmışdır:

O bir gəlin hörüyü,
Bir uşaq yuxusudur.
O Qıratın yalmanı,
Bozatin tərliyidir. (194,s.159)

Qıratın yoxluğu da şeirimizdə bir mövzuya çevrilmişdir. Vaxtında bir şeyin qədri bilinməyəndə Məmməd Araz Koroğlunu və Qıratı xatırlayır, öz poetik duyğularını daha gözəl ifadə etmək üçün onlardan istifadə edir:

Nə qədər ölməyib, Koroğlunu,
Nə qədər itməyib,
Qıratı sevməzlər. (195,s.125)

Çox gözəldir, həm poetik, həm də reallıqdır. Şair Koroğlu və Qırat obrazlarından istifadə etməklə həyatda görüb müşahidə

etdiyi reallığın poetik mənzərəsini böyük ustalıqla yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Hüseyn Arif isə bir şeirində Koroğlunun və Qıratın ölümünü əbədiyyətə qovuşmaq kimi mənalandırmışdır:

İnamla yel tək uçdu
Ərəb at da, Qırat da.
Əbədiyyətə döndü
Qoç Koroğlu həyatda. (134,s.228)

Hüseyn Arif başqa bir şeirində hətta sevinir ki, nə yaxşı Koroğlu və Qırat vaxtında köçdülər və bu günü görmədilər. Şair bununla yaşadığı dövrün iç üzünü ustalıqla açıb göstərmiş, gördüyü, duyduğu neqativ hallara qarşı öz sözünü cəsarətlə demişdir:

Nə sirli, sehirlə yaranıb həyat.
Ürək sözlə dolu, nisgillə dolu.
Yaxşı ki, bu günü görmədi Qırat,
Yaxşı ki, vaxtında köçdü Koroğlu. (134,s.196)

Qırat və Dürat Azərbaycan şeirində həm də qınaq yeri olmuşdur. Famil Mehдинin şeirlərində bu qınaq açıq şəkildə ifadə edilmişdir. “Cin atı” şeirində bu qınağın bir qədər yumşaq variantını görürük:

Qırat dağların belində,
Dürat dərənin selində.
Bu günkü Çənlibelin də,
Axarı-baxarı yoxdu. (111,s.125)

Famil Mehдинin “İrəli, irəli, ancaq irəli” şeirində isə bu qınaq bir qədər də qəzəblə qarışaraq açıq çəkildə ifadə edilmişdir:

Ey xalqlar içində görünən xalqım.
Yüz yerə, min yerə bölünən xalqım!
İndi Dürat, Qırat vaxtı deyildir. (111,s.294)

Bu şeirdə Famil Mehdi içini qarsan hisslərini cilovlaya bilməmiş, Qarabağdakı tanklarla, toplarla döyüşü görüb “Qırat, Dürat” vaxtı olmadığını düşünmüşdür. Doğma Qarabağını, Ağdamını itirmiş şairin bu çılgınlığını da, hissə qapılmağını da başa düşmək olar. Ancaq unutmamalıyıq ki, Koroğlu, Qırat və Misri qılınc bu xalqın yüz illər boyu sevə-sevə yaddaşında yaşatdığı

qəhrəmanlıq rəmzidir. Onların üstündən belə asanlıqla xətt çəkmək olmaz. Azərbaycan balası, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrafil Məmmədov Böyük Vətən Müharibəsində nə Qıratı minmişdi, nə də Misri qılıncı varıydı. Ancaq Səməd Vurğun onun qəhrəmanlığını təsvir edərkən öz qəhrəmanını Qıratın belində Misri qılıncı çalan görürdü. Bununla şair demək istəyirdi ki, bu xalqın çox qədim qəhrəmanlıq tarixi var. İsrafil Məmmədov da Qoç Korğunun bir nəvəsidir, onun bu cür qəhrəmanlıqlar göstərməyi təbiidir. Biz xalqın bu qəhrəmanlıq ənənəsini yaşatmağa borclu yuq. Bütün hallarda fəsil Mehdinin durumunu başa düşməklə, onun qınağına haqq qazandırmaq olmaz.

Nəhayət, Qıratın yaşı da şeirimizdə öz ifadəsini tapmışdır. Abbasğa Qobustandakı qayalardan birinin üstündə həkk olunmuş at rəsmini görür. Şairin xəyalında Qobustanın tarixi canlanır. Qırat, Dürat gözlərinin qabağına gəlir. Ürəyindən keçən hissləri, duyğuları qələmə alır:

Dünyadan sənə çatan
Min illik həyat olub –
Desəm,
Min yol az olar!
Min birinci nəvənin
Nəvəsinin nəvəsi
Qıratla Dürat olub-
Desəm, yaşın azalar! (1,s.192)

Bu şeirdə açılmalı poetik kodlar var. İlk dörd misrada Qobustandakı həyatın bir milyon il ($1000 \times 1000 = 1000000$) yaşı olduğuna işarə edilmişdir ki, bu da Azıx mağarasından tapılmış insan sümüyünün yaşına uyğun gəlir. İkinci dörd misradakı kod da maraqlıdır. Qobustan Xəzər dənizinin düz qırağındadır. Burada yaşamış xalq da, onun yaratdığı mədəniyyət də birbaşa Xəzərlə-su ilə bağlıdır. Qaya üzərindəki at rəsmi də istisna deyildir. Abbasğa da həmin atı Qıratla Düratın əcdadı sayır. Axı Qıratla Dürat doğrudan da derya atının balalarıdır. Deməli, şair qaya üstündəki at təsvirini görəndə Qıratla Dürat təsadüfən onun yadına düşməyib. Şeirdə Qobustan mədəniyyə-

tinin yaşına da doğru-düzgün bir işarə vurulmuşdur. Əgər rəsmi çəkilməmiş atın min birinci nəvəsinin nəvəsi Qıratla Dürat olanda, onun yaşı azalır, bu təxminən 45 min il eləyir. Qobustan mədəniyyətinin yaşı da təxminən bu qədərdir. Şeirdə qədim bir tarixin reallığı poetik kodlarla çox gözəl ifadə edilmişdir.

Yuxarıdakı misallardan aydın görünür ki, Azərbaycan şeirində dolğun və gözəl bir Qırat obrazı yaradılmışdır. Bu obraz şairlərimizin içində qaynayan hiss və duyğulardan göyərmişdir. Qırat deyəndə Koroğlu yada düşür. Koroğlu yada düşəndə Koroğlunun qəhrəmanlıqlarla dolu həyatı canlanır gözlərimiz önündə. Bunları düşündükcə içimizdə bir qürur hissi oyanır, bizim də qəlbimizdən bir igidlik, qəhrəmanlıq keçir. Millət keçmişini qürur hissi ilə andıqca, içində qəhrəmanlıq hissələri doğduqca ona ölüm yoxdur!

4. Misri qılınc və saz

“Koroğlu” dastanında heç bir başqa dastanda görünməyən poetik bütövlük, monolitlik var. Burada Koroğlunu Misri qılıncsız, Qıratlı və sazlı təsəvvür etmək mümkün deyil. Koroğlu deyəndə Çənləbel, Qoşabulaq, dəlilər, xanımlar yada düşür. Bunlardan hər hansı birinin yoxluğu hamısının heçliyi deməkdir. Saz da belədir. Sazın dastandakı yeri və Koroğlunun qəhrəmanlıqlarındakı rolu Misri qılıncı Qıratlı qədərdir. Ona görə bir çox şairlərimizin şeirlərində də Koroğlu ilə sazın, Misri qılıncı sazın, Qıratlı sazın adları qoşa çəkilir. Niyə? Çünki Koroğlunun özü döyüşə sazla gedirdi. Bir əlində qılınc, bir əlində saz tuturdu. Ona görə, Azərbaycan şeirində Koroğlu ilə yanaşı, Misri qılınc və saz obrazı da özünə yer tutmuşdur. Misri qılınc yalnız Koroğlu ilə bağlıdır. Bu ada ilk dəfə Nəsiminin bir qəzəlində rast gəlinir:

Qəmzədən misri qılınc vermişsən əsrək türəkə kim,
Qan bahasız necə qan etmək dilərsən, etməgil.

Misri qılınc adının Nəsimi şeirində xatırlanması “Koroğlu” dastanının tarixinin daha qədim olduğunu təsdiqləyən tutarlı faktlardan biridir.

Sazın daim Koroğlunun yanında olmağı iki baxımdan dəyərlidir. Birincisi, saz olan yerdə qan-qada da olmamalıdır. Koroğlu da həmişə davadan qaçmış, qan tökmək istəməmiş, işi dincliklə, xoşluqla yoluna qoymağa çalışmışdır. Bunu dastanın ayrı-ayrı qollarında dönə-dönə görürük. Saz humanistliyin, insanlığın, rəmzidir. İkincisi, saz çalınanda Koroğlunun qoluna qüvvət, ürəyinə təpər gəlirdi. Sazla Misri qılinc birləşəndə Koroğlu heç vaxt məğlub olmurdu. Ona görə Hüseyn Arif deyirdi:

Qılinc bir əlində, saz bir əlində,
Beləcə hücumə keçdi Koroğlu. (134,s.232)

Hüseyn Arif bu şeirin adını “Saza toxunma” qoyub. Şeirdə kimlərə üz tutduğu da bəllidir. Şair sazın Qırat, Eyvaz, Giziroğlu, Abbas, Qurban demək olduğunu xatırladır və deyirdi ki, saza toxunma:

Önündə hörmətlə ayaq saxla, dur.
Başqadı ondakı əzəmət, qürur.
Qıratdı, Eyvazdı, Giziroğludur,
Abbasdı, Qurbanı, saza toxunma. (134,s.239)

Yaxşı bilir ki, “Dədə Qorqud”a “xalq düşməni” damğası vurulmuşdu. Xalqın ruhundan doğan, səsiylə, nəfəsiylə yoğrulmuş bir sənət incisinə “xalq düşməni” damğası vurmaq onun mənəvi dünyasını dağıtmaq demək idi. Mənəvi dünyası dağılan xalq yaşaya bilməz. Dədə Qorquddan sonra növbə “Koroğlu”nun, ondan da sonra sazınıydı. Azərbaycanın özündə “Koroğluya şər atan, Dədə Qorqudu satan, sazı ocaqda çatan” tapılırdı. Koroğlunun xatırlanmağı, yada düşməyi insanların içindəki azadlıq eşqini oyadır, alovlandırır, xalqın gözünü açır, onu özünüdərkə çağırırdı. H.Arif də bir şeirində xalqın mənəvi dəyərlərinə böhtan atanları, ləkə yaxanları qəzəblə lənətləyirdi:

Koroğluya şər atan.
Dədə Qorqudu satan,
Sazı ocaqda çatan
Beyni caz köpəyoğlu. (134,s.187)

Bəs sazı niyə yandırıldılar? Sazın günahı nəydi? Çünki sazın səsində Koroğlu səsi, Koroğlu nəfəsi vardı. Saz dinəndə Koroğlunu səsləyirdi. H.Arif də bunu qələmə alıb deyirdi:

Yandırıldı, susmadı
Doğma eli səsləyir.
Koroğlunu oxşayıb,
Çənlibeli səsləyir. (134,s.227)

Osman Sarıvəlli də sazı duymayanlara, ona yad gözlə baxanlara xatırladırdı ki, sazda Koroğlu var, onun “Cəngi”si var:

Saz oyun deyildir düşündüyüntək,
Onda “Kərəmi” var, onda “Cəngi” var.
Hər simdə bir əsrin öz ahəngi var. (232,s.356)

H.Arifin “Ürəklər birləşəndə” poemasında bir səhnənin təsviri maraqlıdır. Tiflisdə Aşıq Səttar sazı döşünə basıb zilə çəkir, A.Bakıxanov, M.F.Axundov saza qulaq asırlar. Saz burada da Koroğlunu yada salır:

Gah Qərib inləyir onun səsində,
Gah da Qoç Koroğlu hücumu keçir. (135,s.207)

Müzəffər Şükür isə yazır ki, saz durduqca biz də duracağıq, çünki saz döyüşdür. Onda “Misri”, “Cəngi” var:

Saz döyüşdür, onda “Misri”, “Cəngi” var,
Qoç Koroğlu, həm də Ərəbzəngi var. (217,s.277)

Sazın Koroğlu havaları var. Sazın Koroğlu kökü var. Sazın səsində Koroğlunun səsi, nəfəsində Koroğlunun nəfəsi var. Ona görə hər dəfə saz dillənəndə adama elə gəlir ki, elə Koroğlunun özü dillənir.

İlyas Tapdığın “Sazım” şeirində Koroğlu yada düşür, onun sədasıyla qoç Koroğlunun atlandığına işarə vurulur:

İlk ustadı Dədə Qorqud adlanır,
Sədasıyla qoç Koroğlu atlanır.
Duymayanı vərəmlədir, çatladır.
Kərəm yangısıyla o gileylidir.

Məcnunun gözündə Leylidir sazım! (151, 36)

Bəli, sazı duymayanlar nə Dədə Qorqudu, nə Koroğlunu sevə bilməzlər. Saza sevgi Dədə Qorquda sevgi, Koroğluya sev-

gi deməkdir. Eyni dərəcədə saza nifrət Dədə Qorquda və Koroğluya nifrətdir! Axı saz dinib, “Misri” çalınanda şimşək çaxırsa, onu sevməyənlərin gözləri qamaşır:

“Göyçəgülü” çiçək-çiçək açılır,
“Ruhani”si ondan göyçək açılır.
“Misri”sindən odlu şimşək saçılır,
Duru çeşməsini Göyçədə çəkdi,
Şimşəkdi, çiçəkdi, göyçəkdi sazım! (151, 36)

İlyas Tapdıq “Gədəbəydədir” qoşmasını da əslində Koroğlu kökü üstündə düşüb-qoşmuşdur. Şair şeirin bir bəndində “Koroğlu qalası Gədəbəydədir” deyərək bundan qürur duyduğunu dilə gətirir. Koroğlu qalası həqiqətən Gədəbəydə yerləşir. Həmin qalanın Koroğlunun əsl qalası olduğunu təsdiqləyən tutarlı faktlar var. İlyas Tapdıq şeirin başqa bir bəndində “Dəli Koroğlu” havasına çəkilən zillərin də Gədəbəydə olduğuna işarə edərək yazır:

“Dəli Koroğlu”ya çəkilən zillər,
Çeçələ barmaqla vurulan güllər.
Gözəllər eşqinə gözəlləmələr,
“Sarıtel” havası Gədəbəydədir! (150, 122)

Koroğlu havalarından biri də “Koroğlu gözəlləməsi” adlanır və o da İlyas Tapdıqın şeirin üçüncü misrasında dediyi gözəlləmələr sırasındadır.

M.Şükürün “Sazım” şeiri də eyni duyğularla yögrulmuşdür:

Göyçə dalğalanar “Göyçəgülü”ndə,
“Misri” meydan açar qılinc əlində.

Yaxud:

“Koroğlu” çalanda-şöhrətə dönər,
“Divani” çalanda-qeyrətə dönər. (218,s.104)

Hüseyn Arifin qəlbində sazım “Koroğlu” kökündə tel yaşadıqca ölməyəcəyinə dərin bir inam yaşayırdı:

Ey Hüseyn Arif, dil yaşadıqca,
“Koroğlu” kökündə tel yaşadıqca.
Vətən yaşadıqca, el yaşadıqca,
Nə deyim, bəlkə də ölməyə billəm. (134,s.41)

Ona görə də aşıq dostuna üz tutub deyirdi ki:

Keç “Cəngiyə”, “Sarıtelə”,
Kökdən-kökə, teldən telə. (134,s.28)

Osman Sarıvəlli də saz çalan aşığı Koroğluya, Kərəmə, Rüstəm-Zala oxşadırdı:

Dinlə məni, bir sözüüm var, a dostum,
Anlayana bir mahalsan sazınla.
Bəzən Koroğlusan, bəzən Kərəmsən,
Bəzən də Rüstəmsən-Zalsan sazınla. (232,s.175)

Məmməd Rahim “Sazımın yerindən as yarağımı” şeirində sazla qılıncın qardaşlığını, əkizliyini gözəl ifadə etmişdir:

İgidin altında bir yəhərli at,
Çiyində bir silah, bir saz olmalı. (201,s.88)

Bu şeirdəki “yəhərli at”, “çiyində silah”, “saz” ifadələri ona Koroğlu ruhu vermişdir. Ona görə şeiri oxuyanda mütləq Koroğlu yada düşür.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlıya həsr etdiyi “Kolxoççu aşıq” şeirində Məmməd Rahim aşığın üç il qaçaq olduğunu, bir çiyində tüfəng, bir çiyində saz gəzdirdiyini, Koroğlu kimi onun da sazla silahı qoşa tutduğunu poetik dillə oxuculara çatdırmışdır:

Bir çiyində tüfəng, bir çiyində saz,
Adın qaçaq oldu üç payız, üç yaz. (201,s.30)

“Koroğlu” dastanı yarandığı gündən aşıqların dilinin əzbəri olub, xalqın bütün məclislərində “Koroğlu”dan oxuyublar. Elə məclis ola bilməzdi ki, aşıq bir ağız Koroğludan oxumasın. Ona görə Əhməd Cəmil deyirdi:

Çox igid şəninə söz qoşub bu el,
Bir əfsanə deyil Qırat, Çənlibel.
Harda saz çalınsa, züyy tutsa neylər,
İgid Koroğludan hekayət eylər... (107,s.87)

Səməd Vurğunun uşaqlığı aşıq mühiti ilə sıx bağlı olmuşdur, böyük şair körpəlikdən Koroğlunu yaxşı tanımışdır. Çünki bütün aşıqların dilindən Koroğlunun söhbətini eşitmişdir:

Aşıqlar söz açır eldən, obadan,
Deyir Koroğludan, Sayat Novadan. (252,s.177)

Yeri gəlmişkən deyək ki, Sayat Nova erməni aşığı deyil, türkdür. Xristian türklərdəndir, ermən tayfasındandır. “Erməni” adını onlar türk tayfasının adından götürüblər. Bu günkü ermənilərin böyük hissəsi türk soyludurlar.

Osman Sarıvəlli qırğız xalqının böyük akını-aşığı Toqtoquq Satılqanovun 100 illiyinə yazdığı “Deyək biz” adlı şeirində özü də saz götürüb qırğız akınını meydana çağırır. Osman Sarıvəlli özü yaxşı saz çalır. Sazı və aşiq ədəbiyyatını da gözəl bilirdi. Ona görə də qırğız dostuna “Sən Manas”dan oxu, mən “Koroğludan” oxuyum-deyirdi:

Hər aşığın yaxın eli, obası,
Anasıdır, onun doğma anası.
Yada salıb “Koroğlunu”, “Manası”-
Hər oymaqda bir dastandan deyək biz. (232,s.207)

Mədinə Gülgün “Apardı sellər Saranı” poemasında Dədə Qorqudu, Koroğlunu yada salır, onların sazına baş əyir. Sonra da oxucusuna deyir ki, Koroğlunu, Nigarı sazdan soruş:

Düz sözü, düz ilqarı da,
Pozulmayan qərarı da,
Koroğlunu, Nigarı da
Sazdan soruş, neydən soruş. (192,s.249)

Qasım Qasımzadə “Koroğlu”nu, “Dilqəm”i sevmiş babalarımızın qəlbinə əhsən deyir, saza qulaq asandan sonra adamın səhərə kimi yatmaq istəmədiyini söyləyir:

Yatmazsan həvəsdən səhərə kimi.
Sazın sədasını burda dinləsən.
Sevmiş “Koroğlu”nu, sevmiş “Dilqəm”i-
Əhsən babaların qəlbinə, əhsən! (183,s.244)

“Ustadın kimdir” şeirində şair yenə aşıqdan, sazdan danışır, onun ustadını soruşur və yenə Koroğlunu unutmur. Q.Qasımzadə bu şeirində aşığın müdrik bir qoca kimi xəyala daldığını, qala-qala Koroğlunu gəzdiyini, sazda Koroğlu havaları çaldığını elə təsvir etmişdir ki, elə bil aşiq Koroğlusuz yaşaya bilmir:

Gah müdrik bir qoca kimi
Gedib dərin bir xəyala

Ümmanlara daldı-daldı...
Gah Abbası, gah Dilqəmi,
Koroğlunu qala-qala
Gəzdi, gəzdi... çaldı, çaldı... (183,s.97)

Məmməd Rahim “Natəvan” poemasında Şuşa şəhərində bir şənliyin təsvirini verir. Burada balaban dinir, ancaq şair bu balabanın səsində bütün musiqi alətlərinin səsini duyur və birdən qulağına “Cəngi” sədası gəlir, Koroğlunu xatırlayır, gözlərinin önündə bir Koroğlu davası canlanır:

Bir balaban içində
Çalır hamısı birdən,
Coşur Cəngi havası;
Elə bil ki, başlanır
Lap Koroğlu davası. (201,s.125)

Məmməd Araz isə qayaların səsinə qulaq asır. Qayalar, daşlar oxuyur. Şair bunu “Vətən nəğməsi” adlandırır. Çünki bu nəğmələrin arasında Koroğlunun “Cəngi”si də var. Burada duyum da gözəldir, deyim də, çünki bu Vətən qayaları, Vətən daşları Koroğlunu görüblər, onun sazına da, nərəsinə də qulaq asıblar, onları yaddaşlarına yazıb yaşadırlar. Şairin eşitdiyi də məhz qayaların, daşların yaddaşındakı həmin səslərdir:

Hey, Hey! Bir dayan.
Şövkətdir oxuyan, Habildir çalan.
Bu Tofiq, bu Arif, bu da Cahangir...
Qopdu qayalardan Koroğlu cəngi,
Nərələr kükrəyib daşdan töküldü. (195,s.84)

Sazın bir çox Koroğlu havaları var. Onların arasında “Misri” və “Cəngi” xüsusilə seçilir və daha çox oxunur. Nəriman Həsənzadənin bir şeiri “Cəngi” adlanır. Şeirinin təkə adı deyil, bütün misraları Koroğlu ruhuyla, səsiylə, nəfəsiylə yığrulmuşdur. Şeirinin birinci misrasındakı həyəcan özü Koroğlu həyəcanıdır. Şair bu həyəcanları yaşayır və yaşadıklarını da şeirə gətirib poetikləşdirir. Şeir bütünlükdə Koroğlu ruhu ilə mayalanmışdır.

Yenə ürəyində bir həyəcan var,
Görün nələr deyir, bir qulaq asın.

Babəkin qanından qanımda qan var,
Koroğlu cəngini çalın, susmasın.

“Cəngi”nin susub-susmamağı elə-belə məsələ deyil. “Cəngi” çalındıqca ruhumuz təzələnir, Koroğlu havalarına köklənmiş duyğularımız, hisslərimiz elə öz kökündə qalır, içimizdəki qəhrəmanlıq, mərdlik, qeyrət, ləyaqət ovxardan düşmür. “Cəngi” susanda isə bunların heç biri olmur, ruhumuz kökdən də düşür, ovxardan da:

Zurnanın zil səsi düşüb dağlara,
Buludlar dağılır, atlar kişnəyir.
“Taraq-taq”, “taraq-taq”-dinir nağara,
Qıratmı, Düratmı nallanır, nədir!

Nağaranın “taraq-taq”, “taraq-taq” səsləri Qıratın, Düratın nallanmağını xatırladırsa, sonuncu da gözlərimiz önündə Koroğlunu və onun qabağından qaçan paşaları, xanları canlandırır və bütün bunlar bizim varlığımızı bir qürur hissi ilə doldurur:

Dərin dərələrə selmi tökülür,
Dolumu ələnlər evlər üstünə?
Yoxsa qoç Koroğlu əl çalıb gülür
Qaçışan paşalar, bəylər üstünə!

Şair doğru deyir ki, “Cəngi” bizim ana nəğməmiz olub. Analarımız layla çalanda yatmışıq, “Cəngi” havasına yuxudan oyanmışıq:

Laylayı anamız çalıb yatmışıq,
Cəngi havasıdır ana nəğməmiz.
Birində-beşikdə xumarlanmışıq,
Birində səngərdə vuruşmuşuq biz.

O mənim söhbətim, o mənim sazım,
Atamın, babamın nəfəsidir o.
Çalın, Koroğlunun cəngi susmasın,
Xalqımızın inqilab nəğməsidir o. (226,s.112-113).

Şeirinin sonuncu bəndində “Cəngi”nin mahiyyəti yaxşı açılmışdır. “Cəngi” bizim söhbətimiz, sazımız, sözüümüz deməkdir, “Cəngi” çalınmayanda söhbətimiz kəsilir, sözüümüz tükənir, sazımız susur, yəni dilimiz lallaşır. “Cəngi” ata-baba nəfəsidir. Onun susmağı bu nəfəsin itirilməyidir. Nəhayət, “Cəngi” xalqımızın

inqilab nəğməsidir. İnqilab nəğməsi susan xalqın gələcəyi yoxdur. Ona görə, Nəriman Həsənzadə haqlı olaraq üzünü bizə tutub deyir ki, xalqın inqilab nəğməsini- “Cəngi”ni susmağa qoymayın!

Yazının bu bölümünü Hüseyn Arifin sözlərilə bitirmək istəyirəm. O yazır:

“Cəngilər”, “Misrilər” axsın qulağa..

Hər hava bir əsrin səs abidəsi. (134,s.215)

Bəli, “Cəngi” də, “Msri” də, onları yaşadan saz da Koroğlu dövründən xalqın qoruyub saxladığı səs abidələrdir. Bu abidələr isə xalqın ruhuna qoyulmuş heykəllərdir. Bu heykəllər ölmədikcə xalq yaşayacaqdır!

5. “Koroğlu” operası. Koroğlunun üvertürası.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan şeirinə poetik təsirinin bir qolu da Üzeyir Hacıbəylinin “Koroğlu” operası və “Koroğlunun üvertürası” ilə bağlıdır. Bu opera da xalq arasında dastan qədər sevilmiş, “Koroğlunun üvertürası” isə sözün həqiqi anlamında dillər əzbəri olmuşdur. “Koroğlu” operasında onu dinləyənlərin yatmış duyğuları oyanır, donmuş hissələrinin buzu açılır, sönmüş ürəklər təzədən alov püskürür. Bu fikirləri ona görə belə cəsarətlə söyləmək olur ki, yuxarıdakı hissələrin və duyğuların tərənnümünü bir çox şairlərimizin şeirlərində aydın görürük.

Xalq şairi Qabilin “Royal” şeirindən aydın görünür ki, şair Üzeyir Hacıbəylinin evindəki royalın önündə düşüncələrə dalmışdır. Bəs onu royalın önündə düşüncələrə daldıran nə olmuşdur? Sən demə şair hər səhər bu evin önündən keçərkən onun qulaqlarına qəhrəmanlıq haraylı səslər gəlirmiş:

Bu evin yanından keçəndə hər gün

Musiqi tilsimə məni salırdı.

Sən demə, içində bu xırda mülkün

Koroğlu zalımdan qisas alırdı.

Bu evin yanından keçəndə səhər.

Şirmayı dillərdən nur tökülürdü.

Sən demə, döyüşə gedir dəlilər,

Uzaq Çənlibeldə dan sökülürdü.

Şair Qabil hər səhər bu evin yanından keçəndə “Koroğlu” operasının sədaları onu rahat buraxmır. Yaddaşında “Koroğlu” dastanı varaqlanır, Misri qılinc, Qırat gözlərinin qabağına gəlir. “Cəngi” çalınır, “Misri” haray qoparır:

Bu evin yanından keçəndə gündüz,
Royal bəstələrdi cəngi dastanı...
Qırata yol verər dərə, təpə, düz,
Misri doğrayardı paşanı, xanı.

Şair səhər də, günorta da, axşam da Üzeyir Hacıbəylinin evinin yanından keçir, hər dəfə də bir-birindən fərqli səslər eşidir. Royalın axşamkı səsinə dinləyəndə şairə elə gəlir ki, Rövsənin, Nigarın nəfəslərilə yoğrulmuş saza qulaq asır:

Bu evin yanından keçəndə axşam,
Royal danışardı saz səslərilə.
Qönçələr açardı sevgi, arzu, kam,
Rövsənin, Nigarın nəfəslərilə.

Bunun ardınca royalın innabı məxmərə büründüyü, təsvir edilmişdir. Bu o deməkdir ki, royal susmuşdur. Bu zaman Qabil Koroğlunu qırmızı yapıncıda görür. Koroğlu heç vaxt qırmızı yapıncı geyinməyib və geyinməzdi. Məncə, buradakı qırmızı epiteti Koroğlunun oda, alova büründüyünü ifadə etmək üçün seçilmişdir. Yapıncı Koroğlunun özünü, “qırmızı” isə odu, alovu işarələmişdir:

İnnabı məxmərə bürünür royal,
Qırmızı yapıncı geyir Koroğlu.
Xalqın taleyinə gülür istiqbal,
– Hoydu, dəlilərim! – deyir Koroğlu.

Köhnə bir küçədə kiçik bir bina...
Dəyib toxunulmaz bülbül yuvası.
Burda “Koroğlu”nu verdi cahana
Böyük Üzeyirin böyük dühası. (180,s.184-185)

“Koroğlu” üvertürası haqqında başqa bir şeir də Musa Yaqubun qələmindən çıxmışdır. Şeir “Koroğlu üvertürası” adlanır. Musa Yaqub “Koroğlu üvertürası” çalınanda xəyala dalır, bu gözəl musiqinin sədalarında Koroğlunun milli xarakterinə uyğun

notlar eşidir, onun ölümdən, qan tökməkdən daha çox azadlıq eşqinin, həqiqət yoluna işıq saldığıнын ifadəsini duyur:

Ox atıb, qan töküüb, ölüm saçmadan,
Həqiqət yolundan kənar qaçmadan,
Arxaya baxmadan, heç ləngimədən,
Böyük azadlığa qarşı yol gedən.
Bir ali məqsəddir, bir ülvi çağırış,
Ən odlu şimşəkdir, ən gürşad yağış,
Koroğlu üvertürası.

“Koroğlu üvertürası” ən ali insani hisslərin ifadəsidir. Onda birlik var, mehribanlıq var, ancaq qan yoxdu, gülləbaran yoxdu. Şair də bunları duyub yazır:

İnsanın insana yovuşmağıdır
Dəstənin dəstəyə qovuşmağıdır,
Lap çox uzaqlara-əbədiyyətə.
Ən ali mənzilə, ən xoş niyyətə-
Gedilən yoldur:
Gülləbaran yolu,
Qan yolu deyil.
Koroğlu üvertürası.

Musa Yaquba görə, Koroğlu üvertürasının qayəsi nahaqqa əyilməmək, haqqın yolunda isə həтта ölmək deməkdir. Bu duyğular Koroğlunun epik idealının mayasını təşkil edir və görünür, Üzeyir Hacıbəyli bu hissləri üvertürada musiqinin dili ilə olduğu kimi ifadə edə bilmişdir:

Yoldur ki, od saçır atların nalı,
Bir az da dəlisov, bir az havalı.
Yəqin ki, nahaqqa əyilməməkdir.
Amma haqq yolunda ölmək deməkdir
Koroğlu üvertürası.

Bu üvertürə çalınanda şair daha nələri eşidir, nələri duyur, hansı hissləri yaşayır? Bunları şeirdən aydın görmək olur, çünki şeir həqiqətən üvertürə çalınarkən şairin yaşadığı hisslərin, duyğuların ifadəsidir:

Ən uca zirvədir, ən ulu məslək,
Həm də bu məsləkdən geri dönməmək.
Ölümün gözünə mərdanə baxmaq,
Yenidən göyərmək, yenidən qalxmaq,
Azadlıq yolunda çarpışmalardır.

Hiyləsiz, yalansız, fitnə-fəsadsız,
Ədalət yolunda yarışmalardır.
Əl-ələ, göz-gözə barışmalardır.
Gülləbaran yolu, top-tüfəng yolu.
Şər yolu, qan yolu, cəng yolu deyil
Koroğlu üvertürası. (212,s.6)

Xəlil Rza Ulutürk Lefortovo zindanında yatarkən qulaqlarında “Koroğlu üvertürası” səslənir. Sözsüz ki, Moskva dustaqxanasında heç kim Xəlil Rza Ulutürkün üvertüraya qulaq asmağına icazə verməzdi. İmkanları olsaydı, Xəlil Rzanın üvertürə haqqında düşünməyini də qadağan eləyərdilər. Ancaq şairin ürəyinə “sus!” deyə hökm etməyə də kimsənin gücü çatmır. Bu dəfə onun ürəyi “Koroğlu üvertürası” oxuyur. Bakının dəniz kimi dalğalanan günləri gözləri önündə canlanır:

“Üvertürə” səslənəndə
Xalq yenidən doğularmış.
Çevrilərmiş “Çənlibelə”
Yüz milyonluq Azərbaycan. (139,s.536)

Bu bir həqiqətdir ki, Qarabağ hadisələri başlayanda “Koroğlu üvertürası” Azərbaycanı büsbütün ayağa qaldırmışdı. Bunu ancaq “Koroğlu üvertürası” eləyə bilərdi, çünki bu üvertürada Koroğlunun xalqın qəlbindəki möhtəşəm obrazı Üzeyir Hacıbəylinin dühası sayəsində canlı musiqi sədaları ilə sanki cana gəlmişdi, dirilmişdi.

Müzəffər Şükür “Üzeyir bəy, yenə sənə minnətdaram” şeirində təkcə “Koroğlu” operasına görə böyük bəstəkara minnətdarlığını bildirir. Çünki bu operanın musiqi dili Azərbaycan adından bütün dünyaya “mən varam!” deyə bilir:

Musiqinlə Koroğlu tək
Bu dünyaya car çəkirəm:
“Varam”, “varam!” (217,s.277)

“Koroğlu” üvertürası” sözün həqiqi mənasında Azərbaycan deməkdir və Azərbaycanı dünyaya olduğu kimi təqdim etmək üçün onun səslənməsi kifayətdir.

6. “Koroğlu”dan süzülüb gələn misralar.

Yaddaşdan qələmə, qələmdən kağızadır şeirin yolu. Ona görə Koroğlu şeirlərini əzbər bilən şairlərimizin yaddaşından süzülən Koroğlu misraları tez-tez onların öz yazdıqları ilə qarışır. Özü də əksər hallarda şairlər bilə-bilə, fikirlərinin poetik ifadəsini daha da gözəlləşdirmək, gücləndirmək üçün Koroğlu şeirlərindən bəhrələnirlər. Yazılı şeirimizdə tez-tez Koroğlunun tək-tək misralarına, qoşa misralarına, hətta bəndlərinə rast gəlinməsi məhz bu bəhrələnmənin bəhrəsidir.

Xəlil Rza Ulutürk Moskvada Lefortovo dustaqxanasında yatarkən həyat yoldaşı Firəngiz yanına gəlir, onunla görüşür. Şair ayrıldıqdan sonra Firəngizin keçirdiyi hissləri, duyğuları onun öz dilindən qələmə alır. Əvvəlcə Firəngiz Xəlilə “atam, anam, oğlum sən sən” deyir. Sonra ayrılıb getmək istəyir, ancaq ayaqları getmir. Xəlilsiz ev-eşik gözünün qabağına gəlir. Onsuz yaralı könlünün üşüdüyunü hiss edir. Burada “Koroğlu” dastanında Nigar xanımın dilindən deyilmiş misralar şairin dadına çatır:

“Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə”.
Döndüm solan banövşəyə.
Sənsiz nə cür dönüm evə! (140,s.141)

Göründüyü kimi, şair ilk iki misranı dastanda Nigar xanımın dilindən deyilmiş gəraylıdan olduğu kimi götürmüş, son iki misranı artırmaqla şeiri öz taleyinə, ovqatına uyğunlaşdırmışdır. Xəlil Rza Ulutürk yaxşı başa düşürdü ki, Firəngizin Xəlilsiz ev-eşiyə baxdıqca keçirdiyi hissləri bundan gözəl ifadə etmək mümkün deyil. Ona görə də bu iki misranı öz şeirinə gətirmiş, onun poetikasını birə min qat gücləndirmişdir.

Yenə Xəlil Rza Ulutürkün Lefortovo zindanında yazdığı “Bizim ellər yerindəmi” şeiri adından başlamış son misrasına qədər Koroğlu nəfəsi ilə yoğrulmuş, bu şeirdə Koroğlunun ayrı-ayrı misralarından yerli-yerində, ustalıqla istifadə edilmişdir:

“Göydən gedən beş durnalar,
Bizim ellər yerindəmi?
Bir-birindən xoş durnalar.
Bizim ellər yerindəmi?”

Bu bəndi olduğu kimi Koroğlu Təkə-Türkmandan Eyvazı gətirərkən Ərəb Reyhan öz dəstəsi ilə onun yolunu kəsəndə söyləmişdir. Koroğlu baxıb görür ki, Çənlibel tərəfdən bir durna qatarı gəlir. Könlü qubar edir, Çənlibel, dəlilər, xanımlar yadına düşür, durnalardan soruşur ki, “Bizim ellər yerindəmi?” Xəlil Rza Ulutürk də Moskvada zindanda yatır, heç yeri görmür, Azərbaycan üçün darıxır və bu şeir yadına düşür. Çənlibeli, Koroğlunu, Nigarı xatırlayan kimi şairin ürəyi sızıldayır:

Ürəyimi sızıldadır Koroğlunun qübarı,
Çənlibeli, Nigarı... (139,s.113)

Burada Koroğlunun Nigara dediyi “Üzün məndən niyə döndü” gəraylısının bütöv bir bəndi şairin yaddaşından varaqqlara süzülür:

“Qoyun otlar quzu ilə.
Ayağının tozu ilə.
Müxənnətin sözü ilə
Ütün məndən niyə döndü?”.

Görünür, şair burada Firəngizin onun yanına gec gəlməyindən gileylənmişdir. Çünki sonrakı misralarda buna işarə edilmişdir:

Üzün məndən niyə döndü,
Ey könlümün ilk həmdəmi.
Almaz şəhi gilə-gilə,
Qızıl güllər yerindəmi? (139,s.114)

Şeir Koroğlu nəfəsi ilə başladığı kimi, elə Koroğlu nəfəsi ilə də tamamlanmışdır. Xəlil Rza Ulutürk Türkindəki bağ evini Çənlibelə bənzədir və onun yerində olub-olmadığını xəbər alır:

Qaymağına bal qatdığım.
Çox oyadıb, az yatdığım.

Türkanımda yaratdığım
Çənlibellər yerindəmi? (139,s.114)

Burada şairin öz misralarıyla Koroğlu misraları bir-birilə qaynayıb-qarışmış, həmin andakı ovqatı gözəl ifadə edən dolğun, tutumlu bir şeir yaranmışdır.

Xəlil Rza Ulutürkün Koroğlu şeirlərindən bəhrələnmələrinə təkcə onun Lefortovoda yazdığı şeirlərdə rast gəlinmir. Koroğlu ruhu onun iliyinə hopmuşdur, damarından qan əvəzinə Koroğlu nərsəsi axırdı, səsində “Cəngi”, “Misri” kəsəri varıydı. Hələ 1977-ci ildə yazdığı “Neft daşları” şeirində biz bu hayqırtını, gurluğu, kəsəri aydın görürük. Şair şeirin ilk iki misrasında Neft daşlarının gözəl təsvirini vermişdir:

Neft daşları... bir neçə kələ-kötür
Daş ada,
Mənim üçün əzizdir göy yosunlu daşı da.

Bundan sonra şairin içindəki duyğular alov püskürür, Koroğlu yadına düşür, ürəyi coşub-daşır:

Mənim gözümlə baxsan,
Qızıldandır suxurlar,
Qıratın nal yeridir
Lapar-lapar çuxurlar.

Şair Qıratı səsləyir, özü də Koroğlu kimi səsləyir, Koroğlunun səsilə və sözlərilə səsləyir:

Hayqırmaq istəyirəm
Bütün Xəzər boyunca:
- Buxovları, çidarları qır, at, gəl!
“Alma gözlü, qız birçəkli Qırat, gəl!”

Şair niyə bütün Xəzər boyunca hayqırmaq istəyir? O, Xəzər deyəndə onun dörd yanında yaşayan türk boylarına işarə eləyir. “Buxovları, çidarları” qırmaq hayqırtısı şairin içində vulkan kimi püskürən bir azadlıq eşqidir, istəyir ki, onu bütün türk boyları eşitsinlər. Ona görə hər yerdə, yeri düşdü-düşmədi oxumaq istəyir:

Oxumaq istəyirəm
Yeri düşdü-düşmədi:

“Alma gözlü, qız birçəkli Qırat, gəl!”

Buxovları, çidarları qır, at, gəl! (138,s.300-302)

Bəxtiyar Vahabzadə “Muğam” poemasını yazır. Muğamlara qulaq asır. Özündən asılı olmayaraq qulaqlarına “Cəngi”, “Misri” sədaları gəlir. Görünür, muğamların da içində saz ruhu, saz səsi, saz nəfəsi var. Ona görə də muğama qulaq asanda Koroğlu şairin yadına düşür. Koroğlunun misraları çözlənir yaddaşında. Koroğlunun ayrı-ayrı şeirlərindən müxtəlif misralar, bəndlər süzülür varaqlara:

“Hoydu, hoydu, dəlilərim
Yeriyin meydan üstünə.
Havadakı şahin kimi
Tökülün al-qan üstünə”.

“– Uca-uca dağ başında
Yaz bir yana, qış bir yana.
Titrəşir ağzım içində
Dil bir yana, diş bir yana.

Çəkəndə Misri qılıncı
Leş bir yana, baş bir yana”.
Cəngi deyir:
– Düşmən gəlir, keç irəli!..
Yallı gedir..
Bayandurun, Koroğlunun dəliləri!... (275,s.216)

Bəxtiyar Vahabzadə bu şeirləri təsadüfən poemaya gətirməmişdir. Şair muğamlardakı həzinliyin, kövrəkliyin də cəngi, misri ruhuyla, döyüşkənlik, igidlik, qəhrəmanlıq havacatlarıyla yoğrulduğunu ifadə etmək üçün Koroğlu şeirlərindən yetərincə böyük ustalıqla bəhrələnmişdir.

Hüseyn Arif Kür qırağında çalıb-çağırان bir aşığa qulaq asır. Aşıq bığlarını eşib Koroğludan başlayır. Şairin yaddaşı varaqlanır, aşığın səsi və oxuduqları onun qəlbinin ən dərin qatlarında yatmış uşaqlıq xatirələrini oyadır, onların arasından Koroğlu misraları boy göstərir:

Bığlarını eşə-eşə
Koroğludan başlayanda

Elin ağır yığnağında,
Papağını sol gözünün
Üstə basıb
Hay vurardı,
Qıy vurardı:
“Hoydu, dəlilərim, hoydu!”
“Cəngi”,
“Misri”...
Heç bilmirdin
Necə nişan,
Necə toydu?
Qoç Koroğlu nəyə çəkir.
Alaypozan,
Dəmirçioğlu,
Bəlli Əhməd
Sərhədləri,
Səngərləri
Yarıb keçir-
“Üç bir yana, beş bir yana”.
Yağların ürəyini
Üşütmələr sarıb keçir-
“Baş bir yana, leş bir yana” (136,s.156).

Şair bu sətirləri şeirə təsadüfən gətirməmişdir. O demək istəyir ki, saz çalınanda və Koroğlunun şeirləri oxunanda həm biz özümüzdə qayıdırıq, qeyrətimiz ovxarlı qalır, həm də düşmənlərimizin ürəyinə bir üşütmə düşür. Bunların hər ikisi xalq ayaq üstə saxlamaq üçün çox vacibdir. Bundan başqa, Koroğlu havaları çalınanda, Koroğlu şeirləri oxunanda xalq Koroğlunun və dəlilərin sağ olduqlarına inanır, bu inam onun var olmaq, yaşamaq eşqini də, gücünü də artırır. Şair də şeirin sonunda məhz bu hissləri qələmə almışdır:

Bir dastanın neçə qolu,
Bir qalanın neçə bürcü.
Neçə səmti,
Neçə izi.

Neçə yolu.
Bağdad, Toqat səfərləri.
Nigar xanım,
Giziroğlu
xəyalında
diri kimi.
Xan Eyvaz da
İgidlərin biri kimi
Haray çəkir! (136,s.157)

Günlərin bir günü Müzəffər Şükürün yolu Borçalıya düşür.
Orda Dona adlı bir çay görür:

Bir çay gördüm Borçalıda,
Qədim adı Dona çayı.
Bir obanın yadigarı,
Bir mahalın ana çayı.

Təbiidir ki, Dona çayının adını eşidən kimi şair birinci olaraq Koroğlunu xatırlayır. Hasan paşanın qızı Dona xatın göz-
lərinin qabağına gəlir:

Yada düşdü qoç Koroğlu.
Yada düşdü Dona Xatın.
Dona çayın qırağında
İzini gördüm Qıratın.

Bütün bu hisslərdən, duyğulardan sonra Koroğlunun aşağıdakı bəndi unudula bilərmi?

“Qıratı mindim qəzməyə,
Düşməni bağrını əzməyə.
Dona çayını üzməyə
Qırat bir qəvvas olaydı” (218,s.368).

Əgər bu bənd verilməsəydi, şeir tamam yarımçıq görünərdi və onun indiki poetik gözəlliyinə böyük xələl gələrdi. Şeiri bütövləşdirən, bitkinləşdirən məhz bu bənd olmuşdur.

Bura qədər “Koroğlu” dastanından bəhrələnmələrin ayrı-ayrı misraların yaxud bəndlərin şeirə gətirilməsilə müşahidə edilən mənzərəsi ilə tanış olduq. Bir sıra hallarda oxuduğumuz şeirlərdə heç bir ad çəkilmir, Koroğlu misralarına rast gəlinmir,

ancaq şeirin “Koroğlu” dastanının təsiri ilə yazıldığı aydın hiss olunur. Bu baxımdan “Koroğlu” dastanının təsiri ilə yazılmış şeirləri iki qrupa bölmək olar:

1. Dastanın təsirinin açıq şəkildə duyulduğu şeirlər;

2. Dastanın təsirinin açıq şəkildə duyulmadığı, yalnız sətirlərin altında, hisslərin, duyğuların arasında gizləndiyi şeirlər.

Birinci qəbildən olan şeirlərdəki Koroğlu təsirini öyrənmək nisbətən asandır. İkinci qəbildən olan şeirlərdəki Koroğlu təsirini üzə çıxarmaq üçün iki şərt tələb olunur:

1. Dastanı dərindən bilmək;

2. Həm şeiri, həm dastanı yaxşı duymaq.

Ayrı-ayrı örnəklərin təhlilində bunu aydın görəcəyik. Bunu nəzərə alıb təhlillərə məhz ikinci qrupa aid olan şeir nümunələri ilə başlamaq istəyirəm.

Səməd Vurğunun “Bakının dastanı” poemasında bir bənd var:

Tufanlarda həlak olmuş qəhrəmanlar.

Bir həsrətlə boylanaraq tutqun göyə.

Ölümə də “qismət” kimi baxmış onlar.

“Əcəl gəldi, ömür tamam oldu” – deyə. (252,s.310)

Səməd Vurğun özü sonuncu misranı dırnağa almaqla onun hardansa götürüldüyünə işarə vurmuşdur. “Koroğlu” dastanında olduğu kimi belə bir misra yoxdur. Lakin “Koroğlunun qocalığı” qolundakı “Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?” qoşmasında belə bir misra var: “Axır əcəl gəldi, yetdi, hay, haray!”. Səməd Vurğun bu sətirdən yalnız “əcəl gəldi” ifadəsini götürmüşdür. “Koroğlu” dastanını əzbər bilən, ondan bütün yaradıcılığı boyu ustalıqla, yüksək sənətkarlıqla bəhrələnən, dastan haqqında dərin, sanballı elmi fikirlər söyləyən Səməd Vurğunun bu şeiri bilmədiyini düşünmək olmaz. Şair Koroğlu şeirindən ona görə yalnız bu ifadəni götürmüşdür ki, misra bütövlükdə onun şeirinin quruluşuna uyğun gəlməmiş, qəlibinə yatmamışdır. Qəlibi pozmaq (4+4+4) üçün şair “əcəl gəldi” ifadəsini götürüb özünün küləşdirmiş, ancaq onun götürüldüyünü bildirmək üçün misranı dırnağa almışdır. İndi inamla demək olar ki, yuxarıdakı bənd bütövlükdə “Koroğlu” dastanının təsiri ilə düzülüb-qoşulmuşdur.

Məmməd Rahimin aşağıdakı bəndində də heç bir ad çəkil-mir, “Koroğlu” dastanından götürülmüş misralar yoxdur:

Yox, mən azadlığı qoca dünyada
Qızıla vermərəm, lələ vermərəm.
Bir hökmdar deyil, yığılıb hətta
Yüzü əlbir olub gələ, vermərəm. (201,s.17)

Buradakı Koroğlu təsirini yalnız duymaq lazımdır. Koroğ-lunun “Qoymaram” rədifli bir-birinə çox oxşayan dörd qoşması var. Onlardan birinin aşağıdakı bəndinə baxaq:

Aladı gözləri, qaşları yağı,
Nigar olub xan Eyvazın dustağı.
Çənlibeldi Koroğlunun oylağı,
Şah da gələ, Çənlibelə qoymaram. (175,s.106)

Koroğlunun şeirində də Çənlibelin azadlığını qorumaqdan söhbət gedir, Koroğlu “Şah da gələ, Çənlibelə qoymaram” deyir. Şahın hökmdarla əvəzlənməsi şeirin ümumi ruhundan gəlir, onun Koroğlu təsiri ilə yazıldığını söyləməyə mane olmur. Hər iki bənd eyni duyğularla yoğrulmuşdur.

Səməd Vurgun “Deyin, gülün, övladlarım” şeirində yazırdı:

Şirlər kimi çox çıxmışam.
Yağınların arasından.
İgid igid ola bilməz
Qan axmamış yarasından. (251,s.205)

Məmməd Rahim “Onu Don qucaqladı” şeirində eyni duy-ğuları qələmə almışdır:

İgid meydanda ölər,
Yarasından qan gedər. (201,s.67)

Bu şeirlərin heç birində Koroğlu təsiri açıq şəkildə görünür. Ancaq onları Koroğlunun “Qoç igidlər yarasından bəllənər”, “Mərd igidlər qovğa günü düşəndə Şərbət deyib öz qanıma ya-lana” misraları ilə yanaşı qoyanda dastanın təsirini aydın görmək olur. Həm də bu təsir şeirlərin ətində-qanında yox, ruhundadır.

Rəsul Rzanın şeirlərində Koroğlu ruhlu, Koroğlu nəfəsli misralara az da olsa rast gəlinir. Məsələn, onun “Kəhər” şeirin-dən aşağıdakı misraları götürək:

Onlarla əl-yaxa vuruşanda biz,
Canavar ağzını səndin ayıran.
Biçirdin düşməni topsuz, tüfəngsiz. (239,s.79)

***

Düşməni atından alan kəhərim. (239,s.80)

Bu sətirlər ilk baxışdan bizə heç nə demir. Onlarda Qıratın adı çəkilmir, söhbət Koroğludan da getmir. Ancaq Qıratın Koroğlu ilə bərabər döyüşdüyü səhnələri göz önündə canlandıranda əmin olursan ki, Rəsul Rza öz şeirindəki at obrazını məhz “Koroğlu” dastanının təsiri ilə yaratmışdır.

Səməd Vurğunun “Aslan qayası” poemasında qəhrəman dərəcə düşür, yalnız atına ümid bəsləyir:

Aman, Ağ at! Can, Ağ at!
Gah sıçra, gah yerə yat!
Bizi vermə düşmana,
Apar çıxar bir yana! (252,s.177)

Burada da ilk baxışda Koroğlu təsirindən danışmaq üçün bir əsas yoxdur. Hətta burada Aslanın atının adı da bəllidir: Ağ at! Aslan və Ağ at hara, Koroğlu və Qırat hara? Yox, qətiyyənlə belə deyil. Şair Ağ at obrazını işləyərkən Qıratın dastandan ona tanış olan hərəkətləri, Koroğlu-Qırat münasibətləri gözləri önündə canlanmış, onlardan çox böyük sənətkarlıqla bəhrələnmişdir. Buna əmin olmaq üçün yuxarıdakı bəndi Koroğlunun Qırat haqqında söylədiyi aşağıdakı misralarla yanaşı qoymaq kifayətdir:

Sıçrayıb quş kimi atıl o taya,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım! (174,s.133)

***

Götür burdan qaç birtəhər.
Sikkə vurdurram nalına

***

Koroğluyam, güman belə,
Deməyinən gəlməz dilə.
Məni çıxart Çənlibelə,
Qotaz düzdürəm çuluna! (174,s.205)

Səməd Vurğunun “Qoca Şərqə Günəş doğur” şeirində də “Koroğlu” dastanı ilə bağlı heç bir ad çəkilmir. Ancaq şeirin ümumi ruhunda “Koroğlu” təsirini duymaq olur:

Daş saraylar külə dönür,
Leş-leş üstə, baş-baş üstə.
Daş qalmayıb bir daş üstə,
Xanımınlar yanıb sönür. (251,s.210)

Bu bəndi oxuyanda istər-istəməz “Leş-leş üstə, baş-baş üstə” misrası xəyalımızı “Koroğlu” dastanına aparır. Koroğlunun “Çəkəndə Misri qılıncı, Leş bir yana, baş bir yana”, “Misri qılıncı qından çıxsa, Leş sərilər, baş inildər”, “Axırda çəkərsən əlimdən haşa, Başı baş üstünə tığlayan mənəm” misraları yada düşür. Üçüncü misra isə daha çox xalq arasındakı “Daşını daş üstə qoymamaq”, “Daşı daş üstündə qalmamaq” ifadələri ilə səsləşir. Lakin “Koroğlu” dastanında da bunlara oxşar misralar var: “Çəkər, yıxar dağıdaşı Koroğlu”, “Əl ver, sənən dağıdaşı Yaraq, a qəssabın oğlu”, “Qarğasam tökülər daşın”, “Torpağını dağa çəkdi rəm” və s.

Eyni sözləri Səməd Vurğunun “Marş” şeiri haqqında da söyləmək olar. Bu şeirin ruhuna hopdurulmuş qəhrəmanlıq havası da birbaşa “Koroğlu” dastanından gəlir:

Girdik meydana mərd-mərdanə.
Düşmənin yurdu batsın qana.
Hər dağa-daşa zəfər yazdıq:
Salam anamız Azərbaycana. 251,s.250)

Bu şeirin ilk iki misrası istər-istəməz “Koroğlu” dastanından yadımızda qalmış “Hoydu, dəlilərim, hoydu, Yeriyn meydan üstünə”, “Bizim elin dəliləri Girər meydana mərd olur”, “Nər girər meydana indi”, “Yağılar başı kəsməyə Koroğlu meydana gəlir”, “Hayqırıb açsam meydanı, Su tək axıdaram qanı” misralarını xatırladır.

Mikayıl Müşfiq saz sənətinin geniş yayılmadığı bir mühitdə doğulub boya-başa çatmışdır. Lakin onun bir çox qoşma və gəraylıları, xüsusilə “Yeddi aşiq”, “Sındırılan saz” poemaları aydın göstərir ki, şair sazı da, aşiq yaradıcılığını da ürəkdən sevmiş, öz şeirlərində onlardan böyük sənətkarlıqla bəhrələnmişdir.

M. Müşfiq yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş folklor əsərlərindən biri də “Koroğlu” dastanı olmuşdur. Şairin “Yeddi aşiq” poemasında rast gəldiyimiz “Siz bir yandan, biz bir yandan” misrası “Qulun qaçması” qolunda Dəmirçioğlunun dilindən deyilmiş “Siz o yandan, mən bu yandan” misrasının törəməsidir.

Mikayıl Müşfiqin “Sındırılan saz” poemasında Aşiq Dumanın dilindən söylənmiş “Kim nə deyir bu sağ sözə, Mən elinəm, el mənimdi” misraları Koroğlunun “Mənimdi” rədifli qoşmasını yada salır. Koroğlunun şeiri bir qəhrəmanlıq nəğməsidir. Əslində Müşfiqin şeirində də lirik qəhrəmanın daxili qüruru, özünü təqdimi nəzərə çarpır. Koroğlu deyir:

Məndən salam olsun əcəm oğluna,
Meydana girəndə meydan mənimdi.
Qıratım köhləndi, özüm qəhrəman,
Çalaram qılıncı, düşman mənimdi. (174,s.16)

Göründüyü kimi, bu qoşma ilə Müşfiqin gəraylısını təkcə “Mənimdi” rədifli bağlamır. Hər iki şeirin ruhunda, daxili məzmununda da bir yaxınlıq hiss edilir.

Ümumiyyətlə, Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığına “Koroğlu” dastanının təsiri geniş və əhatəlidir. Şair bu dahiyənə söz abidəsindən öz poeziyasında həmişə bir qaynaq kimi ustalıqla bəhrələnmişdir.

“Koroğlu” dastanının təsiri açıq şəkildə duyulan şeirlərə daha çox rast gəlinir. Hüseyn Arifin “Olmaram” şeirində şair bir Bədəl obrazı yaradıb və onun xarakterik xüsusiyyətlərini daha qabarıq ifadə etmək üçün “Koroğlu” dastanından bəhrələnməyə üstünlük vermişdir:

– Mən Giziroğluyam, kim məndən? – deyə
Biri qılıncını daşa çəkərdi.
– Mən qoç Koroğluyam, kim məndən? – deyə
Biri tez özünü başa çəkərdi.

Bədəl, yazıq Bədəl, mən kimdən? – deyə
Gah Giziroğluna pənahlanardı.
Bədəl, yazıq Bədəl, “mən kimdən”-deyə
Gah da Koroğlunu arxa sanardı. (134,s.67)

Bu şeirdə şair “kim məndən?” və “mən kimdən?” suallarını qoymaqla çox dərin ictimai-siyasi motivlərə toxunmuş, azad və kölə psixologiyasının mahiyyətini açmışdır. Giziroğlu və Koroğlu azad bir dünyanın adamlarıdır, onların düşüncəsində “mən kimdən?” anlayışı yoxdur. Bədəl isə azadlığını itirmiş, hüquqları əlindən alınmış bir cəmiyyətin adamı olduğuna görə ona-buna pənahlanmaqdan başqa yolu qalmır. “Mən kimdən?” sualı onun kimliyini çox gözəl ifadə etmişdir. Mənə elə gəlir ki, bu şeirdə Azərbaycanın təxminən iki yüz illik taleyi Bədəl obrazında özünün dərin poetik əksini tapmışdır.

Hüseyn Arif “Dilqəm” poemasında yenə Koroğlunu xatırlayır. Giziroğlunun şeşpər atdığı, Koroğlunun sınaq üçün Qıratı oynatdığı yerləri xəyalən gəzir:

Uyumadım,
Tək dan atdım
Giziroğlu şeşpərini atan yerdə.
At oynatdım,
Ağzı köhlən ağzı kimi
Qartalların qıy vurduğu,
Köpüklənən
Selin, suyun qudurduğu
Qoç Koroğlu
Sınaq üçün
Qıratı oynadan yerdə. (135,s..178)

Müzəffər Şükürün “Mənəm” qoşmasında ömrün cavanlıqdakı vuran-tutan və qocalıqdakı “pələnglər önündə diz çökən” vaxtları çox təsirli ifadə edilmişdir:

Basma quyruğumu, ovsunçu qardaş.
İlanlar içində soy ilan mənəm!
Koroğlu nərəli, Babək haraylı,
Şöhrəti dünyaya yayılan mənəm!

Polad qollar büküb, o gözlər tökən,
Qalalar dağıdıb, saraylar sökən.

Pələnglər önündə indi diz çökən
Cahangir gözləri oyulan mənəm! (218,s.520)

Bu şeirin bütün ruhu Koroğlu havasıyla yoğrulmuşdur. Onun ayrı-ayrı misralarının arxasından Koroğlu misraları boy göstərir. Bu şeiri oxuyanda Koroğlunun bir neçə şeiri yada düşür:

İgid olan heç ayrılmaz elindən,
Tərən olan sona verməz gölündən.
Şahlar zara gəlib comərd əlindən,
Leşi leş üstünə qalayan mənəm.

Yaxud:

Heçə xotkarları taxtından salan,
Qənimlər üstündə ulayan mənəm. (174,s.253)

Yaxud:

Belə zaman hara, qoç igid hara,
Mərdləri çəkirlər namərdlər dara.
Baş əyir laçınlar, tərənlar sara,
Mənmi qoçalmışam, ya zəmanəmi? (175,s.92)

Bu şeirlərdəki söhbətin məğzi də, məzmunu da eynidir. Müzəffər Şükürün gördüyü mərdlik, kişilik zamanı arxada qalıb, namərdlər meydanda at oynadırlar. Koroğlu da tufəngi görüb “tufəng çıxdı, mərdlik getdi”- deyə haray qoparırdı.

Müzəffər Şükürün “Mən dərdliyəm” şeiri 1983-cü ildə yazılıb. Bu şeirdə Azərbaycanın parçalanması, azadlığını itirməsi, var-dövlətinin talanması açıq şəkildə, cəsarətlə ifadə edilmiş, bunların hamısının bizim başımıza gəlməyinin səbəbi Koroğlunun atdan salınması ilə bağlanmışdır:

Durna teli teldən düşüb,
Qızıl kəmər beldən düşüb.
Misri qılınc əldən düşüb,
Aman, qardaş, mən dərdliyəm!

Hanı qoç Koroğlu, hanı?
Boş görüblər bu meydanı!
Düşmən tutub Eyvaz xanı,
Aman, qardaş, mən dərdliyəm!

Xəncər vurub bağladılar.
Düz yolumdan saxladılar.
Qollarımı bağladılar.
Aman, qardaş. Mən dərdliyəm!

Yox ocağım, yox bir közüm,
Öz başımı yardım özüm
Haray, dünya, keçmir sözüm,
Aman, qardaş, mən dərdliyəm!

Koroğlum atdan salındı,
Onda vüqarım alındı.
Yurdum yer-yerdən talandı,
Aman, qardaş, mən dərdliyəm! (216,s.162)

Şeir bütövlükdə “Koroğlu” dastanının təsiri ilə yazılıb, bu göz qabağındadır. Bundan başqa, şeirdə konkret olaraq dastandakı ayrı-ayrı səhnələrin təsvirinə də rast gəlinir. Məsələn, “Durna teli teldən düşüb” və “Düşmən tutub Eyvaz xanı” misraları “Koroğlunun Bağdad səfəri”, “Misri qılınc əldən düşüb”, “Haray, dünya, keçmir sözüm” misraları “Koroğlunun qocalığı”, üçüncü bənd isə bütövlükdə Bolu bəyin Koroğlunu aldadıb qollarını bağladığı, namərdcəsinə arxadan qəfil zərbə ilə vurub başını yardığı “Koroğlu və Bolu bəy” qollarını yada salır, həmin səhnələri göz önündə canlandırır.

Bu şeiri Müzəffər Şükür bir qədər dəyişik variantda, “Aşiq Cünun yurd yerində” adı ilə də nəşr etdirmişdir.

Müzəffər Şükürün Koroğlu təsiri ilə yazılmış şeirləri çoxdur. Onlardan biri hətta “Koroğlunun Dərbənd səfəri” adlanır. Adından da görüldüyü kimi, şeir bütövlükdə “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolunun təsiri ilə yazılmışdır. Şair burada öz sözünü demək üçün dastandan bir vasitə kimi istifadə etmiş, yaşadığı dövrlə Koroğlunun dövrünü qarşılaşdırmış, xüsusilə Dərbəndin bu gün düşmən əlində olduğunu, Azərbaycandan alındığını ürək ağrısıyla şeirə gətirmişdir:

İşlətsən də hər fəndi sən,
Dağıtsan da hər bəndi sən,

Dəmir qapı Dərbəndi sən
Ala bilməzsən, Koroğlu!

Dəmir qapılar qırılıb,
Hər yana ilan sarılıb.
Bir elə dövrən qurulub,
Bilə bilməzsən Koroğlu!

Qalalar uçub kənd olub,
Bir bənd dönüb yüz bənd olub.
İgidlik gizli fənd olub,
Gələ bilməzsən, Koroğlu!

Dərbəndin yolları bağlı,
Sağları, solları bağlı.
Gələrkən qolları bağlı,
Tələ bilməzsən, Koroğlu!

Həməzlər qatar başını,
Kimsə duymaz göz-qaşını,
Burda axan göz yaşını.
Silə bilməzsən, Koroğlu!

Ayağın dəysə Dərbəndə,
Tanımaz səni hər bəndə.
Burda ölmək istəsən də,
Ölə bilməzsən, Koroğlu! (217,s.112)

Şeir bütövlükdə Dərbəndin taleyinə aydın bir güzgü tutur və şair burada “Koroğlu” dastanından böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Şeirdə bir dənə də boş misra yoxdur. “Dəmir qapılar qırılıb, Hər yana ilan sarılıb” misralarıyla bir zaman alınmazlıq, basılmazlıq rəmzi olan Dərbəndin alındığı, onun hər yanına ilanların sarıldığı, “Dərbəndin yolları bağlı” misrasıyla onun bugünkü durumu çox gözəl ifadə edilmişdir. Sonuncu bənddə isə şair üzünü Koroğluya tutub deyir ki, indi səni Dərbənddə ölməyə də qoymazlar. Bu isə çox böyük bir faciədir ki, insan öz yurdunda, öz vətəninə ölə bilməsin!

3.2. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan qadın şairlərinin yaradıcılığına poetik təsiri

Dünyanın ən böyük yazıçıları ölməz əsərlərini şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnməklə yazmışlar. Azərbaycan şeirinin də ilkin qaynağı həmişə xalq yaradıcılığı olmuşdur. Nizami Gəncəvidən üzü bəri bütün Azərbaycan şairləri folklor örnəklərindən tükənməz qaynaq kimi bəhrələnməmişlər.

Azərbaycan yazılı şeirinə poetik təsiri baxımından “Koroğlu” dastanını yalnız “Dədə Qorqud”la yanaşı qoymaq olar. “Koroğlu” dastanı Azərbaycanın qadın şairlərinin yaradıcılığına da güclü təsir göstərmişdir. Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Mədinə Gülgün, Hökümə Billuri, Firuzə Məmmədli, Nigar Xiyavi, Zivər Ağayeva kimi qadın şairlərimizin poeziyasında “Koroğlu” dastanından ustalıqla, yerli-yerində, böyük sənətkarlıqla bəhrələnmələrə tez-tez gəlinir.

“Koroğlu” dastanının təsiri qəhrəmanlıq, mərdlik, igidlik, azadlıq, vətən mövzularında yazılmış şeirlərdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu da təbiidir. “Koroğlu” qəhrəmanlıq dastanıdır. Koroğlu qəhrəmanlıq, igidlik və mərdlik rəmzidir. Hökümə Billuri “Haralısən” adlı şeirində əslində öz poetik qəhrəmanı olan Könlünə üz tutur, ondan sözü mənəhəlli anlamında haralı olduğunu soruşmur, ona Babək, Koroğlu kökündən doğulduğunu, belə qəhrəman babaları olduğunu xatırladır və öz kökündən aralı düşməməyi arzulayır:

Qoy kimsə düşməsin biz düşən oda,
Xalqım baş əyməmiş namərdə, yada.
Babəkim, Koroğlum qalır dünyada,
Düşmə öz kökündən aralı, könlüm.
Söylə, haralısən, haralı, könlüm? (87,s.146)

Birinci misrada şair Azərbaycanın bölündüyünü, parçalandığını, yadların tapdağı altında qaldığını ürək ağrısıyla dilə gətirir və bunu heç kimə arzulamır. Bu istək onun canından, qanından gəlir. Hökümə Billuri güney Azərbaycanda doğulub, bir vətənin iki bölündüyünü, bir-birinə həsrət qaldığını gözlərilə görüb, onun ağrısını yaşayıb, yaşadığı ağrıları şeirin dililə poetikləşdirib.

Mədinə Gülgün “Apardı sellər Saranı” poemasında çox mətləblərdən danışır. Ürəyini göynədən kövrək duyğuları qələmə alır. Könlünün rübabını dindirir, onun səsinə qulaq asır. Bu zaman Dədə Qorqudun, Koroğlunun sazı yadına düşür. Şair gözəl duyur ki, onun könül rübabı Dədə Qorqudun, Koroğlunun sazından ilham alır:

Baş əyirəm Qorqudun,
Koroğlunun sazına. (192,s.303)

Şair saza niyə baş əyir? Çünki bu sazın simlərinin, pərdələrinin yaddaşında Dədə Qorqud, Koroğlu xatirələri yaşayır. Onun nəfəsində Dədə Qorqud, Koroğlu nəfəsi, onun səsinde Dədə Qorqud, Koroğlu səsi var. Bu səs bizim xəyallarımızı dünənə qaytarır, özümüzü gələcəyə səsləyir. Arxandan düşən işıq nə qədər gur olsa, qarşıdakı yollar da o qədər aydın görünər.

Saz düz söz, düz ilqar, pozulmayan qərar deməkdir. Saz düz sözü də, düz ilqarı da, pozulmayan qərarı da Dədə Qorquddan, Koroğludan öyrənib. Saz Dədə Qorqud, Koroğlu yadigarıdır. Onun yaddaşında Nigar obrazı da var. Şair Mədinə Gülgün öz poemasında sazdan, neydən Nigarı soruşmağı da unutmur:

Düz sözü, düz ilqarı da,
Pozulmayan qərarı da,
Koroğlunu, Nigarı da
Sazdan soruş, neydən soruş. (192,s.303)

Güney Azərbaycanda yaşayan şair Nigar Xiyavi Azərbaycan qızıyam” adlı şeirində öz kökünə, keçmişinə nəzər salır, Koroğlunu, onun qəhrəmanlıqlarla dolu həyatını, hətta Koroğlunun can sirdaşı Nigar xanımı xatırlayır. Öz adı Nigar olan şair bunları xatırladıqca qəlbinə qəribə hisslər, qəribə duyğular dolur. Bir anlığa özünü Koroğlunun Nigarı yerində hiss eləyir, Çənlibel gözlərinin qabağına gəlir. Ona elə gəlir ki, Koroğlu yenə Qıratın belində Çənlibeldədi, dəlilər başındadı. Nigar xanım da qırx incəbelli qızla onların seyrinə dalıb. Koroğlunun Nigarı sözün həqiqi anlamında Çənlibelin anasıydı. Çənlibeldəki bütün həyat, onun qaynarlığı, gözəlliyi, Çənlibelin cah-cəlalı Nigarla bağlıydı. Çənlibeli Nigarın səsi, nəfəsi yaşadırdı. Şair Nigar

Xiyavi də bu duyğular könlünə dolduqca özü Çənlibelin avazına dönür, Nigarlaşır:

Qaranlıqda parıldayan,
İşıqlı dan ulduzuyam.
Nigarıyam Koroğlunun,
Çənlibelin avazıyam. (144a, 383)

Burada Nigar Xiyavinin vətən dərdi, vətənin bütövlüyü arzusu Çənlibel obrazı vasitəsilə çox gözəl ifadə edilmişdir. Çənlibel vətənin rəmzidir. Özü də bütöv və azad vətənin rəmzidir. Şair “Çənlibelin avazıyam” misrasıyla məhz “mən bölünmüş, paralanmış, müstəqilliyini, azadlığını itirmiş vətənin yox, bütöv, azad Azərbaycanın avazıyam” demək istəyir. Koroğlunun Nigarı Çənlibelin dan ulduzuydu, Çənlibeli Koroğlusuz, Koroğlunu Nigarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Nigar Xiyavinin şeiri bütövlükdə “Koroğlu” dastanının təsiri ilə yazılmışdır. Könlü çırıntılarının daha dolğun, daha təsirli poetik ifadəsini vermək üçün şair Nigar Xiyavi “Koroğlu” dastanının motivlərindən ustalıqla bəhrələnmişdir.

Azərbaycan şeirində Nigar obrazına tez-tez rast gəlinir. Bir çox şairlərimizin yaradıcılığında Nigar ideal qadın obrazı kimi öz əksini tapmışdır. Zivər Ağayevanın “A qızlar” şeirində də bunu aydın görürük. Şair qızlara üz tutaraq onları şan-şöhrətə aldanmamağa, Nigar kimi, Həcər tək igid olmağa çağırır:

Şan, şöhrətə aldanmasın qoy ürək,
İgd olun Nigar kimi, Həcər tək. (13,s.292)

Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının poetik təsir dairəsindən kənarda qalmış çox az şair tapmaq olar. Tanınmış şair Firuzə Məmmədlinin yaradıcılığı da bu baxımdan böyük maraq doğurur. Onun şeirlərində Koroğlu təsiri daha qabarıq nəzərə çarpır. Ayrı-ayrı şeirlərində, bəndlərində, hətta misralarında “Koroğlu” dastanından bəhrələnmələrə tez-tez rast gəlinir. Bu bəhrələnmələrdə şairin “Koroğlu” dastanına sevgisi, məhəbbəti də aydın duyulur. Firuzə Məmmədli öz şeir rübabını mərdlik, qəhrəmanlıq, igidlik duyğuları üstündə kökləyir, Babək, Koroğlu yada düşür. Dağlara baxır, onların simasında Koroğlunu görür, dağların da Koroğlu kimi igid olduğunu düşünür:

Çırağı sönməsin yollarımızın,
Qayalar dayanıb çiyin-çiyinə.
Bu qollar Babəkin qolundan uzun,
Bu dağlar-Koroğlu igidliyində; (202,s.393)

Bunlar təkcə nostalji hisslər deyil. Vətən öz oğullarından mərdlik, qəhrəmanlıq umur. Belə zamanlarda mütləq Koroğlu yada düşür. Onun qəhrəmanlığının örnək olaraq bir daha gənc-lərə aşılmasına ehtiyac duyulur. Xalqın qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik ruhunu ovxarlı saxlamaq baxımından “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları bənzərsiz söz abidələridir.

Ermənilər faşistcəsinə, cəlladcasına Şuşada Azərbaycanın dahi şəxsiyyətlərinin heykəllərini güllələdilər. Üzeyir Hacıbəy-linin, Xurşidbanu Natəvanın, Bülbülün heykəllərini. Əlbəttə, bu vəhşilik Azərbaycan şairlərinin də ürəyini göynətdi, heykəllərə tuşlanan güllələr onların sinələrindən keçdi. Əslində bu elə bir vəhşilik idi ki, təkcə Azərbaycan şairlərini yox, hissi, duyğusu olan bütün insanları göynətməliydi. Bu ağrı-acılardan Azərbaycanda çoxlu şeirlər yarandı. Onlardan biri də Zivər Ağayevanın “Güllələnmiş heykəllərim” şeiridir. Sözsüz ki, Üzeyir Hacıbəy-linin də, Bülbülün də, lap elə Xan qızı Natəvanın da adı gələndə Azərbaycan musiqisi yada düşür. Ona görə də şair Zivər Ağayeva əvvəlcə başqa bir şeirində Azərbaycan musiqisinin gözəl-liyindən söz açır, onun qayalarda həkk olunduğunu, əsrlərdən gəldiyini, qədimliyini vurğulayır. Bunun ardınca bu musiqinin cəngiləndiyini, yallılandığını, Qoç Koroğlunun nərəsi olduğunu dilə gətirir. Şair gözəl duyub ki, qayalara hopan məhz Koroğlu-nun nərəsiymiş. Həmin nərə bu gün qayalardan qopan əks-səda kimi Azərbaycan musiqisi ilə qaynayıb-qarışıb, ona xüsusi göz-əllik verir. Zivər Ağayevanın haqqında danışdığımız şeiri “Azərbaycan musiqisi” adlanır. Şeirin poetik tutumu haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün onun bircə bəndinə nəzər salmaq kifayətdir:

Qayalarda həkk olunub,
Əsrlərdən gəlir səsi.
Cəngilənib, yallı olub,

Qoç Koroğlu nərəsidir
Azərbaycan musiqisi. (13,s.30)

Şair doğru duymuşdur ki, Koroğlunun nərəsi də musiqiyə dönüb xalqın yaddaşında, səsində, nəfəsində yaşayır.

Zivər Ağayevanın “Güllələnən heykəllərim” şeirində güclü vətənpərvərlik duyğusu həzin, kövrək bir ürək ağrısı ilə çulğuşmuş şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Bunu görmək üçün şeirin bircə bəndini oxumaq kifayətdir:

Bülbülümün “Koroğlu”su,
Xan qızının söz ordusu,
Şəhidlərin ən ulusu
Güllələnən heykəllərim. (13,s.38)

Bu şeir bütövlükdə erməni vandalizminin iç üzünü açıb göstərmək üçün gözəl poetik örnekdir. Dünyada az-az xalq tapmaq olar ki, daş heykəlləri güllələsin. Hər bir heykəl mədəniyyət abidəsidir. Hansı xalqın yaratmasından asılı olmayaraq mədəniyyət abidəsini güllələmək vəhşiliyin, quduzluğun son həddidir. XX əsrin sonunda, XXI əsrin əvvəlində bunu yalnız ermənilər eləyə bilərdilər və elədilər. Yalnız türk olduğuna görə insanların diri-diri qulağını, burnunu, dodağını, dilini, qadınların döşlərini kəsən, gözlərini çıxaran, kürəyinə qaynar samovar bağlayan, körpə uşaqları dəmir borunun içinə doldurub hər iki başını qaynaqla bağlayan ermənilərdən heykəl güllələməyi də gözləmək olardı. Özlərini dünyaya yazıq və mədəni xalq kimi göstərən ermənilər mədəniyyət abidələrini güllələməklə hələ mədəniyyətin nə demək olduğunu anlamadıqlarını və mədəniliklə vəhşiliyi birbirindən ayıra bilmədiklərini təsdiqlədilər. Təəssüflə demək lazımdır ki, əlimizdə yüzlərlə bu cür faktlar ola-ola biz onların heç birini dünyaya göstərə bilmirik.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın qadın şairlərinin yaradıcılığında “Koroğlu” dastanından bəhrələnmələrə tez-tez rast gəlinir. Bu bəhrələnmələr zəngin bir xəzinə təşkil edir və daha geniş araşdırmalara mövzu ola bilər.

3.3. Azərbaycan dramaturgiyasında “Koroğlu” motivləri

Azərbaycan xalqı çox zəngin ağız ədəbiyyatı yaratmışdır. Bu ədəbiyyat yaddaşlardan-yaddaşlara ötürülə-ötürülə, ağızdan-ağıza keçə-keçə cilalanmış, zənginləşmiş, gözəlləşmiş, gəlib günümüzə çatmışdır.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının qidalandığı ən zəngin qaynaqlardan biri, bəlkə də birincisi həmişə xalqın yaratdığı söz xəzinəsi olmuşdur. Şair və yazıçılarımız bədii əsərlərini yazarkən şifahi xalq ədəbiyyatının motiv, süjet və obrazlarından ustalıqla bəhrələnmiş, sözün poetik siqlətini artırmaq, fikri gücləndirmək, obrazlılıq yaratmaq məqsədilə onlardan istifadə etmişlər. Dahi Nizami Gəncəvinin bütün əsərləri xalq yaradıcılığının ən gözəl örnəklərindən bəhrələnməklə yazılmışdır.

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ən dəyərli ilkin qaynaqlarından biri “Dədə Qorqud”, digəri isə “Koroğlu” dastanı olmuşdur. Azərbaycan poeziyası, nəsr, dramaturgiyası “Dədə Qorqud” motivləri ilə olduqca zəngindir. Bu baxımdan “Dədə Qorqud” dastanı ilə qoşa yalnız “Koroğlu” dastanının adını çəkmək olar. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan poeziyasına təsiri geniş tədqiq olunmuşdur. İmadəddin Nəsimidən üzü bəri Azərbaycan şairlərinin böyük əksəriyyətinin yaradıcılığında “Koroğlu” motivlərinə rast gəlinir. Bir çox şairlərimiz isə “Koroğlu” dastanından geninə-boluna bəhrələnmişlər. Elə mövzular var ki, həmin mövzuda şeir yazan şairlərimiz istər-istəməz “Koroğlu”ya üz tutmalı olmuşlar. Bu ənənə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında bu gün də davam etdirilir.

“Koroğlu” dastanının təsiri baxımından Azərbaycan dramaturgiyasının araşdırılması da böyük maraq doğurur. “Koroğlu” dastanından dram əsərlərində istifadə olunması bir çox mühüm amillərlə bağlıdır. Onlardan ən əsasları bunlardır:

1. “Koroğlu” dastanının xalq arasında çox geniş yayılması;
2. Koroğlunun bir qəhrəman kimi xalqın dilinin əzbəri olması, güvənc, ümid, inam yerinə çevrilməsi;

3. “Koroğlu” dastanının mövzu, süjet və motivlərlə zənginliyi;

4. “Koroğlu” dastanının dilinin gözəlliyi, saflığı, obrazlılığı, idiomlarla və s. zənginliyi;

5. “Koroğlu” dastanındakı şeirlərin poetik siqləti, xalq ruhunu ifadə etməsi;

6. “Koroğlu” dastanındakı ayrı-ayrı hadisələrin təsvirindəki səhnə elementləri, əsərin bütövlükdə tamaşa təsiri bağışlaması.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan dramaturgiyasına təsirində yuxarıda sadalanan amillərin hər birinin öz rolu olmuşdur. Sonuncu amil isə bu işdə ikiqat çox rol oynamışdır, çünki dastanın hər bir qolu əslində bir mükəmməl səhnə əsəridir və onların əksəriyyəti baş vermiş gerçək olayların təsvirindən başqa bir şey deyil. Bilirik ki, bəzi səfərlərdə Koroğlu aşıq paltarı geyinib sazla xanların, bəylərin, paşaların məclisinə girir və çalır-oxuyurdu. Dastanda bunlar o qədər canlı və təbii təsvir olunur ki, bir teatr səhnəsini xatırladır. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan dramaturgiyasına təsirinin birinci səbəbini məhz bunda axtarmaq lazımdır.

“Koroğlu” dastanına Azərbaycan dramaturqlarından ilk dəfə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev müraciət etmişdir. Yazıçı “Yoldaş Koroğlu” adlı bir pyes yazmışdır. Bu əsər 1932-ci ildə Bakıda qələmə alınmışdır. Onun bir adı da “Azərbaycan kəndində inqilab gedişinin etapları”dır. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Ə.Haqverdiyevə məxsus 9 saylı fondunda bu əsərin üç əlyazması saxlanır.(294,295,205) Bu pyes ilk dəfə Ə.Haqverdiyevin iki cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin birinci cildində çap olunmuşdur (125,s.451-497)

Ə.Haqverdiyevin “Yoldaş Koroğlu” pyesinin ilk baxışda “Koroğlu” dastanı ilə o qədər də sıx bağlılığı yoxdur. Yalnız hər iki əsərin qəhrəmanının adı Koroğludur. Əlbəttə, bu zahirən belədir. Yazıçı pyesin qəhrəmanının adını da təsadüfən Koroğlu qoymamışdır. Pyesdəki hadisələri diqqətlə çözləyəndə Ə.Haqverdiyevin bu pyesdə “Koroğlu” dastanından çox böyük ustalıqla bəhrələndiyi açıq-aydın nəzərə çarpır. Bu bəhrələnməni üzə çıxarmaq üçün

dastanın və pyesin ruhunu dərindən duymaq, bir çox motivləri yanaşı qoyub, onları müqayisəli şəkildə araşdırmaq kifayətdir.

“Yoldaş Koroğlu” pyesinin qəhrəmanı Koroğludur. Bu adın “Koroğlu” dastanından gəldiyinə heç bir şübhə ola bilməz. Pyesin qəhrəmanı Koroğlunun əsl adı Salmandır. Yazıçı Salmanı Koroğlu eləmək üçün hər şeyi irəlicədən ölçüb-biçmiş, süjetin başlanğıcını məhz bu motivin açılması üzərində qurmuşdur. Əsərin ilk səhnəsindən bilinir ki, Salmanın atasının hər iki gözü kordur. O, çiçək xəstəliyinə tutulmuş və gözlərinin işığını itirmişdir. Sonrakı səhnələrdən bəlli olur ki, Salmana təkə atasının gözləri kor olduğuna görə yox, həm də qoçaq, igid, diribaş və mərd bir oğlan olduğuna görə, xalq Koroğlu deməyə başlamışdır. Göründüyü kimi, həm dastanda, həm də pyesdə Koroğlu adının yaranma səbəbi bir-birinin eynidir.

Ə.Haqverdiyevin pyesin qəhrəmanının adını Koroğlu qoymağının və Salmanın bu adı böyük sevinclə qəbul edib, qürurla daşımağının arxasında çox böyük maraq doğuran bir mətləb durur ki, onun açılmağına ciddi ehtiyac var. Bu mətləbi açmaq üçün pyesdən bir parçaya diqqət yetirmək kifayətdir:

Güldəstə (*Salmana*). Sənin adın Koroğludur?

Salman. Yox, Salmandır. Mahmud dayı mənim adımlı Koroğlu qoydu. Mən, kor İsrafil kişinin oğluyam. Amma bu ad mənim xoşuma gəldi. İstəyirəm elə bundan sonra hamı mənə Koroğlu desin.

Güldəstə. Mən də Koroğlu deyim?

Salman. Elə hamı desin (126,s.495)

Yazıçı bu kiçik parçada “Koroğlu” dastanına və Koroğlu obrazına xalq arasındakı sevginin, məhəbbətin çox aydın ifadəsini vermişdir. Salmanın ona Koroğlu deyilməyindən qürur duymağı və bu adı sevinclə qəbul edib, fəxrlə, qürurla daşımağı bunu aydın göstərir.

Yazıçı burada başqa adlar da seçə bilərdi. Salmanın öz adını da saxlamaq olardı. Bütün bunlar pyesin məzmununa o qədər də güclü təsir göstərməzdi. Lakin yazıçı əvvəldən öz qarşısına məqsəd qoymuşdur və onu pyesdə dolğun vermək üçün “Koroğlu” dastanına üz tutmalı olmuşdur.

Pyesin mövzusu Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin yaranmasından, kolxoz quruculuğundan götürülsə də, burada dastanla səsləşən çox maraqlı motivlər var. Bunlardan ən birincisi hər iki əsərin qəhrəmanının eyni idealla yaşamağıdır. Dastan qəhrəmanı Koroğlu kimi, pyesin qəhrəmanı Koroğlu da kasıb-kusubun, fəqir-füqəranın, zəiflərin, gücsüzlərin tərəfində durur, onların haqqını qoruyur. Pyesin qəhrəmanı Koroğlunun da başlıca məqsədi “Koroğlu” dastanındakı ideal insan cəmiyyətini öz doğma kəndində yaratmaqdır. Doğrudur, pyesdə Koroğlunun nə ideali, nə də məqsədi haqqında heç nə deyilmir. Lakin pyesi, orada baş verən hadisələri diqqətlə çözləyəndə qəhrəmanın idealını və məqsədini aydın görmək olur.

Ə.Haqverdiyevin “Yoldaş Koroğlu” pyesində yazıçının həqiqətən “Koroğlu” dastanından bəhrələndiyini təsdiqləyən daha bir neçə motiv var ki, onlardan biri də qəhrəmanın kəndinin Dumanlı adlanmasıdır. “Koroğlu” dastanından bilir ki, Çənlibel dumanlı, çənli, çiskinli bir dağ belidir. Buna əsaslanıb deyə bilərik ki, Ə.Haqverdiyev pyesin qəhrəmanı Koroğlunun kəndinin adını təsadüfən Dumanlı qoymamış, onu Çənlibelə uyğunlaşdırmışdır. Koroğlu-Çənlibel və Koroğlu-Dumanlı paralelləri də bir-birinə uyğun gəlir.

Hər iki əsərdə eyni olan əsas motiv, əvvəldə deyildiyi kimi, qəhrəmanların atalarının kor olmasıdır. Dastanın qəhrəmanı Rövşenin atası Alı kişinin gözlərini Həsən xan çıxartdırıb onu işıqlı dünyaya həsrət qoymuşdur. Pyesin qəhrəmanı Salmanın atası İsrafilin gözləri isə çiçək xəstəliyindən sonra kor olmuşdur. Dastan da, pyes də gələcək qəhrəmanın atasının gözlərinin kor olması motivi ilə başlayır. Bunun özü də dastanla pyes arasındakı üzvi bağlılığı göstərən amillərdən biridir.

Dastan və pyesin hər ikisi eyni motivlə başladığı kimi, onların sonluğunun da eyni motivlə qurtardığını görürük. “Koroğlu” dastanında Koroğlunu Qıratsız, Misri qılıncaz və sazsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Koroğlu həmişə döyüşə də qılıncla yox, sazla başlayır. Əksər qollarda Koroğlu işi davasız yoluna qoymaq istəyir, saz çalıb-oxuyur. Bundan başqa, Koroğlu bütün səfərlərdən

Çənlibelə qayıdandan sonra Nigar xanımın xahişi ilə sazı döşünə basıb başına gələnləri danışır. Dastanın bütün qolları sazla bağlanır.

Ə.Haqqverdiyev də pyesin sonunda sazı səhnəyə təsadüfən gətirməmişdir. Aşıq sazla səhnəyə çıxır və pərdə bağlanır.

Ə.Haqqverdiyev “Koroğlu” dastanına təsadüfən üz tutmamışdır. O 1899-cu ildə Peterqburqdan Şuşaya qayıtmış, burada yaşadığı iki il ərzində həm də xalq yaradıcılığı örnəklərini toplamaqla məşğul olmuşdur (203, s. 6).

Yazıçı 1923-1925-ci illərdə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin sədr müavini və sədri işlədiyi illərdə də xalq yaradıcılığı örnəklərinin toplanması və nəşri işlərində yaxından iştirak etmişdir. Ə.Haqqverdiyev Səbri Salehin “Abbas və Gülgəz” dastanının motivləri əsasında yazdığı 5 məclisdən ibarət eyni adlı operettanı dilimizə çevirmişdir (248)

Onun arxivində əlyazma şəklində çoxlu atalar sözləri, tapmacalar, xalq mahnıları və s. saxlanılır (270; 205,s.29-30) Bütün bunlar Ə. Haqqverdiyevin xalq yaradıcılığına, folklorə nə qədər bağlı olduğunu aydın göstərir.

Pyesin sonuncu şəklində Koroğlu Hacı Bayrama müraciətlə deyir: “Hacı, söz bayaqkıdır” (126,s.523). Bu ifadə də “Koroğlu” dastanındakı “söz dəyirmandakıdır” deyimindən götürülüb pyesə daxil edilmişdir.

Ağız ədəbiyyatından geninə-boluna bəhrələnən şairlərimizdən biri Səməd Vurğun olmuşdur. Səməd Vurğun yaxşı bilirdi ki, xalq ədəbiyyatını bilmədən, ondan qidalanmadan böyük ədəbiyyat yaratmaq olmaz. Xalq ədəbiyyatına sevgi, maraq körpəlikdən Səməd Vurğunun iliyinə, qanına hopmuşdur. Şair sazlı-sözlü bir mühitdə doğulub, boya-başa çatmışdır. Onun laylası sazla çalınmışdır. Səməd Vurğunu hamıdan yaxşı tanıyan qardaşı Mehdiqan Vəkilov yazırdı: “*Səməd Vurğun kiçik yaşlarından başlamış xalq ədəbiyyatına, Vaqif və Vidadi şeirinə vurğun idi*” (280.s.XXXIV). Çünki Səməd Vurğun bilirdi ki, “bizim aqıl babalar bir dastan yaradır ikicə sözlə”(249.s.31).

Səməd Vurğunun ən çox bəhrələndiyi ağız ədəbiyyatı örnəklərindən biri, bəlkə də birincisi “Koroğlu” dastanıdır. Şairin

şeyrləri “Koroğlu” dastanından gələn motivlərlə olduqca zəngindir. Bunlar əvvəldə geniş araşdırılmışdır.

Səməd Vurğun dram əsərlərində “Koroğlu” motivlərindən yeri gəldikcə, böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Bunun da çox dərin qaynaqları var. Səməd Vurğun “Koroğlu” dastanının bədii dəyərini çox gözəl bilirdi. Onun şeyrlərini əsl sənət nümunəsi kimi qiymətləndirirdi. 1943-cü il sentyabr ayının 29-da Moskvada İttifaqlar Evinin böyük salonunda keçirilən “Azərbaycan şeyr və musiqi gecəsi”ndə söylədiyi nitqdə “Koroğlu” dastanından böyük sevgiyə danışıraq demişdir: *“Bizim xalqımızın təfəkküründə yaşayan bədii söz, məşum, insanlığın böyük idealları, humanizm və idrakın tən-tənəsi uğrunda aparılan mübarizədə hər zaman mübariz bir vasitə olmuşdur. Heç də təəccüblü deyildir ki, Azərbaycanın bir çox məşhur dövlət xadimləri və el qəhrəmanları, eyni zamanda, öz dövrünün qabaqcıl şairləri olmuşdur. Bizim məşhur Koroğlumuz bütün şərq xalqları arasında yalnız böyük bir qəhrəman kimi deyil, eyni zamanda, böyük bir xalq şairi kimi də şöhrət qazanmışdır. Bizim xalqımızın tarixində qılıncla qələmin çox gözəl bir qardaşlığı var.*

Hoydu, dəlilərim, hoydu!

Yeriyin meydan üstünə!

Havadakı şahin kimi

Tökülün al qan üstünə!

Qoyun bədəylər kişnəsin,

Misri qılınclar işləsin.

Kimi tanab qılınclasın,

Kiminiz düşman üstünə.

Bəlkə də zaman gəlib keçdikcə Koroğlunun bu və ya digər hərbi məharəti unudulacaqdır. Lakin şair Koroğlunun bu qızıl sözləri xalqımızın sinəsində nəsil-dən-nəsilə keçib yaşayacaq, özünə daha parlaq bir gələcək qazanacaqdır (256).

Səməd Vurğunun xalq yaradıcılığı örnəklərindən bəhrələnməsi ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Mehdi Hüseyn (191,s.XXVIII-XXIX), Məmməd Arif (196,s.68), Mirzə İbrahimov (149,s.8), Osman Sarıvəlli, Bəxti-

yar Vahabzadə (276), Cəlal Abdullayev (10.s.5-16), Rafiq Vəkilov (281,s.126-128), Mehdixan Vəkilov və başqaları Səməd Vurğun yaradıcılığını tədqiq edərkən onun ağız ədəbiyyatından bəhrələndiyini də ayrıca vurğulamışlar. Mehdi Hüseyn Səməd Vurğunun xaq ədəbiyyatının ruhu ilə yoğrulmuş bir şeirindən misal gətirərək şeirimizdə “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarının yenidən canlanması ilə bağlı yazırdı: *“Bu böyük və tarixi and təkə Səməd Vurğun şeirinin deyil, ümumən müharibə dövründəki ədəbiyyatımızın fikri-bədii istiqamətini müəyyənləşdirdi, ona məğlubedilməz mənəvi bir qüdrət aşıladi. Heç də təsadiüfi deyil ki, bu vaxt poeziyamızda “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanının döyüşkən və sərt üslubi xüsusiyyətləri yenidən və daha büllurlaşmış şəkildə canlanmağa başladı, köhnə ənənə yeni bir ənənənin yaranmasına səbəb oldu”* (191,s. XXVIII-XXIX).

Paşa Əfəndiyev isə “Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı” mövzusunda ayrıca monoqrafiya yazmışdır (106). Lakin bu tədqiqatların hamısında “Koroğlu” dastanının Səməd Vurğun yaradıcılığına təsirindən ya danışılmamış, ya da ona öteri toxunulmuşdur. Yəni bu mövzu indiyə qədər lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır.

Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı “Koroğlu” dastanından alınmış motivlərlə olduqca zəngindir. Bu dram əsəri demək olar ki, “Koroğlu” dastanının ovqatı üzərində köklənmiş, bir şairin qələmindən çıxmışdır. Dastan bütünlüklə müəllifin ruhuna hopmuşdur. Bunu dramın əvvəlindən axırına qədər duymaq mümkündür. Dramın elə ilk səhnələrində Eldarın adı çəkilir. Olayları diqqətlə izləyəndə görürük ki, “Koroğlu” dastanındakı Koroğluxan, bəy, paşa qarşıdurmaları eynilə Eldar-İbrahim xan və Eldar-Qacar qarşılaşmaları şəklində Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında öz əksini tapmışdır. Dastanı və dramı oxuyub araşdırarkən aydın görürük ki, birincinin bütün ruhu ikinciyə hopmuşdur. Məsələn, Vaqifin İbrahim xanın adından Ağa Məhəmməd şah Qacara şeirlə yazdığı cavab əvvəldən axıra demək olar ki, Koroğlu nəfəsi ilə yoğrulmuşdur:

“Aldıq məktubunu Məhəmməd Qacar,
Tərən oylağında sar ola bilməz!

Bu dünya qalmamış ulu şahlara,
Zülm də, zalım da var ola bilməz!
Göydən başımıza odlar yağsa da,
Bu ellər baş əyib xar ola bilməz.
Mayan turş ayrandır, zətin qırıqdır
Söyüd ağacında bar ola bilməz.
Basma ayağını bizim torpağa,
İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz. (257,s.61)

Bu misralardakı Koroğlu ruhunu, nəfəsini duymamaq mümkün deyil. Koroğlunun ayrı-ayrı şeirləri ilə müqayisələr bunu bir daha təsdiqləyir. “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunda Aşiq Cünun Koroğlunu Cəfər paşaya təqdim edərkən deyir:

Yüz sar gəlsə, bir tər lana neyləyər,
Laçın tək havada süzər Koroğlu. (174,s.49)

Göründüyü kimi, Vaqifin yazdığı cavabın ilk iki misrası ilə dastandan götürülmüş bu parçanın məzmunu tamamilə eynidir. Birincidə tər lan sarla, ikincidə laçın sarla qarşılaşdırılmışdır. Vaqifin yazdığı cavabdakı “Basma ayağını bizim torpağa” misrası da Koroğlunun “Bayazid səfəri”ndə dediyi “Qoymaram” rədifli şeirin aşağıdakı misraları ilə yaxından səsləşir.

Çənlibeldi qoç Koroğlu oylağı,
Şah da gəlsə Çənlibelə qoymaram. (66,s.253)

Vaqif Qacara deyir ki, ayağını Şuşa torpağına basma, səni bura qoymarıq. Koroğlu da şahlara üz tutub deyirdi ki, Çənlibel mənim oylağımdı, sizi ora girməyə qoymaram. Burada Çənlibel-Şuşa-Vətən, Koroğlu-Vaqif-Vətən oğlu, Qacar-şah paralelləri tamamilə üst-üstə düşür.

Maarifə Hacıyeva da Vaqifin Qacara yazdığı məktubun Koroğlu şeirləri ilə yaxından səsləşdiyini xüsusi vurğulamışdır (122,s.227).

Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında “Koroğlu” dastanının təsiri ilə yaratdığı obrazlardan biri də İlyasdır. İlyasın prototipi dastandakı Keçəl Həmzə obrazıdır. Bildiyimiz kimi, Hasan paşa Koroğlunu tutmaq, öldürmək və ya heç olmasa atını oğurlamaq üçün Keçəl Həmzəni Çənlibelə göndərir. Keçəl Həmzə yazıq

cildinə girərək Koroğlunu inandırır və Çənlibeldə qalır. Bir müddətdən sonra namərdliklə Koroğlunun atını oğurlayır.

İlyas da İbrahim xanın tapşırığı ilə hiyləyə əl atıb Eldarın dəstəsinə qoşulur, onu öldürmək istəyir. Fikrini də İbrahim xana belə deyir:

İlyas

Bu gündən onlara qoşulam gərək,

İbrahim xan

Necə? Nə deyirsən?

İlyas

Belədir, bəli,

Qaçacağı öldürər xəyanət əli.

Deyərəm: “Məni də asdırırdı xan.

Qaçıb qurtarmışam dar ağacından.

İnanar...Onlara yoldaş olaram

Bildiyim qisası sonra alaram (257,s.39)

Burada məqsədlər və əməllər tamamilə bir-birinin eynidir. Hasan paşanın və İbrahim xanın, Keçəl Həmzənin və İlyasın məqsədləri Koroğlunu və Eldarı aradan götürməkdir. Onların bu işi görəcək bütün əməlləri də xəyanət üstündə qurulub

“Vaqif” dramında “Koroğlu” dastanı ilə səsleşən bu cür səhnələr yetərinə çoxdur. Əlibəyin dustaq olduğu səhnə Eyvazın, Bəlli Əhmədin və Dəmirçioğlunun Bağdadda Aslan paşa tərəfindən tutulduqları səhnəni xatırladır. Qacarın Vaqifi zindana saldırdığı səhnə də Aşıq Cünunun Cəfər paşa tərəfindən zindana salındığı səhnənin eynidir. Onların zindandan qurtarma motivləri də bir-biri ilə yaxından səsleşir.

“Vaqif” dramındakı “Koroğlu” təsirini, “Koroğlu”dan bəhrələnmələri Eldar obrazında daha qabarıq görürük. Adama elə gəlir ki, Səməd Vurğun Eldar obrazını yaradarkən bir an da olsa “Koroğlu” dastanından ayrılmamış, onu daim göz önündə tutmuşdur. Hətta belə demək olar ki, Eldar Səməd Vurğunun Koroğlusudur. Hələ səhnəyə çıxdığı ilk andan Eldarın özünü aparmağı, danışmağı, cəsarəti, hazırcavablığı haqqında verilən bilgiler də bunu deməyə əsas verir.

Şeyx (İbrahim xanın qulağına)

Bir bax gözlərinə...Baxışı qandır.

Kəndə qarışıqlıq salanlardandır.

İbrahim xan

Aha...heç saymayır bu hərif bizi,

Görünür dadmamış qüvvətimizi (253,s.46)

Əli bəy

Ata, həbs etdilər yazıq Eldarı!

Vaqif

İnsan uçuracaq daş zindanları (253,s.30)

İlyas

Eldarın halına bələdəm az-çox.

Tez-tez dəyişdirir o öz yerini,

Tovlayıb azdırır gündə birini

O qədər artıb ki, yenə qaçaqlar,

Tutmayır meşələr, dərələr, dağlar. (253,s.46)

Bütün bunlar Eldarın gələcəkdə kim olacağı haqqında irəli-cədən vurulan eyhamlardır.

Koroğlu xanların, paşaların, xotkarların əlindən qaçıb Çənli-beldə yurd saldığı kimi, Eldar da İbrahim xanın zülmündən qaçıb dağlara pənahlanır. Koroğlu da , Eldar da xalqın tərəfində dayanıb, zalımların zülmünə qarşı dururlar. Əli bəy Eldarı dağlarda gördüyünü atası Vaqifə xəbər verərkən onu Koroğluya bənzədir:

Əli bəy

Gördüm Eldarı!

Toplayıb başına qəhrəmanları

Dağlarda yurd salıb Koroğlu kimi (257,s.46)

Hər iki əsərdə eyni mənzərəni görürük: dağ, qəhrəman və başında igidləri.

Eldarın özü ikinci dəfə səhnəyə artıq Koroğlu kimi çıxır. Burada İlyasın bir qarının inəyini oğurladığı bəlli olur. Eldar qarının ovucuna pul qoyur ki, gedib inək alsın. Koroğlu da həmişə belə eləyirdi. Bundan sonra İlyasın üzünə tüpürüb onu qovur və deyir:

Eldar

Axmaq! Koroğlunun bir təmiz adı

Xanlarda, bəylərdə tutar qoymadı. (257,s.72)

Bu misralardan görüldüyü kimi, Eldar təkə iğidliyi, qəhrəmanlığı ilə deyil, mənəvi dünyası ilə də Koroğluya bənzəyir. Onun ideyası və idealı da, məqsədi və amalı da, hətta duyğusu, düşüncəsi də Koroğlu obrazından qidalanır.

“Vaqif” dramında Qacar Qarabağa gəlir. Kəndləri, evləri, eşikləri, hətta körpə uşaqları yandırır. Bir qoca kəndli onun yanına gəlir:

Yanır od içində körpə uşaqlar.
Bizim kəndlilərin nə təqsiri var?
Əmr edin dayansın yanğınlar, barı,
Xaraba qoymayın bu obaları!
Bu dağlar qoynunda aslan yatmışdır,
Burda Koroğlular at oynatmışdır. (257,s.74)

Sonuncu iki misrada Qacara xəbərdarlıq edilir ki, bura Koroğlu yurdudur, onu unutma. Nəhayət, Eldar Qacarla döyüşə girir. Hər yerdən axışib onun dəstəsinə qoşulurlar. Zülmə, zalımla barışmayan, vətənin azadlığı uğrunda canından keçməyə hazır olan bütün iğid oğlanlar Eldarın başına toplaşirlar. Eldar onların hamısına qılınca and içdirir. İğid və qəhrəman oğulların Eldarın başına toplaşması da, onların qılınca and içmələri də “Koroğlu” dastanından gələn motivlərdir.

Koroğlu kimi, Eldarın da şöhrəti hər yana yayılır. Bir qoca kişi onun yanına gəlir və Eldara deyir:

Sənə qiymətli bir baxşayışım var,
Mənə də atamdan qalıb yadigar... (257,s.102)

Görəsən nədir bu qiymətli baxşayış? Atasından bu qocaya nə yadigar qalıb ki, indi onu elin-obanın xilaskarı bilib üstünə gəldiyi Eldara bağışlamaq istəyir? Qoca yapıncısının altından bir qılınca çıxarır və Eldara uzadaraq deyir:

Buyur! Misri qılınca deyərlər buna,
Sadiq yaşamışdır ana yurduna.
Böyük Koroğludan qalmış yadigar.
Budur, dəstəsində barmaq yeri var.
Al, oğlum! Göz üstə saxla sən bunu,

Yaşat ürəyində qoç Koroğlunu!
Sənə bata bilməz nə xan, nə paşa,
Yalnız yoxsulların eşqilə yaşa!
Vur, vuran əllərin görüm var olsun,
Qacarın başına dünya dar olsun! (257, s.102-103)

Şeirinin ruhu büsbütün “Koroğlu” dastanından gəlir. “Koroğlu” dastanında Misri qılıncı Koroğluya qoca atası Alı kişi verir. Dramda da bir qoca yapıncısının altından çıxardığı qılıncı Eldara verir və onun Koroğlunun Misri qılıncı olduğunu deyir. Hər iki əsərdə Misri qılınc və qocaların məqsədi eynidir. Onda Alı kişi də Misri qılıncı Eldara verən qocanın prototipidir. Hətta qocanın Eldara verdiyi qılıncdakı barmaq yeri də Koroğlundur. Şeirdəki çox önəmli bir məqamı da açmaq lazımdır. Bunun üçün “Sənə bata bilməz nə xan, nə paşa” misrasını Alı kişinin Misri qılıncı Koroğluya verərkən dediyi sözlərlə yanaşı qoymaq yetər. Qoca Misri qılıncı Eldara verərkən ona deyir ki, nə qədər bu qılınc sənənin əlindədir, sənə nə xan, nə də paşa bata bilməz. Alı kişi də Misri qılıncı Koroğluya verərkən ona demişdir:

– Rövşən, al bu qılıncı belinə bağla. Bu qılınc sən gördüyün qılıncılara bənzəməz. Bu qılınc ildirəm qılınc deyirlər. Bu elə bir qılıncdır ki, qabağında heç bir şey dayanmaz. Hər nəyə vursan, kəsər, tökər. Bu qılınc ilə sən xanlara, bəylərə, paşalara qan udduracaqsan. Bu qılınc ilə müxənnətlər, namərdlər sənənin əlindən dad çəkəcəklər. Bu qılınc ilə sən qalalar sındıracaqsan. Ancaq bunun ildirəm qılınc olduğunu heç kimə bildirmə. Bundan sonra bunun adına Misri qılınc deyərsən. Nə qədər ki, sən Qıratın belindəsən, bu qılınc da sənənin belindədir, heç bir düşmən sənə bata bilməyəcək (66, s. 28-29).

Dastanda da, dramda da vurğulanan əsas fikir budur ki, Misri qılınc kimin əlindədirsə, o məğlubedilməzdir, heç bir düşmən ona bata bilməz. Burada bir sual doğur: Misri qılınc belində olan qəhrəman niyə məğlubedilməzdir? Alı kişinin sözlərindən bilir ki, Misri qılınc ildirəm qılıncıdır. Dastanda deyilir ki, Misri qılınc göydən düşən ildirəm parçasından qayırılmışdır. Deməli birinci növbədə, ildirəm qılınc olduğuna görə, Misri qılınc göy mənşəlidir.

Göy mənşəli nə varsa, hamısı Tanrıya məxsusdur. Əslində Misri qılıncı yer üzünə Tanrı göndərmişdir. Ona görə də Misri qılıncın özündə bir Tanrı sehri, Tanrı gücü var. Hətta dramdakı xan və paşa sözlərinin də dastandan gəldiyinə heç bir şübhə yoxdur.

Burada bir məsələni açmaq lazımdır ki, şeirdəki “Koroğlu” təsirini görmək o qədər də asan deyil. Yuxarıdakı təhlildən göründüyü kimi, “Koroğlu” dastanının təsirini yalnız Koroğlu və Misri qılınc adlarında axtarmaq yanlışdır. Burada dastandan daha gözəl bəhrələnmələr var. Səməd Vurğun dastandakı motivlərdən o qədər böyük ustalıqla bəhrələnmiş, oradakı fikirləri, hətta hiss və duyğuları elə yüksək bacarıqla özününküləşdirmişdir ki, onları yalnız duymağı, adi gözlə yox, aqlın, düşüncənin gözüylə görməyi bacarmaq lazımdır. Bəlkə buna görə də Səməd Vurğunun ağız ədəbiyyatından bəhrələnməsi problemindən yazanların heç biri məsələnin bu qədər dərinliyinə varmamışdır.

Misri qılıncı qoca kişidən alan Eldar özünün Koroğlu olduğuna daha çox inanır. Koroğlunun hissləri, duyğuları da həmin andan axıb Eldarın qanına, iliyinə hopur. Bəlkə də bu hisslər, duyğular körpəlikdən onun canında yuva salmışdır, sadəcə olaraq Misri qılıncı əlinə alanda qəlbində bir oyanış oldu, qollarına güc gəldi, ürəyinə təpər doldu. Bunu Eldarın Misri qılıncı əlinə alandan sonra söylədiyi aşağıdakı sözlərdən aydın görmək olur:

Qıratın yalında qıvrılıb yatan,
Xanların, bəylərin gözüne batan,
Zalıma göz dağı, bizə şan qılınc,
Azadlıq uğrunda vuruşan qılınc!
İndi dayansın Qacar!
Cəngi çalın, hücum var! (257,s.103)

Şeirdə hər şey güzgü kimi aydındır. Artıq Eldara elə gəlir ki, Qıratın belindədir, Misri qılınc da əlindədir. İndi gəlin onun şeirin sonundakı hücum nidasına baxaq. Bu misraların mayası Koroğlunun:

“Hoydu, dəlilərim, hoydu,
Yeriyin meydan üstünə.

Havadakı şahin kimi.

Tökülün al qan üstünə!” –

misralarından tutulmayıbmı? Onları söyləyən ürəklər eyni hava üstündə koklənməyibmi?

“Koroğlu” dastanının bir çox qollarında paşalar, xanlar Koroğlunun dəlilərini tuturlar. Koroğlu da gedib onları azad edir. Bağdadda Aslan paşa Eyvazı, Bəlli Əhmədi və Dəmirçioğlunu, Ərzurumda Cəfər paşa Dəmirçioğlunu, Bəyaziddə Xəlil paşa Eyvazı, Halaypozanı və Toxmaqvuranı həbs edirlər. “Vaqif” dramının sonuncu səhnəsində də Qacar Vaqifi zindana saldırıb öldürmək istəyir. Eldar öz dəstəsi ilə Vaqifi zindandan çıxarmağa gəlir və Qacarla qarşılaşır. Qacar Eldarı çulu çırıq kəndli hesab edir və deyir:

“Mənlə vuruşmağa Koroğlu gərək! (257,s.110)

Qacar burada özünü “Koroğlu” dastanındakı xanlara, paşalara tay tutur və hətta xanların, paşaların qorxdığı Koroğlu ilə vuruşmaq istəyir. Guya xotkardan, xanlardan, paşadan fərqli olaraq heç Koroğludan qorxmur. Bu zaman Eldar Misri qılını çıxardır və deyir:

Eldar

Dayan! Misri qılını gəlir üstünə...

Qacar (çaşaraq)

Nə? Nə? Misri qılını? Nə? Nə? Koroğlu? (257,s.110)

Fikir verin. Bir az öncə Koroğlu ilə döyüşmək istəyən, guya onunla vuruşmaqdan qorxmayan Qacarı Misri qılının adını eşidəndə əsməcə tutur. Misri qılının, Koroğlunun adını eşidəndə Qacarı keçirdiyi qorxu hissini “Koroğlu” dastanında xanlar, paşalar çox keçiriblər. “Koroğlunun İstanbul səfəri”ndə Koroğlu bir qarının evində qonaq qalır. Qarı qonağının Koroğlu olduğunu biləndə özündən gedir, ayılında durub qaçmaq istəyir. Koroğlu ondan soruşur ki, məndən niyə qorxursan? Qarı deyir:

- *Niyə səndən qorxuram? Mən çox igid arvadım ki, sənin adını eşidəndə qorxudan bağrım çatlamayıb. Sənin adını eşidəndə paşalar qorxuğa düşür. Pəhlivanlar gizlənmək üçün siçan deşiyi axtarırlar. Mən bir özümdən getmişəm, çox görürsən?* (66,s. 51).

Göründüyü kimi, hər iki əsərdəki qorxu hissi də eynidir.

Səməd Vurğunun digər dramlarında da “Koroğlu” dastanından bəhrələnmələrə rast gəlinir. Lakin onlar ötəri səciyyəli olub, “Vaqif” dramındakı qədər qabarıq nəzərə çarpmır. Məsələn, “İnsan” dramındakı Eldar obrazı, “Vaqif” dramındakı Eldara oxşayır, “Vaqif” dramındakı Eldarın dilindən Qacara deyilmiş:

Gəl, gəl çulu cırıq kəndliyəm mən də

Şahla vuruşaram yeri gələndə (253, s.552) –

misraları “İnsan” dramında da olduğu kimi Eldarın dilindən təkrarlanır. “Fərhad və Şirin” dramında da “Koroğlu” dastanının təsirini duymaq olur. Şirinin dilindən deyilmiş aşağıdakı şeir Koroğlu nəfəsi, Koroğlu ruhu ilə yoğrulmuşdur.

Fəqət Fərhad da bu qüvvətdən var,

Onun qarşısında diz çökür dağlar.

İldırım əriyir hər nərəsindən,

Şahlar da tac tökülür onun səsindən. (253, s.411)

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı “Koroğlu” motivləri ilə çox zəngindir. Poeziyamızın, nəsrimizin və dramaturgiyamızın daha çox qidalandığı ilkin qaynaqlardan biri “Koroğlu” dastanı olmuşdur. Bu baxımdan Səməd Vurğunun yaradıcılığı xüsusilə seçilir. Onun poeziyası “Koroğlu” dastanının motivləri ilə çox zəngindir. “Vaqif” dramı isə “Koroğlu” dastanı ilə səsləşmə baxımından Azərbaycan dramaturgiyasında istisna təşkil edir. Cəsarətlə demək olar ki, “Koroğlu” dastanının bütün bədii, poetik dəyərləri “Vaqif” dramının süjet və kompozisiyasına, ideya və məzmununa, qəhrəmanların idealına, psixologiyasına, hətta duyğu və düşüncələrinə hopmuşdur. “Vaqif” dramındakı bütün motivlərin “Koroğlu” dastanında oxşarı var. Dramın bütün obrazlarının dastanda prototipləri mövcuddur. Eldar isə Səməd Vurğunun illərlə qəlbində yaradıb-yaşatdığı Koroğlu obrazından başqa bir şey deyil. Deməli, “Vaqif” dramı yazılı ədəbiyyatımızın “Koroğlu” dastanıdır.

QAYNAQLAR

1. Abbasəğə. Qaraçı nəğmələri. Bakı “Yazıçı”. 1993.
2. Abbasov E.H. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu. Bakı. 2008.
3. Abbasov İ.İ., Cəfərov N. Q. “Koroğlu” eposu // Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004.
4. Abbasov İ.İ. Müqəddimə // Azərbaycan aşığı və el şairləri. 2 c-də. I c. (Tərtib edən Ə. Axundov). Bakı: Elm, 1983.
5. Abbasov İ.İ. Ozan (uzan)-qusan istilahlı və sənətinə dair // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. III kitab. Bakı: Elm, 1968.
6. Abbasov İ.İ. Yeni dastanlar // Azərbaycan dastanları, 5 cildə. V c., (Tərtib edən Ə. Axundov). Bakı: Elm, 1972.
7. Abdullayev B.A. Xalq tarixi//Azərbaycan folkloru. Bakı: 2005.
8. Abdullayev B.A. El yolunda-öl yolunda // Təbrizdən dörd dəftər (Toplayıb tərtib edən Əhməd Azərli). Bakı: Azərənşr, 1994.
9. Abdullayev B.A. Tərtibçidən // Arazam, Kürə bəndəm. Bakı: Yazıçı, 1986.
10. Abdullayev C.M. Səməd Vurğun poetikası. Bakı 1976.
11. Abdullayev C.M. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bak. 1986
12. Abid Əmin. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr // Azərbaycanı öyrənmə yolu jurnalı, Bakı, 1930, №3.
13. Ağayeva Zivər. Axar sular geri dönməz. Bakı. “Azərənşr”. 2009.
14. Alışanov Ş. H. Sözü estetik yaddaşı. Bakı: Elm, 1994.
15. Allahmanlı M.Q. Dastan ənənəsi və onun bəzi məsələləri // “Dədə Qorqud” jurnalı. Bakı, 2002, № 3.
16. Araslı. H. M. Aşıq yaradıcılığı. Bakı. 1960.
17. Araslı. H. M. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. (Çapa hazırlayanı: M. Axundova). Bakı: Gənclik, 1998.
18. Araslı. H.M. Müqəddimə//Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: 1939.
19. Arazam, Kürə bəndəm (Tərtib edən və işləyəni B. Abdullayev, ön sözün müəllifi M. İbrahimov). Bakı: Yazıçı, 1986.
20. Arif Məmməd. “Koroğlu” dastanı. ”Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, 1938, 5 aprel
21. Arif Məmməd. “Koroğlu”// “Kommunist” qəz., Bakı,

1938, 5 aprel

22. Arif Məmməd. Seçilmiş əsərləri. 3 c-də. I c. Bakı: Elm, 1967.
23. Arustamyan Y.M. Azərbaycan və erməni atalar sözü və məsəllərində ümumi cəhətlər // Bakı: Azərbaycan məktəbi jur., 1962, № 3.
24. ASE. 10 cilddə, I c., Bakı: 1976.
25. ASE. 10 cilddə, IV c., Bakı: 1980.
26. Aşıq Alı. Şeyrlər (Toplayıb tərtib edənlər: Ə.Əmirov, Ş.Əsgərov, M.Həkimov). Bakı: Yazıçı, 1981.
27. Aşıq Alı. Şeyrlər (Toplayıb tərtib edənlər: Ə.Əmirov, Ş.Əsgərov, M.Həkimov). Bakı: Yazıçı, 1982.
28. Aşıq Alı. Şeyrlər (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.Hüseynzadə). Bakı: Azərnəşr, 1975.
29. Aşıq Alı. Təcnislər. Bakı: Azərnəşr, 1995.
30. Aşıq Bəsti. Lalə (Tərtib edəni S.Paşayev). Bakı: Gənclik, 1969.
31. Aşıq Cəlal Qəhrəmanov. Sədəfli saz, məni dindir Bakı. 1992.
32. Aşıq Əkbər. İşıqlı tellər. Bakı: Gənclik, 1977.
33. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. 2 c-də. I c. (Toplayanı İ.Ələsgərov, tərtib edənləri Ə.Axundov, M.H.Təhmasib). Bakı: Elm, 1972.
34. Aşıq Ələsgər. Gözüm bir alagöz xanıma düşdü (Toplayanı İ.Ələsgərov, tərtib edəni M.Qaradaşlı). Bakı: Yazıçı, 1993.
35. Aşıq Ələsgər. Şeyrlər (Tərtib edəni, ön sözün və qeydlərin müəllifi İ.Ələsgərov). Bakı: Yazıçı, 1988.
36. Aşıq Ələsgər. Şeyrlər (Toplayanı və ön sözün müəllifi H.Əlizadə). Bakı: Azərnəşr, 1935.
37. Aşıq Ələsgər. Şeyrlər (Toplayanı və ön sözün müəllifi H.Əlizadə). Bakı: Azərnəşr, 1937.
38. Aşıq Əsəd. Şeyrlər (Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi H.Əlizadə). Bakı, Azərnəşr, 1939.
39. Aşıq Əsəd. Seçilmiş əsərləri (Toplayıb tərtib edənləri B. Abdullayev, R.Xəlilov, ön sözün müəllifi B.Abdullayev). Bakı: Elm, 1979.
40. Aşıq Fərman. Səttarxan dastanı // İnqilab və mədəniyyət jur, Bakı, 1947, №7-8.
41. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Dastanlar, hekayətlər (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi Ş.Rza). Bakı: Yazıçı, 1987.

42. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Şeirlər (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Ş.Rza). Bakı: Gənclik, 1973.
43. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Bakı: Nurlan, 2003.
44. Aşıq Hüseyn Cavan. Azadlıq mahnıları. Bakı: Azərnəşr, 1950.
45. Aşıq Hüseyn Cavan. Sədəfli saz. Bakı: Azərnəşr, 1956.
46. Aşıq Hüseyn Şəmkişirli (Tərtibçi Ə.Axundov). Bakı. 1971.
47. Aşıq Hüseyn Şəmkişirli (Toplayanı və tərtib edəni, ön sözün və qeydlərin müəllifi R.Rüstəməzadə). Bakı: Yazıçı, 1991.
48. Aşıqlar (Tərtib edəni S.Axundov). Bakı. 1957.
49. Aşıqlar (Tərtib edəni S.Axundov). Bakı. 1960.
50. Aşıqlar. I hissə, II çap (toplayanı H.Əlizadə, redaktoru M.Arif), Bakı: Azərnəşr, 1937.
51. Aşıq şeirindən seçmələr (Tərtibçilər: H.Arif və M.Həkimov). Bakı: Gənclik, 1984.
52. Aşıq Şəmşir. Qoşmalar. Bakı: Azərnəşr, 1971.
53. Aşıq Şəmşir. O Kürün, Arazın Tərtəriyəm mən. Bakı. 2004.
54. Aşıq Şəmşir. Öyüdlər (Toplayıb tərtib edənlər: Q.Şəmşir-oğlu, F. Ramazanoglu). Bakı: Ozan, 1996.
55. Aşıq Şəmşir. Seçilmiş əsərləri (ön sözün müəllifi O.Sarıvəlli). Bakı: Azərnəşr, 1973.
56. Aşıq Teymur. Dərd sinəmə bol gələndə (Tərtibçilər: S.Sərhanlı, M.Hüseynzadə). Bakı: Azərnəşr, 1996.
57. Aşıq Valeh. Alçaqlı, ucalı dağlar (Toplayıb tərtib edənlər F.Mehdi, X.Mirzəyev, ön sözün müəllifi F.Mehdi). Bakı: Gənclik, 1970.
58. Atalar sözü (Toplayanı Ə.Hüseynzadə, tərtib edəni H.Qasıməzadə). Bakı:1985.
59. Azafılı Mikayıl. Qoca qartal. Bakı: Yazıçı, 1987.
60. Azafılı Mikayıl. Özüm ölsəm, sözüüm ölməz. Bakı: Şur, 1994.
61. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 2 c-də. I c. (Tərtib edəni Ə.Axundov, ön sözün müəllifi İ.Abbasov). Bakı: Elm, 1983.
62. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 2 c-də. II c. (Tərtib edəni Ə. Axundov). Bakı: Elm, 1984.
63. Azərbaycanın aşıq və şair qadınları (Top. tərtib edəni Ə.Cəfəzadə, ön sözün müəllifi N.Rəfibəyli). Bakı: Gənclik, 1974.
64. Azərbaycan dastanları. 5 c-də. I c. (Tərtib edənləri

Ə.Axundov, M.H.Təhmasib, “Bir neçə söz”ün müəllifi M.H. Təhmasib). Bakı: Elm, 1965.

65. Azərbaycan dastanları. 5 c-də. II c. (Tərtib edənləri Ə. Axundov, M.H.Təhmasib). Bakı: Elm, 1966.

66. Azərbaycan dastanları. 5 c-də. IV c. (Tərtib edənı, müqədimənin və şərhlərin müəllifi M.Təhmasib). Bakı: Elm, 1969.

67. Azərbaycan dastanları. 5 c-də. V c. (Tərtib edənı Ə. Axundov). Bakı: Elm, 1972.

68. Azərbaycan dastanları. 5 c-də. I c. (Tərtib edənlər: M.H.-Təhmasib, Ə.Axundov, ön sözün müəllifləri: M.H.Təhmasib, M.Qasımlı). Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005.

69. Azərbaycan dastanları. 5 cilddə. II c. (Tərtib edənlər: M. H. Təhmasib, Ə. Axundov). Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005.

70. Azərbaycan Ədəbiyyatı inciləri. Bayatı, qoşma, təcnis (Tərtib edənı E. Məmmədov, ön sözün müəllifi V. Vəliyev). Bakı: Yazıçı, 1988.

71. Azərbaycan Ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar (Tərtib edənı B. Abdullayev, ön sözün müəllifi İ.Abbasov). Bakı: Yazıçı, 1987.

72. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 c-də. I c, (Toplayanı və tərtib edənı Ə. Axundov). Bakı: Elm, 1968.

73. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 c-də. II c, (Toplayanı və tərtib edənı Ə. Axundov). Bakı: Elm, 1968.

74. Azərbaycan folkloru antologiyası. Borçalı folkloru (Toplayanı V.Hacıyev, tərtib edənı İ.Abbaslı). Bakı: Azərnəşr, 1996.

75. Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-Türkman cildi (Tərtib edənlər Qəzənfər Paşayev, Əbdüllətif Bəndəroğlu), Bakı: 1999.

76. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru (Tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, M.Qasımlı). Bakı: Sabah, 1994.

77. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. Şirvan folkloru (Toplayanı S.Qəniyev. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, S.Qəniyev). Bakı, Səda, 2005.

78. Azərbaycan xalq dastanları. 2 c-də. I c. (Toplayanı və tərtib edənı Ə. Axundov). Bakı: Azərnəşr, 1961.

79. Azərbaycan xalq dastanları (Toplayanı və tərtib edənı Ə. Axundov). Bakı: Yazıçı, 1983.

80. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu (Tərtib edənı və

“Bir neçə söz”ün müəllifi M.H.Təhmasib). Bakı. 1941.

81. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı kitabxanası. 20 c-də. 1 c. (Tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, İ.Abbasov). Bakı: 1983.

82. Azərbaycan məhəbbət dastanları (Tərtib: M.H.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov, N.Seyidov, “Qeydlər və dastanların tərtibinə dair” bilgilər İ.Abbasovundur). Bakı: Elm, 1979.

83. Bayatılar (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi A.Məmmədova) Bakı: Elm, 1977.

84. Bayatılar (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi H. Qasımov). Bakı: Azərneşr, 1977.

85. Bayatılar (Tərtib edəni M. H. Təhmasib, ön sözün müəllifi M. Hüseyin). Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1943.

86. Bülbül. Seçilmiş məqalə və məruzələri. Bakı: Elm, 1968.

87. Billuri Hökümə. Haralisan (şeir) // Parçalanmış millətin harayı. Bakı. 2007. s.146.

88. Cabbarov X. M. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı: 1986.

89. Cabbarov X. M. Sənətkar, söz, üslub. Bakı: Azərneşr, 1993.

90. Cəmilov A. S. “Manas” eposu və türk dastançılıq ənənəsi: fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Naxçıvan, 2004.

91. Cəmsidov Ş. A. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1977.

92. Cəmsidov Ş. A. “Kitabı-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən. Bakı: Gənclik, 1969.

93. Cəfərov N. Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: 2002.

94. Cəfərov N. Q. Eposdan kitaba. Bakı. Maarif, 2004.

95. Cəfərov N. Q. Qədim Türk Ədəbiyyatı. Bakı. 2004.

96. Cinaslar (Tərtibçilər: M.Aslan, E.Məmmədov, “Ön söz”ün müəllifi E.Məmmədov). Bakı: Yazıcı, 1985.

97. Dastanlar (Toplayanı Ə.Axundov). Bakı: Azərneşr, 1993.

98. El çələngi (Tərtib: T.Fərzəliyev, İ.Abbasov). Bakı. 1983.

99. Elimizin söz boğçası (Toplayıb tərtib edəni Ş.Cəmsidov). Bakı: Azərneşr, 1996.

100. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1974, 6 aprel

101. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edəni Ə.Mirəhmədov). Bakı: Maarif, 1978.

102. Əfəndiyev A. Q. Müdrilik səlahiyyəti. Bakı: 1976.

103. Əfəndiyev O. N. Aşıq poeziyasının estetik problemləri.

Bakı: Azərənəşr, 1983.

104. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981.

105. Əfəndiyev P.Ş. Dastan yaradıcılığı. Bakı: ADPI nəş. 1999.

106. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı.

107. Əhməd Cəmil. Əsərləri. Bakı. "Azərənəşr". 1988.

108. Əlizadə S.Q. Müdrikliyin sönməyən işığı // Oğuznamə. Bakı: Yazıçı, 1987.

109. Əliyev Kamran. Eposun poetikası: "Dədə Qorqud" və "Koroğlu". Bakı. 2011.

110. Əziz Şərif. Xalq dastanının qəhrəmanı // "Koroğlu". M.F.Axundov adına Böyük Dövlət Opera və Balet teatrosu. Bakı, 1937.

111. Famil Mehdi. Dilən, professor, utanma, dilən. Bakı. 2002.

112. Fərhadov F.Q. "Koroğlu" dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. III kitab. Bakı: Elm, 1968.

113. Fərzəliyev T.Ə. Azərbaycan atalar sözü və məsələlərinin özünəməxsusluğu və bəzi digər xüsusiyyətlərinə dair. // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. VI kitab. Bakı: Elm, 1981.

114. Fərzəliyev T.Ə. Bir neçə söz//El çələngi. Bakı. 1983.

115. Gəlimli-gedimli dünya (Tərtib edənləri: B. Vəhabzadə, R. Sahil). Bakı: Gənclik, 1979.

116. Hacıbəyov Ü.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985.

117. Hacılı A.A. Bayatı poetikası. Bakı: Elm, 2000.

118. Hacılı A.A. Qəribəm bu vətəndə. Bakı: Gənclik, 1992.

119. Hacıyev A.M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: 1996.

120. Hacıyev T.İ. "Dədə Qorqud kitabı" ilk yazılı yaddaşımızdır // Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edəni S.Əlizadə). Bakı: 2004.

121. Hacıyev T.İ. Yazıçı dili və ideya- bədii təhlil. Bakı: 1979.

122. Hacıyeva M.H. Folklor poetikası. Bakı: Azərənəşr, 2006.

123. Hacıyeva M.H. Mənəvi bağlılıq // "Azərbaycan" №7, 2006.

124. Maarifə Hacıyeva. Ədəbi çeşmə. "Azərənəşr". Bakı. 2009.

125. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2 c-də. 1 c. Bakı. 1956.

126. Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2 c-də. 1 c. Bakı. 1971.

127. Heyət Cavad. Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı. Bakı: Azərənəşr, 1990.

128. Həkimov M.İ. Aşıq şeirinin şəkilləri. Bakı: APİ nəşri, 1987.
129. Həkimov M.İ. Azərbaycan Aşıq Ədəbiyyatı. Bakı. 1983.
130. Həkimov M.İ. Bayatılarda təsvir və ifadə vasitələri // Bakı, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı, 1978, №1.
131. Həkimov M.İ. “Koroğlu” dastanında təsvir və ifadə vasitələri // Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı, 1976, №4.
132. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: 1993.
133. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1970.
134. Hüseyn Arif. Dünya fikir dünyasıdır. Bakı. “Yazıçı”. 1992.
135. Hüseyn Arif. Seçilmiş əsərləri. II c-də. 1-ci c. Bakı. 1975.
136. Hüseyn Arif. Seçilmiş əsərləri. II c-də. 2-ci c. Bakı, 1975.
137. Xalqımızın deyimləri və duyumları (Toplayıb yazıya alanı və tərtib edəni M.İ.Həkimov). Bakı: Maarif, 1986.
138. Xəlil Rza. Məndən başlanır vətən. Bakı. 1988.
139. Xəlil Rza. Ayla Günəş arasında. Bakı. “Yazıçı”. 1992.
140. Xəlil Rza. Uzun sürən gənclik. Bakı. “Azərnəşr”. 1993.
141. Xəlilov P.İ. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1994.
142. Xəndan Cəfər. Aşıq Hüseyn Cavan // Bakı, İnkilab və mədəniyyət jur., 1948, №8.
143. Xəstə Qasım. 46 şeir (Tərtib edəni S.Paşayev). Bakı. 1975.
144. Xəyyat Mirzə. Şeyrlər. Bakı: Azərnəşr, 1966.
- 144a. Xiyavi Nigar. Azərbaycan qızıyam (şeir) // Parçalanmış millətin harayı. Bakı. 2007. s.383.
145. Xulufli Vəli. Koroğlu // Bakı: Azərnəşr, 1929.
146. İbrahimov İ.H. Atalar sözü və məsəllər // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. 1 kitab. Bakı: Elm, 1961.
147. İbrahimov M.Ə. Aşıq poeziyasında realizm. Bakı. 1966.
148. İbrahimov M.Ə. Mənalar xəzinəsi // Arazam, Kürə bəndəm. Bakı: Yazıçı, 1986.
149. İbrahimov Mirzə. Səməd Vurğunun həyatı və yaradıcılığı haqqında // Səməd Vurğun. Əsərləri. 7 c-də. 1 c. AMEA “Elm” nəşriyyatı. Bakı. 1985. Səh. 5-21.
150. İlyas Tapdıq. Seçilmiş əsərləri. 2 c-də. 1 c. Bakı. 2009.

151. İlyas Tapdıq. Bir gülün qönçəsiş Bakı, 1970.
152. İraq-Kərkük bayatıları (Toplayıb tərtib edəni Q. Paşayev). Bakı: Yazıçı, 1983.
153. İslam sadıq. Koroğlu kim olub. Bakı. “Azərnəşr”. 1998.
154. İslam Sadıq. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan şeirinə poetik təsiri // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2013. Sayı XLII, səh 58-69.
155. İslam Sadıq. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan şeirinə poetik təsiri // “Folklor və yazılı ədəbiyyat”. 1 kitab. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2013. səh. 20-42.
156. İslam Sadıq. Koroğlunun sazı və sözü. Bakı. 2005.
157. İslam Sadıq. Şumer və türk dastanları. Bakı. 2013.
158. İslam Sadıq. Qədim türk dastançılıq ənənəsi / Qobustan. 2003. № 1.
159. İslam Sadıq. “Koroğlu” eposu və Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları/ AMEA Xəbərləri. Bakı. 2006. № 1.
160. Kazımoğlu Muxtar. Folklorda qəhrəmanın oxşarı / Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. Bakı\ . 2009. Sayı XXVIII. Səh. 29-39.
161. Kazımoğlu Muxtar. Qorqud, Burkut və Bəktəşi / Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. Bakı. 2005. Sayı XVII. səh. 107-118.
162. Kazımoğlu Muxtar. M.P.Vaqif: Aşiq şeiri və tənha şairin zövq-səfası / Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. Bakı. 2013. Sayı XLI. səh. 3-18.
163. Kərkük bayatıları (Tərtib edənlər: R. Rza və Q. Paşayev, ön sözün müəllifi R. Rza). Bakı: Azərnəşr, 1968.
164. Kərkük folkloru antologiyası (Toplayanı, tərtib edəni, işləyəni və ön sözün müəllifi Q. Paşayev). Bakı: Azərnəşr, 1987.
165. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi H. Araslı). Bakı:Gənclik, 1977.
166. Koroğlu (Toplayıb nəşr edəni Vəli Xulufu). Bakı: Azərnəşr, 1927.
167. Koroğlu (Toplayıb nəşr edəni Vəli Xulufu). Bakı: 1929.
168. Koroğlu (Tərtib edəni H. Əlizadə). Bakı: Azərnəşr, 1941.
169. Koroğlu (Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi

- M. H. Təhmasib). Bakı: Elm, 1949.
170. Koroğlu (Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M. H. Təhmasib). Bakı: Elm, 1956.
171. Koroğlu (Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M. H. Təhmasib). Bakı: Elm, 1959.
172. Koroğlu (İşləyəni M.H.Təhmasib). Bakı: Azərnəşr, 1965.
173. Koroğlu. Bakı: Maarif, 1975.
174. Koroğlu (Tərtib və ön söz M. H. Təhmasibindir). Bakı: Gənclik, 1982.
175. Koroğlu. Hoydu, dəlilərim, hoydu (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İslam Sadıq). Bakı: Azərnəşr, 2006.
176. Koroğlu qoşmaları (Tərtibçi M.H.Təhmasib). Bakı: 1943.
177. Koroğlu nəvələri (Toplayanı R.Rüstəməzadə). Bakı. 1967.
178. Köçərli Firudinbəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1963.
179. Kürçaylı Əlağa. Bütövlük. Bakı. "Yazıçı" 1978, 598 səh.
180. Qaçaq Nəbi (Tərtib, ön söz Ə.Axundovundur). Bakı. 1941.
181. Qaçaq Nəbi (Tərtib edəni Ə. Axundov). Bakı 1961.
182. Qaracaoğlan. Aramızda qarlı dağlar dayanıb (nəşrə hazırlayanlar və ön sözün müəllifləri İ.Öməroğlu və Q. Namazov). Bakı: Yazıçı. 1991.
183. Qasım Qasımzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1988.
184. Qasımlı M. P. Aşıq sənəti. Bakı: Ozan, 1996.
185. Qasımlı M. P. Ozan Aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2003.
186. Qasimov H. M. Azərbaycan xalq bayatıları // Bayatılar. Bakı: Azərnəşr, 1977.
187. Quliyeva-Qafqazlı. Qaracaoğlan // Bakı: Elm, 1985.
188. Qurbani (Tərtibçi, ön söz, qeyd və izahların müəllifi Q. Kazımov). Bakı: BDU Nəşriyyatı, 1990.
189. Qurbani. 55 şeir (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi A. Dadaşzadə). Bakı: Yazıçı, 1972.
190. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı. 1958.
191. Mehdi Hüseyn. Səməd Vurğun // Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. 1 c. AMEA Nəşriyyatı. Bakı. 1960. Səh. V-XXXI.
192. Gülgün Mədinə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1986.
193. Məhəbbət dastanları. Bakı:Gənclik,1982.
194. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Azərnəşr". 1986.

195. Məmməd Araz. Yol ayrıcında söhbət. Bakı. 1997.
196. Məmməd Arif. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı. Bakı. 1958.
197. Məmməd Arif. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı. 1964.
198. Məmməd İsmayıl. Bəxtimə düşən gün. Bakı. 1980. 143 səh.
199. Məmməd İsmayıl. Döyüş, qələbə. Bakı. "Yazıçı" 1983.
200. Məmməd İsmayıl. Seçilmiş əsərləri. Bakı "Azərənşr". 1992.
201. Məmməd Rahim. Seçilmiş əsərləri. 2c-də. 1c. Bakı. 1988.
202. Məmmədli Firuzə. Əsrin o tayı, bu tayı (şeir) // Parçalanmış millətin harayı. Bakı. 2007. s.393.
203. Məmmədov Kamran. Ə. Haqverdiyev // Ə. Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2 c-də. 1c. Bakı. "Azərənşr. 1971. səh. 5-24.
204. Məmmədov E.H. Azərbaycan sovet folklorşünaslığında təcnisən tədqiqi tarixindən // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər. VII kitab. Bakı: Elm, 1987.
205. Məmmədova Mehri. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin izahlı arxivi. Bakı 2012.
206. Məstan Günər. Bir könüldən min könülə. Bakı. "Yazıçı". 1981.
207. Mirəhmədov Ə.M Böyük sərvət // Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası. 20 c-də, I c., Bakı: 1982, s. IX-XLVIII.
208. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2005.
209. Miskin Vəli, Növrəs İman. İki ustad (Toplayıb tərtib edənləri Y. Babayev və İ. Sadıq, ön sözün müəllifi Y. Babayev). Bakı: Azərənşr, 1993.
210. Molla Cuma. Əsərləri. 3 c-də. 1 c. (Toplayıb transliterasiya və tərtib edəni, ön söz, izah və lüğətin müəllifi M. Yarəhmədov). Bakı: Örnək, 2000.
211. Molla Cuma. Seçilmiş əsərləri (Toplayıb tərtib edənlər: P.Əfəndiyev, Ş.İdrisov). Bakı: Yazıçı, 1983.
212. Musa Yaqub. Ürəyimdə yerin qaldı. Bakı. 1992.
213. Mustafayev C. V. Sənətin milli kökləri // Osman Əfəndiyev. Aşıq poeziyasının estetik problemləri. Bakı: Azərənşr, 1983.
214. Müdrik sözlər (Tərtibçilər: Q. Beqdeli, Q. Süleymanzadə, Ç. Sasani). Bakı: Yazıçı, 1979.
215. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları (Tər-

- tib edəni və ön sözün müəllifi R. Tağıyev). Bakı: Yazıçı, 1986.
216. Müzəffər Şükür. Birkökdən ayrıldıq. Bakı 1987.
217. Müzəffər Şükür. Seçilmiş əsərləri. 2 c-də. II c. Bakı. 2010.
218. Müzəffər Şükür. Seçilmiş əsərləri. 2 c-də. I c. Bakı. 2009.
219. Namazov Q. M. Aşığın sazı və sözü. Bakı: Yazıçı, 1980.
220. Namazov Q. M. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1984.
221. Namazov Q. M. Koroğlu tarixi şəxsiyyətdir/“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz.. Bakı, 1990, 12 oktyabr.
222. Namazov Q. M. Rus ziyalıları aşıq yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər. 2 kitab. Bakı: Elm, 1966.
223. Namazov Q. M., Vəliyev İ.Ö. Qaracaoğlu // Qaracaoğlu. Aramızda qarlı dağlar dayanıb. Bakı: Yazıçı, 1991.
224. Nəbiyev A.M. Sərhəd bilməyən əlaqələr. Bakı. 1990.
225. Nəbiyev B.M. Söz ürəkdən gələndə. Bakı: Yazıçı, 1984.
226. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1987.
227. Nəriman Həsənzadə. Taleyin rəhfələri. Bakı. 1993.
228. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri (Toplayıb tərtib edəni İ. Ələsgər). Bakı: Səda, 2004.
229. Oğuznamə (Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S. Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1987.
230. Oğuznamələr (İşləyib çapa hazırlayanlar və ön sözün müəllifləri K. V. Nərimanoğlu və F. Uğurlu). Bakı: BDU-nun nəşri, 1993.
231. Qabil. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 1988.
232. Osman Sarıvəlli. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edəni Babək Qurbanov). 2c-də I c. Bakı “Azərnəşr”. 1986.
233. Osman Sarıvəlli. Seçilmiş əsərləri 2c-də. II c. (Tərtib edəni Babək Qurbanov). Bakı. “Azərnəşr”. 1987.
234. Paşayev Q., Bəndəroğlu Ə. Bitib-tükənməyən incilər xəzinəsi /Azərbaycan folkloru antologiyası. İraq-Türkmən cildi. Bakı. 1999.
235. Paşayev Q.M. Uzaq və doğma ellər // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 18 noyabr 1967.
236. Paşayev Q.M. Son söz. // Kərkük bayatıları. Bakı. 1968.
237. Paşayev S.X. Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı. Bakı: BDU nəşri, 1989.
238. Paşayev S.X. “Koroğlu” eposu-xalq əfsanə və rəvayətləri

// Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər, 7 kitab, Bakı, Elm, 1987.

239. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. 4c-də. 1c. Bakı. 1967.

240. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı. 1984.

241. Rüstəmzadə R. B. Qəhrəmanlıq nəğmələrinin təsnifi və janr xüsusiyyətləri // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər, II kitab, Bakı, Elm, 1966.

242. Sarı Aşıq. Seçmə bayatılar (Tərtib edəni, ön sözün müəllifi və redaktoru H. Kürdoğlu). Bakı: Sabah, 1993.

243. Sarıvəlli O. A. Aşıq Hüseyn Cavan // Aşıq Hüseyn Cavan. Azadlıq mahnıları. Bakı: Azərneşr, 1950.

244. Sazlı-sözlü Göyçə (Toplayıb tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ. Ələsgər). Bakı: Azərneşr, 1999.

245. Seyidov M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünər-kən. Bakı: Yazıçı, 1989.

246. Seyidov M. M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994.

247. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: 1992.

248. Səbri Saleh. Abbas və Gülgəz Tufarqanlı. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. F. 9, s.v. 192. 28 vərəq.

249. Səməd Vurğunun aforizmləri (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ. Sadıq). Bakı: Azərneşr, 1987.

250. Səməd Vurğun. Əsərləri. 7 c-də. I c. (Tərtib edənlər: O.Sarıvəlli, Ə.Hüseynov). Bakı. "Elm" 1985.

251. Səməd Vurğun. əsərləri. 7 c-də. II c. (Tərtib edənlər: O.Sarıvəlli, Ə.Hüseynov). Bakı "Elm". 1985.

252. Səməd Vurğun. Əsərləri 7 c-də. III c. (Tərtib edənlər: O.Sarıvəlli, Ə.Hüseynov). Bakı "Elm" 1986.

253. Səməd Vurğun. Əsərləri 7 c-də. IV c. (Tərtib edənlər: O.Sarıvəlli, Ə.Hüseynov). Bakı "Elm". 1988.

254. Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 c-də. V c. (Tərtib və izahlar: K. Talibzadə, Ə. Hüseynov və S. Hüseynovanındır). Bakı. 1972.

255. Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 c-də. VI c. (Tərtib və izahlar: K. Talibzadə, Ə. Hüseynov və S. Hüseynovanındır). Bakı. 1972.

256. Səməd Vurğun. Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında. Bakı,

“Ədəbiyyat qəzeti”, 1943, 21 oktyabr, № 26 (362).

257. Səməd Vurğun. Dram əsərləri və poemaları. Bakı. 1974

258. Sultanlı Ə. A. Məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1971.

259. Şair Cavad. Dan yeri (Toplayıb tərtib edəni və ön sözün müəllifi F. Ramazanoğlu). Bakı: Azərnəşr, 1997.

260. Şəfizadə B. C. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər). Bakı: Adiloğlu, 2003.

261. Tahirbəyov B.H. Rus və Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin qarşılaşdırılması // Atalar sözləri və məsəllər. Bakı: Azərnəşr, 1971.

262. Tağıyev R. H. Görkəmli tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas // Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı. 1986.

263. Telli saz ustaları (Tərtibçi Ə. Axundov). Bakı. 1964.

264. Təbrizdən dörd dəftər (Toplayıb tərtib edəni Ə. Azərli, ön sözün müəllifi B. Abdulla). Bakı: Azərnəşr, 1994.

265. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972.

266. Təhmasib M.H. Bir neçə söz // Azərbaycan dastanları. 5 c-də. I c. (Tərtib edənləri Ə. Axundov, M. H. Təhmasib). Bakı: Elm, 1965.

267. Təhmasib M.H. Bir neçə söz // Azərbaycan xalqının pəhrəmanlıq eposu. Bakı: EA AzF nəşriyyatı, 1941

268. Təhmasib M.H. Müqəddimə//“Koroğlu”. Bakı: Elm, 1956.

269. Tufarqanlı Abbas. 72 şeir (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Araz Dadaşzadə). Bakı: Gənclik, 1973.

270. Türk dili haqqında. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. F 9. s.v. 38. 62 vərəq.

271. Ustad aşıqlar (Tərtib edənləri: P. Əfəndiyev, M. Həkimov, N. Məmmədova). Bakı: Gənclik, 1983.

272. Vahabzadə B. M. Dərin qatlara işıq // Musa Adilov. Qanadlı sözlər). Bakı: Yazıçı, 1988.

273. Vahabzadə B. M. Gəlimli-gedimli dünya \\Gəlimli-gedimli dünya. Bakı: Gənclik, 1979.

274. Vahabzadə B. M. Sadəlikdə böyüklük. Bakı: Yazıçı, 1978.

275. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. 2c-də. II c. Bakı. 1975.

276. Vahabzadə Bəxtiyar. Səməd Vurğun. Bakı. “Azərnəşr”. 1968.

277. Vahabzadə Bəxtiyar. Yeni şeirlər. Bakı “Yazıçı”. 1993.
278. Vardani Mücrüm Kərim. Sünbülüstən (Toplayıb işləyəni və ön sözün müəllifi Ə. Cəfərzadə). Bakı: Gənclik, 1978.
279. Vəkilov Q. İ. XIX əsr aşiq lirikası. Bakı: Maarif, 1993.
280. Vəkilov Mehdiqan. Səməd Vurğunun tərcümeyi-halı // Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. 1 c. Bakı. 1960. Səh. XXXIII-LIV.
281. Vəkilov Rafiq. Səməd Vurğunun ədəbi tənqidi görüşləri. Bakı. “Yazıçı”. 1982.
282. Vəliyev İ.Ö. Əski türk dastanlarında ölümsüz insan problemi // Qafqaz Universitetinin “Türk dastanları türk xalqlarının ədəbi salnaməsidir” mövzusunda keçirdiyi beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 2004.
283. Vəliyev K.N. Dastan poetikası. Bakı: Yazıçı, 1984.
284. Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı. 1988.
285. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan aşiq poeziyası. Bakı. 1965.
286. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985.
287. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı. 1966.
288. Vəliyev V. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları. Bakı. 1980.
289. Vəliyev V. Poeziyanın incilər xəzinəsi. // Azərbaycan Ədəbiyyatı inciləri. Bayatı, qoşma, təcnis. (Tərtib edəni E. Məmmədov, ön sözün müəllifi V. Vəliyev). Bakı: Yazıçı, 1988.
290. Yeddi dastan. Bakı: Azərənəsr, 1989.
291. Yerevanlı Ə.Y. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Yerevan: 1968.
292. Yəhya bəy Dilqəm (Tərtib edəni O. Sarıvəlli). Bakı. 1974.
293. Yəhya bəy Dilqəm. Yarəb, o dünyada görüşərmə! (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi M. Qasımlı). Bakı: Azərənəsr, 1995.
294. “Yoldaş Koroğlu”. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu F. 9, s.v.14, 42 vərəq+8 vərəq.
295. “Yoldaş Koroğlu”. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. F. 9, s.v.13, 13 vərəq.
296. Yusifov G. Atalar sözləri və məsəllərin fərqiinə dair // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına dair Tədqiqlər, III kitab. Bakı: Elm, 1968.

Türk dilində

234. Atasözləri və deyimlər sözlüyü. Ankara: Sabah.
235. Büyük Türk Klassikleri. I kitab. “Ötükən”
236. Dilek İbrahim. Altay türklərinin atasözlerinde at // Ankara: Milli folklor jurnalı, 1997, № 34.
237. Dilek İbrahim. Altay türk folklorunda ve atasözlerinde at // Ankara: Milli folklor jurnalı, 1997, № 36.
238. Ercilasun A. B. Türk dünyası üzerine incelemeler. Ankara: Akçağ, 1993.
239. Ənvər Uzun. Koroğlu. Trabzon. 1997.
240. Kırbaşoğlu Filiz. Koroğlunun özbek variantları üzerinde bir inceleme // Ankara: Milli folklor jurnalı, 1997, № 33.
241. Koroğlu destanı (Anlatan Behçet Mahir, derleyenler Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın, Muhan Balı) // Ankara: 1973.
242. Məhərrəm Ergin. Birinci nəşrin ön sözü. // “Oğuz Kağan” dastanı. Ankara. 1988.
243. Saleh Sarıca. Atasözleri ve Özdeyişler. İstanbul: Fil yayının evi.
244. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi: Azerbaycan Türk Edebiyatı, I c., Ankara: 1993.
245. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatı Antolojisi: Azerbaycan Türk Edebiyatı, II c., Ankara: 1993.
246. Veliyev K.N., Görkem İsmail. Azerbaycan folkloru: problemler, vezifeler // Ankara: Milli folklor jurnalı, 1997, № 34.

Rus dilində

247. Аникин В. П. Фольклор как коллективное творчество народа. М.:1969.
248. Векилов А. П. Народная поэзия Азербайджана // Народная поэзия Азербайджана, Л.: Советский писатель, 1978.
249. Жирмунский В.М. «Китаби Коркут» и огузская эпическая традиция // Советское востоковедение, 1958, № 4.
250. Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. М.: 1958,
251. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: 1974.

252. Жирмунский В.М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М.: 1947.
253. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968.
254. Кафаров В.А. Слово к читателю // Ларец жемчужин. М.: Наука, 1968.
255. Кафаров В.А. Что такое баяты // «Баяты». Баку: 1960.
256. Короглу Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983.
257. Короглу Х. Г. Огузский героический эпос. М. 1976.
258. Короглу Х.Г. Текстологическая характеристика публикаций эпоса «Героглы» и «Гуругли». // «Фольклор». М. 1977.
260. Намазов К.М. Зеркало народной мудрости. // Аббас Туфарганлы Перевод В. Кафарова). Баку: Язычы, 1984.
261. Садыхов М.З. «Кероглу» в русской прессе 1856 года. // Баку: Доклады А Н Азербайджанской ССР. 1959, № 10. т. XV.
262. Тахмасиб М.Г. Проблема народности Азербайджанских дастанов и современное состояние исследования их. // Вопросы изучения эпоса народов СССР. М.: Изд-во А Н СССР, 1958.
263. Эфэндиев П.Ш. Короглу-героический эпос Азербайджанского народа: Автореф. дис. канд. фил. наук. Баку: 1954.
264. Эфэндиев П.Ш. Сары Ашыг. // Сары Ашыг (Перевод В. Кафарова). Баку: Язычы, 1984.

İslam Sadıq.
Azərbaycan “Koroğlu” eposu
(I kitab).

Bakı, «Elm və təhsil», 2015.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Səbinə İsayeva

Kompyuterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Kompyuter tərtibçisi və
Texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 248 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılıb səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də hazır deopozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.